

Univerzita Karlova v Praze
Filozofická fakulta
Český egyptologický ústav

Diplomová práce

Martina Bardoňová

Vznik, průběh a úpadek egyptské Střední říše

The rise, development and decline of the Egyptian
Middle Kingdom

2011

Vedoucí práce: Prof. Mgr. Miroslav Bárta, Dr.

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V dne.....

podpis

Abstrakt:

Tato práce si klade za cíl dokumentovat pravděpodobné hlavní faktory, které vedly ke vzniku egyptské Střední říše, charakterizovaly její vývoj a mohly vést k jejímu pozdějšímu úpadku. Analýza je prováděna ve třech zvolených oblastech, kterými jsou administrativa, královský úřad a legitimizace a nakonec v oblasti hospodářství.

Klíčová slova:

Střední říše, složitá společnost, civilizace, raný stát, kolaps, administrativa, královský úřad, hospodářství

Abstract:

The subject of the thesis is to document probable main factors, that led to the rise of the egyptian Middle Kingdom, that characterised its development and could lead to its later decline. Analysis is made in three chosen areas, which are administration, kingship and economy.

Keywords:

Middle Kingdom, complex society, civilisation, early state, collapse, administration, kingship, economy

Obsah

1 ÚVOD.....	6
2 DEFINICE POJMŮ	8
2.1 Střední říše	8
2.2 Složité společnosti, státy a civilizace.....	13
2.3 Kolaps/zánik	21
3 HISTORICKÝ NÁSTIN.....	26
3.1 První přechodná doba (2118-1980 (+25)př.n.l)	26
3.2 Sjednocení a pozdní 11. dynastie (1980-1940 (+16)př.n.l)	33
3.2.1 Mentuhotep II. (2009-1959 př.n.l (+16))	33
3.2.2 Mentuhotep III. a Mentuhotep IV. (1958-1947 př.n.l; 1947-1940 př.n.l)	35
3.3 12. dynastie (1939(+16)-1760 př.n.l).....	37
3.3.1 Amenemhat I. (1939-1910 (+16) př.n.l)	37
3.3.2. Senusret I. (1920-1875(+6)př.n.l)	42
3.3.3 Amenemhat II. (1878-1843 (+3)př.n.l)	45
3.3.4 Senusret II. (1845-1837 př.n.l).....	46
3.3.5 Senusret III. (1837-1819 př.n.l)	47
3.3.6 Amenemhat III. (1818-1773 př.n.l).....	50
3.3.7 Amenemhat IV. (1772-1764 př.n.l)	53
3.3.8 Sobeknofru (1763-1760 př.n.l)	53
3.4 13. dynastie (1759-1630 př.n.l).....	54
4 ADMINISTRATIVA	56
4.1 Úřad a tituly	59
4.1.1 Hodnostní-tituly ve Střední říši.....	60
4.2 Centrální správa	65
4.2.1 Administrativa 11. dynastie před sjednocením:	66
4.2.2 Administrativa 12. dynastie	70
4.2.3 Administrativa 13. dynastie	71
4.2.4 <i>tꜣtj</i>	72
4.2.5 <i>jmy-rꜣ ḥtmt</i>	76
4.2.6 <i>jmy-rꜣ pr wr</i>	79
4.2.7 <i>jmy-rꜣ mšꜥ</i>	81
4.2.8 <i>jmy-rꜣ ꜣḫ.wt</i>	82
4.2.9 <i>jmy-rꜣ rw.yt</i>	84
4.2.10 <i>jmy-rꜣ ḥtmtjw</i>	84
4.2.11 <i>jmy-rꜣ ḥnrt</i>	85
4.2.12 <i>hrp wšht</i>	87
4.2.13 <i>sš ꜥn nswt n ḥft-ḥr</i>	87
4.2.14 <i>jmy-rꜣ šhtj.w</i>	88
4.2.15 Závěr k centrální správě.....	89
4.3 Provinciální správa	90
4.3.1 Nomy a nomarchové.....	90
4.3.2 Správní systém ve Střední říši	92
4.3.3 Nomarcha – jeho funkce a role v egyptské administrativě.....	96

4.3.4 Větší geografické členění Egypta	102
4.3.5 Další úředníci z lokální úrovně správy	104
4.3.6 Závěr k provinciální správě	105
5 KRÁLOVSKÝ ÚŘAD A LEGITIMIZACE	107
5.1 Královský úřad.....	107
5.2 Legitimizace.....	111
5.3 Královský úřad, jeho ideologie a legitimizace ve Střední říši	116
5.3.1 Raná Střední říše s důrazem na Senusreta I.	119
5.3.2 Senusret III. a Amenemhat III.....	124
5.3.3. 13. dynastie	127
5.4 Závěr	128
6 HOSPODAŘSTVÍ	135
6.1 Hospodářský systém Střední říše	135
6.2 Základ staroegyptského hospodářství - zemědělství	143
6.2.1 Zavlažování.....	143
6.2.2 Vlastnictví a obhospodařování půdy.....	146
6.3 Daně a jiné dávky	153
6.4 Výdaje	167
6.4.1 Výdaje na luxusní zboží.....	167
6.5 Závěr	185
7 ZÁVĚR	187
7.1 Appendix.....	195
8 BIBLIOGRAFIE.....	197
9 PŘÍLOHY	212

1 ÚVOD

Tato práce si klade za cíl dokumentovat pravděpodobné hlavní faktory, které vedly ke vzniku egyptské Střední říše, charakterizovaly její vývoj a mohly vést k jejímu pozdějšímu úpadku. Analýza bude prováděna ve třech zvolených oblastech, kterými jsou administrativa, královský úřad a legitimizace a nakonec v oblasti hospodářství. Tyto kapitoly jsou z důvodu lepší přehlednosti ještě dále členěny do tematických a chronologických podčástí. Z důvodu lepšího zasazení do kontextu jsou do úvodní části práce zařazeny kapitoly věnované obecné definici pojmů. Je zde mimo jiné vymezeno i období, které je předmětem zájmu této práce a nástin historického vývoje daného období. Po nich již následují jednotlivé stěžejní kapitoly této práce. Každá kapitola je ukončena dílčím závěrem. Celkový výsledek a jeho možné interpretace jsou pak shrnuty v závěrečné kapitole celé práce, a to spolu s hlavními rysy historického vývoje a možnými důsledky přírodních katastrof, které jak naznačují některé prameny, postihly zemi na sklonku vlády 12. dynastie a v dynastii třinácté.

Práce se přitom soustředí pouze na nejzákladnější vývojové rysy v daných oblastech. Autorka si je vědoma, že celá problematika je mnohem komplexnější, z důvodu účelu a rozsahu práce však mohla být věnována pozornost pouze vybraným aspektům, které byly pro Střední říši a její vývoj nějakým způsobem charakteristické. Některé prvky ale musely být vynechány, protože doposud nebyly zpracovány a v této syntéze není prostor pro základní analýzu ještě nezpracovaných témat. Autorka si je nicméně vědoma jejich existence a možného přínosu. Zároveň by autorka na tomto místě ráda upozornila na problém s pramennou základnou. Střední říše proslula svou literaturou, ta pak v mnoha případech v minulosti sloužila jako základ pro interpretaci dějin nejen tohoto období, ale také královského úřadu a ideologie. Tento základ byl až postupně doplňován výsledky archeologických výzkumů a také postupného zpracovávání velkého množství soukromých nálezů. I přes tyto posuny relativně nedávné doby však mnoho pramenů schází. Problém jsou zejména hrobky úředníků centrální správy, které jsou v posledních letech publikovány, stále jich však velké množství není k dispozici. Základními prameny k administrativě tedy nejsou hrobky, jako tomu je v případě Staré a Nové říše, ale především votivní Stély z Abydu a otisky pečeti. Z tohoto důvodu není možno pro Střední říši provést některé analýzy a

vývody, které tak dobře dokumentují společenské změny v ostatních dvou obdobích.

Dále by autorka ráda upozornila, že v této práci nebude projednáváno jedno z témat, které se Střední říši bývá úzce spojováno – a sice, koregence. Spoluvláda dvou panovníků, otce a syna, je často považována za inovaci a vládní praxi Střední říše. Hovoří se o ní jako o snaze o zabezpečení trůnu nově nastoupivší ne zcela legitimní dynastie. Kromě toho bývá považována za prostředek k hladkému přechodu moci na nového panovníka, bez případných zákulisních bojů. Jednotlivé prameny považované za důkazy této vládní praxe však nemají jasnou interpretaci a záleží na každém badateli, jaké stanovisko k nim zaujme. Největší význam pak má problém koregence v rámci chronologie, zejména pro určení absolutních dat. Protože však není předmětem této práce určení přesné chronologie a tato problematika je navíc natolik komplexní, že by zasloužila samostatnou studii, nebude o ní blíže pojednáno.

2 DEFINICE POJMŮ

V dějinách Starého Egypta neexistuje mnoho jevů a pojmů, které by bylo snadné definovat. Většinou totiž nedostatek pramenů, stejně jako jejich tendenčnost, nejasné vyjadřování, v mnoha případech dokonce nemožnost zjistit přesný význam některých výrazů staroegyptského jazyka a v neposlední řadě také naše vlastní vnímání světa skrze optiku naší vlastní civilizační zkušenosti, ztěžují či přímo znemožňují zjištění podstaty jevů. Většina definic, které budou předloženy v následujících kapitolách, jsou tedy povětšinou pouze jednou z několika možností výkladu daného jevu. Autorka přitom preferuje zdůraznit ty definice, se kterými se sama ztotožňuje, nicméně v rámci možností budou v jednotlivých podkapitolách naznačeny i další možné cesty. V následujících podkapitolách budou zároveň definovány ty pojmy, u kterých je to potřeba kvůli zaměření práce. Bude tu jednak předložena definice období, které je předmětem této práce, dále definice státu, civilizace, kolapsu a v neposlední řadě též definice vybraných aspektů státu, jejichž vývoj by autorka v této práci ráda sledovala.

2.1 Střední říše

Tato práce si jako objekt svého zájmu vyhrazuje období staroegyptských dějin známé jako Střední říše. Sledováním některých aspektů egyptského státu této doby a jejich proměn v běhu času, se nakonec pokusí vyjádřit k problematice, týkající se rozpadu centralizovaného státu na konci tohoto dějinného údobí. V první řadě je však třeba dané období vymezit. Tento úkol však není tak jednoduchý, jak by se mohlo na první pohled jevit. I zde totiž nastává problém několika možných výkladů, kdy v podstatě záleží na jednotlivých badatelích, ke které z možných definic se přikloní. Přičemž vždy lze najít argumenty, kterými lze určitý výběr ospravedlnit, stejně jako vyvrátit. Problematika vymezení jednotlivých dějinných údobí je záležitostí především chronologie. Dnes používaná chronologie rozděluje egyptské dějiny na doby sjednoceného, více méně centralisticky řízeného státu a na období rozkladu tohoto státu, kdy na egyptském území fungovalo několik v podstatě autonomních oblastí. Pro první z nich je typické pojmenování „říše“, i když Egypt byl sjednocen i po většinu Archaické doby a také v době Pozdní a Řecko-Římské. Druhým zmiňovaným periodám se říká „přechodná období“. Období nazývaná „říše“ byla v průběhu

dějin tři. Jednalo se o tzv. Starou, Střední a Novou říši. Stejný počet vykazují i přechodné doby, přičemž každá z nich byla pojmenována řádovou číslovkou. Tyto výše zmíněné větší chronologické celky se dále dělí do menších údobí vlád jednotlivých dynastií, kterých bylo celkem 30. Toto členění vychází již ze starověkých pramenů. Oněch 30 dnes používaných dynastií uvádí již egyptský kněz Manehto, který žil za vlády Ptolemaia II. a který sepsal dějiny Egypta. Jakožto Egyptan měl přístup k mnoha původním pramenům, ze kterých následně jeho dílo vycházelo. Ostatně ono dílo se do dnešních dnů nezachovalo a je známo pouze z citací v dílech jiných antických autorů. Ty v roce 1964 editoval William G. Waddell. (Waddell, 1964) I v jiných, mnohem starších staroegyptských pramenech se lze setkat s jakousi snahou o dělení vlastních dějin do větších celků. Nejčastěji je v této spojitosti citován tzv. Turínský královský papyrus. Ten bývá považován za jediný opravdový královský seznam zachovaný z období starého Egypta před vládou Ptolemaiovců. (Ryholt 2006: 26; Redford, 1986). Kim Ryholt, který se jako jeden z badatelů papyrem blíže zabýval, míní pod slovem „skutečný“ fakt, že jeho kompilátor se pokusil zachytit všechny egyptské panovníky bez výjimky. To bohužel neplatí pro ostatní známé seznamy, kdy zpravidla bývali vylučováni panovníci nějakým způsobem nepohodlní. Co je však zajímavější, jsou právě ony náznaky dělení dějin na větší celky. Papyrus zaznamenává jméno a dobu vlády jednotlivých panovníků a zároveň je rozděluje na skupiny, které jsou uváděny nadpisem, který povětšinou tvoří formule „králové“ a následně jejich přesnější určení. Jako příklad může sloužit nadpis pro krále 12. dynastie - „králové rezidence Ictawey“. (Ryholt 2006: 29) Každá skupina králů je v papyru ukončena součtem let vlády jednotlivých panovníků.

Za počátek Střední říše se tradičně považuje sjednocení Egypta v průběhu vlády Mentuhotepa II., nicméně v literatuře se lze setkat i s jiným názorem.¹ Mentuhotep II. v literatuře mnohdy uváděn jako Nebhepetre Mentuhotep byl jedním z vládců 11. dynastie, která z Théb postupně ovládla jižní část Egypta a později odtud rozšiřovala svou moc dále na Sever. Sjednocení země však tato dynastie o mnoho let nepřežila. Zhruba po 30 letech od sjednocení, za ne zcela jasných okolností, mizí z dějin. Z pramenů² lze usuzovat, že při přechodu moci z

¹Rolf Gundlach považuje 11. dynastii za jeden z pokusů o založení nového „řádu“ za skutečný počátek Střední říše pak považuje až vládu začátek 12. dynastie. (Gundlach, 1999)

²Nejčastěji je v této souvislosti citovány nápisy nomarchy Nehriho a jeho syna (el-Berša)

jedné dynastie na druhou docházelo k bojům mezi představiteli a přívrženci stávající dynastie a Amenemhatem zakladatelem nově nastupující 12. dynastie a jeho spojenci. Tradičně se přitom ztotožňuje osobnost vezíra Amenemhata, sloužícího polednímu panovníkovi 11. dynastie Mentuhotepa IV., s nově nastupujícím panovníkem Amenemhatem I. Vezír Amenemhat je znám z nálezů, které zanechala masivní těžbašská expedice ve Wadí Hammamát.³ Nápisy jednak popisují zázračnou příhodu, která se přihodila při hledání vhodného kamene pro panovníkův sarkofág, zvyšující vezírovu prestiž, ale také poukazují na vysoké postavení, které zastával ve státní správě, a v neposlední řadě zmiňují Amenemhatovu titulaturu, která patří mezi ty nejobsáhlejší z celé Střední říše.

Nově nastupující 12. dynastie pak tvoří jádro celé Střední říše. Jedná se o jednu z nejstabilnějších dynastií v dějinách starého Egypta, jejichž 8 panovníků vládlo zemi po dobu přibližně 200 let. S jejím koncem započal zánik silného centralizovaného státu. Část badatelů dokonce klade mezi obě události rovnítko a v konci zmiňované dynastie vidí i konec celé Střední říše. (Von Beckerath, 1997; Vandersleyen, 1995; Hornung, Krauss, Warburton, 2006; Marée, 2010) Jiná část egyptologů však ke Střední říši řadí ještě následující 13. dynastii, či aspoň její první polovinu. (Grajetzki, 2006; Callender, 2003; Tallet, 2005) Diskuze o dataci zániku Střední říše je stále ještě otevřená. Problém lze vyřešit pouze tak, že badatel píšící o této době si zvolí hodnotící kritéria proto to co ještě je Střední říše, a na jejich základě se přikloní k jednomu nebo druhému názoru. Mezi tato hodnotící kritéria se řadí například struktura státní administrativy⁴, přičemž se sleduje její kontinuita, popř. diskontinuita. Dále bývá věnována pozornost materiální kultuře a jejím proměnám, sleduje se tu například vznik lokálních odlišností na keramice⁵. V neposlední řadě se v debatách často operuje s odtržením Východní delty od Egyptského státu.⁶ Právě tento bod mnoho badatelů

z Hatnúbu.

³ rok 2 Mentuhotepa IV. - masivní expedice vedená vezírem Amenemhatem za sebou zanechala početné nápisy

⁴ K prodloužení Střední říše přinejmenším o část 13. dynastie, na základě zejména kontinuity správy se přiklání Grajetzki. (Grajetzki, 2006) Více méně všechny dostupné práce, ale přiznávají kontinuitu administrativy mezi 12. a 13. dynastií, i když řadí 13. dynastii ke Druhé přechodné době. Viz (Von Beckerath, 1997; Vandersleyen, 1995; Williams 1975, Marée, 2010)

⁵ Archeologii Druhé přechodné doby se věnoval ve své disertační práci Williams (Williams, 1975), dále se keramikou zabývá Janine Bourriau, celkové shrnutí této problematiky nabízí ve svém článku (Bourriau, 2010)

⁶ O tomto problému také hovoří všechny práce, datace této události je různá. Von Beckerath, 10

považuje za rozhodující mezník oddělující Střední říši od Druhé přechodné doby. Zároveň však jde o nejproblematictější z kritérií, protože do dnešní doby žádný egyptolog s jistotou neprokázal, kdy k této události došlo. Jednotlivé pokusy o dataci se pohybují v rozmezí od konce 12. dynastie (Ryholt, 1997) po opuštění Ičtaweje v druhé polovině 13. dynastie. (Grajetzki, 2006)

Pokud jde o absolutní dataci období Střední říše, ani zde není situace jednoduchá. Dochovalo se sice jedno sothické datum ze 7. roku vlády Senusreta III., (Hornung, Krauss, Warburton 2006: 481) ale jeho přesné čtení je nejisté. Může to být jak IV pr.t 16, tak i IV pr.t 18 (Hornung, Krauss, Warburton 2006: 480-81) Dále není zřejmé, ze kterého místa byl heliaktický východ Síría pozorován. Proto se absolutní datace tohoto astronomického pozorování pohybuje v rozmezí mezi lety 1827-1882 př.n.l (Tallet 2005: 283-285; Hornung, Krauss, Warburton 2006: 480-481) Naštěstí se z období vlád Senusreta III. a Amenemhata III. dochovala také lunární data, která pomáhají poněkud zkorigovat toto velké časové rozmezí. S jejich pomocí byl rok 7 Senusreta III. vypočítán na 1830/31 př.n.l. (Hornung, Krauss, Warburton 2006: 480) S tímto datem se ale neztotožňují všichni egyptologové, například P. Tallet se přiklání k roku 1866 př.n.l, ke kterému se zdají poukazovat i dendrochronologická data zjištěná z lodí pohřbených u komplexu Senusreta III. v Dáhšúru. (Tallet 2005: 284-285) Nicméně, ať už badatel přijme kteroukoli možnost, bude toto datum klíčové pro celou absolutní dataci První přechodné doby, Střední říše i Druhého přechodného období. Problém datace následně ještě komplikují případné koregence a synchronismy. Tato složitá problematika, kvůli které bylo pořádáno již několik konferencí, však nemůže být na tomto místě hlouběji diskutována. V případě datace autorka této práce přejímá data z Hornung, Krauss, Warburton. (Hornung, Krauss, Warburton, 2006)

První přechodná doba 2118-1980 př.n.l

11. dynastie 2080-1940 př.n.l

12. dynastie 1939-1760 (+16)

13. dynastie 1759-1630

Autorka této práce se také ztotožňuje s názorem, který za Střední říši považuje období ohraničené sjednocením Egypta za vlády Nebhepetre

Ryholt se domnívají, že 14. dynastie se více méně přesně překrývá s 13. dynastií. Jinak pokusy o přesnější dataci scházejí. (viz. Grajetzki, 2006; Tallet, 2005; Williams, 1975)

Mentuhotepa na straně jedné a opuštěním Ičtaweje v průběhu 13. dynastie na straně druhé. Tedy období přibližně mezi lety (1980-1695/85 př.n.l) Toto rozhodnutí je založeno na přijetí několika následujících faktů. Co se týká počátku Střední říše, je pravda, že Gundlach (Gundlach, 1999) přichází s novým a zajímavým pohledem, ovšem na jeho adresu je třeba připomenout, že ačkoli po nástupu 12. dynastie došlo k určitým správním změnám, lze v centrální administrativě sledovat i náznaky kontinuity. Tato kontinuita se projevuje nejen v titulaturách nejvyšších státních úředníků, ale také v setrvání či dokonce povýšení, některých úředníků dosazených panovníky 11. dynastie, ve funkci po změně na trůně. (Grajetzki, 2000) Dle Grajeztkeho (Grajetzki 2000: 243) je to jen logické, poněvadž to byli právě tito úředníci, kdo pomohli vezírovi Amenemhatovi získat trůn. K daleko hlubším proměnám a reorganizaci administrativy došlo až mnohem později, a to ve druhé polovině 12. dynastie přibližně v období vlády Senusreta III. a počátku vlády Amenemhata III. Pokud jde o konec Střední říše, autorka se přiklání k těm egyptologům, kteří jej kladou až do 13. dynastie (Grajetzki, 2006; Tallet, 2005; Callender, 2003; Bourriau, 2003), přesněji, souhlasí s dějinným zlomem, kterým bylo opuštění severní rezidence v Ičtaweji a přenesení královského sídla do Théb. (Gajetzki 2006: 64) Autorka si je vědoma, že na konci 12. dynastie mohlo dojít k určité krizi či nestabilitě na egyptském královském trůnu, ale administrativní aparát vykazuje poměrně velkou míru kontinuity. Nicméně jsou tu i další indicie, například některé projekty pohřebních komplexů panovníků 13. dynastie, které byly plánované jako pyramidové komplexy sice menších rozměrů, ale přesto technicky poměrně náročné. Všechny známé pyramidové komplexy panovníků této dynastie navíc byly umístěny na tradičních místech Memfidské nekropole (Dodson, 1995). Co je však při výběru kritérií nejpodstatnější je to, co by měla vymezovat – a sice jedno z období, kdy Egypt byl jednotným státním útvarem, který se zároveň vykazoval určitými charakteristikami. Zvolené body, by měly co nejlépe vystihovat dobu vzniku a stejně tak i zániku tohoto státního útvaru. Je však potřeba znovu upozornit, že určit přesnou dobu se doposud nikomu přesvědčivě nepodařilo. Těžiště této práce pak bude spočívat především v analýze vybraných aspektů do konce 12. dynastie, s náznaky dalšího vývoje. Jejím úkolem bude pokusit se v této analýze najít důvody, proč se jednotný stát v průběhu 13. dynastie rozpadl.

2.2 Složité společnosti, státy a civilizace

V předchozím bodě byla časově vymezena Střední říše, jako jednotný státní útvar vykazující určité charakteristiky. Nyní je proto potřeba definovat nejen pojem stát, ale také pojem civilizace, a v neposlední řadě pojednat o pojmu „komplexní společnost“, protože v případě starých civilizací se především poslední dva uvedené termíny vyskytují společně a leckdy se v mnoha ohledech překrývají. Autorka se bude věnovat především těm definicím, se kterými se v největší míře ztotožňuje, je si přitom vědoma hloubky celé problematiky, kterou však z důvodu rozsahu a účelu celé práce není možno rozpracovat do větší hloubky. O množství literatury vyjadřující se k antropologickému výzkumu složitých společností, civilizací, či států je možno učinit si představu z různých souborných studií. Jejich cílem je podat přehled prací a názorů, které byly k dispozici v určité době. Příkladem může být studie Gilberta Kushnera; *The Anthropology of complex societies* v *Biennial Review of Anthropology*, Vol. 6 (1969). Tato práce může pomoci začátečníkům zorientovat se na poli těchto studií, avšak nevýhodou je její stáří. Nepokrývá celých posledních 40 let bádání. Určité shrnutí a průřez tematikou se nachází i v úvodním článku Van Buren a Janet Richards publikace *Order, legitimacy, and wealth in ancient states; New directions in archaeology, 2000*. Tato studie je sice podstatně mladšího data, avšak ani ona není úplná, protože má omezený rozsah a podává jen nástin vývoje studia civilizací. Nicméně, neklade-li si badatel za úkol vypracovat antropologickou studii a pátrá-li pouze po definici jednotlivých pojmů, se kterými by se mohl ztotožnit, není potřeba jít do velké hloubky. Při pročítání jednotlivých definic lze nabýt dojmu, že ačkoli v podstatě každý antropolog má svou vlastní definici uvedených pojmů, rozdíly mezi nimi nejsou zásadního charakteru.

Je vhodné začít vymezením toho z uvedených pojmů, který má nejširší význam a ostatní pojmy zastřešuje. Jeho volba však není snadným úkolem. Zdá se, že by jí mohla být „civilizace“. My sami jsme členy kulturního komplexu, který je někdy nazýván „západní civilizace“, jsme si vědomi, že sdílíme kulturu společnou většímu množství států. Z tohoto pohledu se tedy zdá, že pojem „civilizace“, je nadřazen pojmu „státu“, protože v rámci jedné civilizace může existovat hned několik států. Pojem „civilizace“ však není jedinou volbou. V literatuře se lze poměrně často setkat s pojmem „složité společnosti“ (*complex societies*). Nejenže samotné uvedení dalšího pojmu komplikuje situaci samo o

sobě, definice „složité společnosti“ je navíc přinejmenším stejně problematická, jako vyjasnění pojmu civilizace. Hledání odpovědí na otázky o tom, co je to civilizace, co národ, či stát, má za sebou již dlouhou dobu existence. V některých publikacích může čtenář nabýt dojmu, že „složité společnosti“ a „státy“ jsou jedno a totéž. (Tainter, 2009) V jiných studiích je „stát“ pro změnu považován za jednu z úrovní politické organizace, které mohou složité společnosti dosáhnout. (Van Buren; Richards 2000: 4). Stejně často však bývají složité společnosti spojovány i s pojmem civilizace. Vzájemný vztah obou je pak dle Van Buren a Richards nejlépe definovatelný tak, že civilizace je jakýmsi ideologickým fenoménem, který se typicky pojí se složitými společnostmi. (Van Buren; Richards 2000: 5). Z tohoto všeho vyplývá, že existují tři pojmy, které se pokoušejí popsat uspořádání společnosti. Tyto pojmy jsou vzájemně propojené a mnohdy se mohou alespoň částečně ve svých významech a definicích překrývat.

O tom, co je to stát a co je to civilizace má většina jedinců, ať už se zabývají sociální antropologií, či jakýmkoli historickým oborem, svou vlastní představu. Tato představa je ovlivněna jednak společností, ve které žijí a která slouží jako východisko, ale také poskytnutým vzděláním. Definice těchto pojmů, je tím obtížnější, čím většímu množství společností má být společná. Pojem složité společnosti je ve srovnání s pojmy civilizace a stát o něco méně známý. Ještě Kushner ve svém článku z roku 1969 zmiňuje, že někteří antropologové používají pojem složitá společnost, bez přesně vymezené definice. I přes neexistenci přesného vymezení například Whitney rozvíjí dva kritéria složitosti. Prvním je stupeň a povaha vztahů jedné společnosti s jinou a druhým je stupeň vnitřní diference částí, ze kterých se daná společnost skládá. (Kutscher 1969: 86). Zajímavý je přínos Carneira, který objevil, že velikost populace a společenská složitost spolu úzce souvisejí. V jedné ze svých prací z roku 1967 navíc předkládá seznam 205 kvalitativně odlišných kulturních rysů, které mohou být použity, jako měřítko složitosti vybrané společnosti. Na základě svého výzkumu postuluje „*not that societies become more complex only by growing larger, or that as they grow larger, they invariably become more complex, but rather that if a society does increase significantly in size, and if at the same time it remains unified and integrated, it must elaborate its organization*“ (Carneiro 1967: 239). Poněkud jiný názor na složitost zastává Bennett. Složitá společnost je dle jeho názoru taková, ve které jsou vztahy mezi lokálními jednotkami a

městskou organizací podřízeny permanentnímu přizpůsobování se. „*Proces přizpůsobování*“ je poté tím, co ji činí složitou. Konkrétněji, jde o systém, ve kterém lokální osoba nemůže sama učinit rozhodnutí o svém lokálním systému. V tomto smyslu slova složitě společnosti existují již od Doby Bronzové. (Benett 1967: 443) Wilsons tvrdí, že v podstatě jakákoli společnost velkého měřítka je složitou společností. Taková společnost vykazuje některé charakteristiky, jako větší stupeň specializace v povoláních, méně osobní vztahy, vzrůstající autonomii v úzkém kruhu vztahů a snižující se autonomii v tom širokém, dále pak například „technické výdobytky“ umožňující lidem lepší kontrolu svého životního prostředí, realizaci a ocenění kulturní variety, ústup magična a ústup lokálního patriotismu, protože vzniká „širší“ loajalita. (Wilson 1954: 83) O přibližně dvacet let později se Tainter vyjadřuje k povaze složitosti v tom smyslu, že obecně se za jakési indikátory složitosti považují velikost společnosti, počet jejích částí, rozlišitelnost takovýchto částí, rozmanitost a celkový počet specializovaných sociálních rolí, které ve společnosti existují a různorodost mechanismů integrujících toto všechno do soudržného fungujícího celku. (Tainter 2009: 38). V podstatě lze tedy shrnout, že civilizace lze označit také jako složitě společnosti. Přitom existuje poměrně široká škála „složitostních“ kritérií, která ukazují to, v čem by se měly složitě společnosti lišit od jednodušších. Některé základní charakteristiky se nacházejí ve studiích většího množství badatelů, ale jinak jsou většinou u různých autorů rozdílné.

O vysvětlení pojmu civilizace se pokouší již mnoho generací badatelů. V dnešní době existují přinejmenším v některých kruzích tendence stavět se k tomuto pojmu rezervovaně. Přesto se běžně používá v mnoha stěžejních antropologických studiích. Důležité je upozornit, že většina antropologů, zabývajících se studiem civilizací, si nevytyčila jako primární úkol vytvořit definici takové entity jakou je civilizace, nýbrž se snažili buďto pátrat po příčinách vedoucích k jejich vzniku, či po metodách umožňujících jejich zkoumání. Pro lepší ilustraci problematiky bude na tomto místě uvedeno několik definic vybraných zcela náhodně právě jen za zmíněným účelem. Na závěr pak bude uvedena charakteristika civilizace, se kterou se autorka nejlépe ztotožňuje. Jednotlivé charakteristiky je možno hrubě rozdělit do několika směrů, podle toho jaké aspekty chce autor zkoumat, či snad přesněji, jaké aspekty mu připadají podstatné. Pro některé badatele je tím hlavním společnost a v ní panující vztahy,

pro jiné je to spíše materiální kultura. Mandelbaum ve své studii z roku 1956 například definuje civilizaci jako kulturu zahrnující užívání písma, přítomnost měst, rozvoj specializace v povoláních. (Kushner 1969: 82). Trochu jinou optikou se na problematiku dívá Kroeber, který vidí civilizaci jako celek mající *charakter stylů* (*properties of style*). Těmito styly má na mysli formy či vzory nejen umělecké, nýbrž také vládu, zákony, společenské vztahy, ekonomii, náboženství a vzájemné vztahy mezi těmito vzory. Ve své charakteristice Kroeber navíc zdůrazňuje estetické ideje a produkty. (Kushner 1969: 82-83) Další zajímavé myšlenky přinesl v 50. a 60. letech 20. století Robert Redfield. Podle něj je civilizace systém vzájemně propojených komunit, institucí a společenských vztahů. Zároveň také vytvořil koncept civilizací primárních a sekundárních. Civilizace pak byly k jedné či druhé skupině přiřazovány podle svého původu. Do první skupiny patřily civilizace vybudované na „domorodém“ základě a do druhé patřily civilizace vznikající na základě vnějších podnětů. (Kushner 1969: 83) Jako příklad vyložení sociálního pohledu lze uvést, například Sanderse a Price, pro které je civilizace velká formálně organizovaná společnost se znatelnou sociální diferenciací založenou na povoláních, bohatství a kontrole moci. Politická struktura je pyramidálního charakteru a každý status má přesně vymezenou autoritu, práva a povinnosti. Sociální koalice jsou primárně vertikální. Komunity jsou vzájemně propojeny sítí závazků a práv založených na stratifikaci a ekonomické specializaci spíše než na společenských poutech. (Kushner 1969: 86) Výše v této podkapitole, je uvedeno, že se někdy civilizace dělily na jakési typy, výslovně byl zmíněn koncept primárních a sekundárních civilizací. Pro tuto práci, je však daleko důležitější jiná typologie, v jejímž rámci se vyskytuje pojem „rané civilizace“. Tento pojem je spojen s evolucionistickými, popřípadě neo-evolucionistickými teoriemi, které zjednodušeně řečeno tvrdí, že lidská společnost se vyvíjí směrem od jednoduchých struktur po složité a při tomto vývoji, lze sledovat jistá stádia. Společnosti nacházející se ve stejném stádiu vývoje by pak měly vykazovat alespoň několik málo společných rysů. Známým zastáncem této teorie a badatelem vyjadřujícím se k problematice raných civilizací je Bruce Trigger. Obzvláště vyčerpávající v tomto ohledu je jeho poslední dílo z roku 2003 *Understanding Early civilizations*, kde uvádí základní antropologickou definici těchto civilizací. Jsou to nejranější a nejjednodušší formy společností, ve kterých základní princip vládnoucí sociálním vztahům již nebyl založen na příbuzenství,

ale existovala tu horizontální sociální hierarchie, kde se jednotlivé vrstvy od sebe odlišovaly nerovností moci, bohatství a sociální prestiže. V těchto společnostech byla malá vládnoucí skupina používající ke zvýšení své autority nátlak, udržována zemědělskými přebytky a prací systematicky získávanými od mnohem většího množství zemědělců. Také specialisté na pevný úvazek (řemeslníci, úředníci, vojáci, služebníci) podporovali vládnoucí skupinu a sloužili vládnoucímu aparátu, který vše kontroloval. Vládcové pak pěstovali luxusní životní styl, který je od jejich poddaných odlišoval. (Trigger 2003: 45) Na závěr by ještě měla být doplněna již dříve zmiňovaná definice Van Buren a Richards. Civilizace je ideologickým fenoménem, typicky se pojícím se složitými společnostmi. Vyznačuje se delší dobou trvání a pokrytím většího území. Běžně přetrvává i po vznících, či rozpadech jednotlivých státních celků. (Van Buren, Richards 2000) Svým způsobem může být za určitých podmínek a při sledování určitých hledisek, každá definice pravdivá. Autorka se pak osobně přiklání spíše k řešení Van Buren a Richards, protože je nejširší a nejvíce neutrální, i když je nutno přiznat, že definice uváděná Triggrem, je také výstižná a zcela jistě v případě starého Egypta aplikovatelná.

Složitě diskuze provázely i snahu po definici toho, co je to stát. Jaké charakteristiky by měla určitá společenská organizace vykazovat, aby mohla být označena za stát. Ani v dnešní době není tato debata zcela u konce. I v této oblasti někteří badatelé vydělují jisté podtypy států, jako například „rané státy“, s tímto pojmem je možno se setkat ve spojení s pojmem rané civilizace a je tedy možno zařadit jej k evolucionistické, respektive neo-evolucionistické škole. Raný stát tak vyjadřuje určité vývojové stádium. Dále je možno setkat se s podtypy, které jsou vymezeny na základě struktury, i když někteří badatelé v nich také vidí vývojové fáze. Těmito podtypy pak jsou státy městské a teritoriální popřípadě regionální. (Trigger 2003: 108) Na základě tohoto dělení by Egypt Střední říše byl raným teritoriálním státem. Takovému státu lze přičíst mnoho charakteristik. Jeho vládce ovládal větší region skrze víceúrovňovou hierarchii provinciálních a lokálních správců, a to v rámci odpovídající hierarchie administrativních center. Královský dvůr byl centrem rozvoje propracovaného umění, architektury, vzdělání a odlišných rysů chování, charakteristických pro vyšší sociální vrstvy. Teritoriální státy byly schopné efektivnější kontroly a využívání půdylesloužící k účelům pěstování plodin, než státy městské. Jejich města však měla méně

obyvatel, navíc měla jinou strukturu a sloužila poněkud jiným účelům. Vládcové teritoriálních států měli k dispozici daleko větší přebytky než vládcové států městských. Vysoce kvalifikovaní a specializovaní řemeslníci přidružení ke královskému dvoru zhotovovali luxusní zboží a symboly autority. Panovník z nich byl schopen odvodit velkou prestiž a posilovat loajalitu udělováním tohoto zboží, jako darů svým příbuzným a úředníkům. Výkon královské moci vyžadoval udržování vysokého stupně centralizované kontroly nad ekonomikou. (Trigger 2003: 110-111) To zahrnovalo akumulaci přebytků potřebných pro udržování vyšších tříd, administrativy, armády, velké stavební projekty a produkci a distribuci luxusního zboží, které pomáhalo zajišťovat loajalitu. V případě Egypta by to pak mělo zahrnovat i panovníkovu kontrolu nad zahraničním obchodem, stejně jako nad všemi většími těžebními projekty. Centrální politická kontrola byla nutně nepřímá a tím náchylnější k tomu, být svržena. Ochrana hranice takového státu sloužila nejen k zabezpečení státu proti zahraničním útočníkům, ale také k zabránění útěku disidentů, či právě kontrole obchodu. V teritoriálních státech byl větší rozdíl mezi horními třídami a farmáři. Zemědělství snad z důvodu menší velikosti měst nemuselo být v teritoriálních státech tak intenzivní. (Trigger 2003: 109-111) Stát je politicky organizovaná společnost, kterou ti, kteří jsou její součástí, tedy ti, kteří v ní žijí, vnímají jako suverénní či politicky nezávislou, a která má vůdce, kteří kontrolují její sociální, politické, zákonné, ekonomické a kulturní aktivity. (Trigger 2003: 92). Tainter uvádí další a podrobnější charakteristiky státu. Státy jsou dle jeho názoru charakterizovány organizací na teritoriálním základě. Příslušnost k tomu či onomu státu není záležitostí příbuzenskou, ani nesouvisí s příslušností k určitému kmeni, ale je určena místem narození, popřípadě místem trvalého pobytu jedince. (Tainter 2009: 43). Jako další charakteristické body vnímá, že vládnoucí vrstva by měla být obvykle profesionální a nezávislou na příbuzenských vazbách. Zároveň by tato vrstva měla dodávat personál vládě, která by měla být specializovanou rozhodovací organizací s monopolem na použití fyzické síly, navíc by měla disponovat určitými právy, jako například právem povolávat do války, nutit k práci, vybírat daně, vyhlášovat právní normy a vynucovat si jejich plnění. Vláda státu by měla být ustanovována legitimním způsobem, což znamená v souladu s ideologií, která dodává politické organizaci platnost. Státy také usilují o zachování své územní integrity a jsou vnitřně rozčleněné. (Tainter 2009: 43) V mnoha ohledech podobné charakteristiky

raného státu přináší i práce editovaná Henri Claessenem a Peterem Skalníkem *The Early State* (Claessen, Skalník, 1978) Zde je uvedeno sedm kritérií určujících raný stát. 1. Dostatečná velikost populace k tomu, aby umožnila sociální kategorizaci, stratifikaci a specializaci. 2. Příslušnost ke státu je determinována pobytem či narozením na teritoriu přináležejícím tomuto státu. 3. Vláda je centralizovaná a disponuje dostatečnou mocí k udržení práva a pořádku, a to jak skrze autoritu, tak i sílu. (Claessen, Skalník 1978: 586) 4. Stát je nezávislý a vláda disponuje dostatečnou mocí na to, aby zabránila separaci či vnějším hrozbám. 5. Populace vykazuje dostatečný stupeň stratifikace na to, aby bylo možno rozlišit nově vznikající sociální třídy (vládců a ovládaných). (Claessen, Skalník 1978: 687) 6. Produktivita je dostatečně vysoká na to, aby byly pravidelně produkovány nadbytky, které jsou následně používány k udržování státní organizace. 7. Existence společné ideologie, na které je založena legitimizace vládnoucí vrstvy. (Claessen, Skalník 1978: 589) Oba editoři však připouštějí, že některá z kritérií, zejména pak to o adekvátní populaci, jsou poněkud vágní, zbylá však analýza více méně potvrdila. Výsledkem je následující definice: Raný stát je centralizovaná socio-politická organizace určená k regulaci sociálních vztahů v komplexní, stratifikované společnosti rozdělené přinejmenším do dvou základních vrtev či tříd (vládců a ovládaných). Vztahy mezi těmito třídami jsou charakterizované politickou dominancí prvně zmiňované třídy a tributárními povinnostmi druhé. To vše je legitimizováno společnou ideologií, jejímž základním principem je reciprocita. (Claessen, Skalník 1978: 640) Tato kritéria samozřejmě namnoze působí suše a ne zcela vypovídajícím dojmem, nicméně celá diskuze a analýzy provedené Claessenem a Skalníkem jsou dodnes v mnoha ohledech přínosné a některé další strukturální rysy se dají bez výhrad v případě starého Egypta přijmout, (například ty týkající se ideologie a legitimizace či výběru daní nebo výkonu práva – viz následující kapitoly) a to i přesto, že autorka této práce nesouhlasí s některými charakteristikami egyptské Staré říše, která byla zařazena do celkové analýzy. (Claessen, Skalník 1978: 537-585) I Claessen vyděluje v rámci raného státu tři jeho podtypy, ne však jako Trigger na bázi ovládaného území, ale na základě jiných kritérií. Prvním typem raného státu je tzv. *inchoate type*. Zde stále ještě hrají dominantní roli příbuzenská pouta, rodina a vazby v rámci komunity. To se přenáší do sféry politické a ovlivňuje ji. V tomto typu státu se sice již objevují specialisté na plný úvazek, nicméně jejich existence je

limitovaná. Forma taxace je vágní a sociální kontrasty jsou vzešlé z reciprocity a přímých kontaktů mezi vládcm a ovládanými. (Claessen, Skalník 1978: 589) Jednotlivá kritéria však byla v průběhu analýzy ještě dále rozpracována a konečným výsledkem jsou následující charakteristiky: obchod a trhy měly jen omezenou (lokální) důležitost. Vysoké úřady ať už obecné či specializované, byly do velké míry dědičné. Soukromé vlastnictví bylo výjimečné. Hodnostáři za svou činnost získávali „odměnu“ (remuneration).⁷ V rámci právního systému neexistovaly kodifikované zákony ani tresty a ani specializovaní soudci. Daně sestávaly z větší části z dobrovolných tributárních darů a příležitostné práce pro stát. Ani jedno nebylo vyžadováno na pravidelné bázi či jakkoli přesněji vymezeno. (Claessen, Skalník 1978: 641) Druhým typem je tzv. *typical early state*. V tomto typu státu jsou příbuzenská pouta doplňována lokálními vazbami a soutěž spolu s jmenováním vyvažují princip dědičnosti. V administrativě takového státu hrají vedoucí roli úředníci a hodnostáři bez příbuzenských vazeb. Sociálním vztahům dominují redistribuce a reciprocity. (Claessen, Skalník 1978: 589) Později ještě oba badatelé dodávají následující charakteristiky: Obchod a trhy byly rozvinuty na nad-regionální úrovni. V případě úředníků byla dědičnost vyvažována jmenováním do úřadu. Soukromé vlastnictví půdy bylo stále limitované, zatímco důležitost státního vlastnictví rostla. Ve státě spolu koexistovali placení i odměňovaní činitelé. (salaried x remunerated) či dokonce jeden a týž úředník získával oba druhy příjmů. Začala kodifikace zákonů a trestů a spolu s ní se objevili první specializovaní soudci. Dávky státu byly pravidelné a plynuly jak v naturáliích, tak v práci pro stát. (Claessen, Skalník 1978: 641) Posledním typem raného státu je pak tzv. *transitional type*. Zde již administrativnímu aparátu dominují jmenovaní úředníci a příbuzenství ovlivňuje pouze marginální aspekty vlády. Zároveň se v takovém státě nacházejí předpoklady k vytvoření soukromého vlastnictví výrobních prostředků, tržní ekonomie a otevřeně antagonistické třídy. (Claessen, Skalník 1978: 589) V tomto typu státu navíc hrají důležitou roli obchod a trhy, stejně tak roste i důležitost soukromého vlastnictví půdy. Placení (*salaried*) úředníci jsou ve většině a vládní aparát se pomalu stává relativně nezávislou politickou silou. Kodifikace v právní

⁷ Práce Claessena a Skalníka operuje s pojmy remuneration a salary a vidí v nich poměrně důležitý rozdíl. Dle názoru autorky této práce, je však těžké vytyčit rozdíl mezi odměnou či v jiných pracích přiděly a platem. Jak se zdá obojí získávali ve starém Egyptě dotyční jedinci na pravidelné bázi za vykonanou práci.

oblasti je dokončena. Taxace se stala dobře definovaným systémem a pravidelný příjem státu byl zajišťován komplexním aparátem. (Claessen, Skalník 1978: 641) Na základě těchto kritérií oba badatelé řadí egyptskou Starou říši mezi typické rané státy. (Claessen, Skalník 1978: 642)

Na závěr této podkapitoly, lze vzhledem k výše uvedenému Egypt v období Střední říše označit za složitou společnost, která byla politicky organizovaná do centralizovaného státu, jež je možno označit také za raný teritoriální stát. Přičemž oba dva posledně zmiňované pojmy se vzájemně nevyklučují, pouze zdůrazňují jiné aspekty. Dalo by se ovšem polemizovat, zda se v případě Střední říše jednalo o typický raný stát či o transitivní raný stát. Zdá se, že některé charakteristiky Střední říše směřují spíše k první definici. Zejména je to případ právního systému a důležitosti trhů. Na druhou stranu však lze doložit jak existenci soukromého vlastnictví půdy, tak i soukromé podnikání. (Hekanacht: Allen, 2002; Hapidžefai: Spalinger, 1984; pap. Brooklyn 35.1446 http://www.brooklynmuseum.org/opencollection/objects/3369/Historical_Papyrus_in_Five_Pieces) Přinejmenším na sklonku Střední říše pak lze hovořit i o politicky relativně nezávislém správním aparátu. Ať už však byl tento stát jakéhokoli typu, lze o něm říci, že existoval v jistém ideologickém a kulturním rámci, který může být označen jako staroegyptská civilizace. Zároveň byl starověký Egypt právě jednou z entit, kde se pojem stát a civilizace do velké míry překrývaly. Jinými slovy lze říci, že území, na kterém existovala staroegyptská civilizace, je v podstatě totožné s územním rozsahem egyptského státu.

2.3 Kolaps/zánik

Z časového vymezení je jasné, že někdy v průběhu 18. století př.n.l. Střední říše přestala existovat. Ve spojitosti s jejím koncem lze položit dvě následující otázky. Ta první, která většině vytane na mysl, je proč. Jaké příčiny vedly k zániku Střední říše? Tou druhou, daleko méně nápadnou je, jaká byla povaha jejího konce. Dá se v tomto případě hovořit o kolapsu, nebo o spíše o transformaci společnosti? A pokud se jednalo o kolaps, co vlastně zkolabovalo a v neposlední řadě, co je to kolaps. Předchozí podkapitola skončila velice stručnou definicí Egypta Střední říše. Zde v úvodní kapitole, lze zatím s jistotou říci, že nezánikla staroegyptská civilizace, ta jak je všeobecně známo pokračovala ještě dalších téměř 2000 let. Co se stalo se „složitou společností“ Střední říše, už je

složitější otázka a bude jí věnována jedna ze závěrečných podkapitol. V tuto chvíli můžeme s jistotou tvrdit pouze to, že na konci Střední říše zanikl centralizovaný stát.

Slovo kolaps je jedním z těch jevů, o kterých si každý jedinec poměrně snadno vytvoří svou představu, ta je většinou negativní. Je to představa konce, zhroucení s možným podtextem následného chaosu a rozhodně je to něco, čemu si většina lidí přeje se vyhnout. Takto vymezený je ale pojem kolapsu značně široký, subjektivní a v práci nepoužitelný. Aby mohl být aplikován na konkrétní situaci, musí být definován přesněji. Definice kolapsu existuje samozřejmě větší množství. Je to proto, že kolaps může zahrnovat různé druhy procesů a v podstatě každý člověk jej vnímá trochu jinak. Někteří antropologové například zastávají názor, že zkolabovat může pouze společnost na nejvyšších stupních složitosti. Jiní vnímají kolaps, jako ekonomický proces a ještě další, jej zpochybňují úplně. (Tainter 2009: 15). Tainter vychází z Renfrewa shrnul, jak by měla vypadat společnost, která prošla kolapsem. Především má v takové společnosti dojít ke zhroucení úřední moci a centrálního řízení. Centrální řízení, přestane být možné. Vznikají malé, vzájemně soupeřící státy. Právní i fyzická ochrana obyvatelstva mizí, stejně tak jako monumentální stavby a umění. Je možné, že vymizí gramotnost, či se sníží její úroveň. Obyvatelstvo v městských centrech začne příznačným způsobem využívat existující architekturu. Obecně se málo staví. Paláce a centrální skladovací objekty bývají opuštěny a spolu s nimi i centralizované přerozdělování zboží a potravin či tržní směna. Dochází k výraznému omezení dálkového i vnitřního obchodu. Upadá specializace řemesel. Omezí se kontakty mezi regiony. Typický je rovněž rychlý pokles počtu obyvatel a hustoty osídlení. (Tainter 2009: 34-36). Už tento výčet vzbuzuje ve spojení s koncem Střední říše pozornost, protože s mnohými tvrzeními se dá polemizovat. Tainter ve své publikaci nepředkládá pouze popis společnosti prošlé kolapsem, ale přináší i vlastní definici kolapsu, která může být přínosná, protože se zdá být dobře aplikovatelná pro potřeby této práce, i když i zde se dá s mnohými body polemizovat. Pro Taintera je kolaps především záležitostí socio-politické sféry. Proto je tato definice a zároveň s ní i teorie příčin rozkladu lákavá pro badatele, který se zabývá rozpadem centralizovaného státu. Kolaps je dle této definice: „rychlý, výrazný pokles zavedené (tj. dlouhodobě existující) úrovně socio-politické složitosti. (Zavedenou se myslí, že společnost musí být na dané úrovni složitosti, anebo k ní

musí směřovat, více než jednu či dvě generace). „Kolaps však musí být také rychlý - nesmí trvat víc, než několik desetiletí - a musí s sebou nést výrazné zredukování socio-politické struktury. Méně závažné anebo dlouhodobější poklesy úrovně je třeba považovat za případy slabosti a úpadku společnosti.“

Kolaps se projevuje:

- nižším stupněm sociální stratifikace a diferenciací
 - nižší ekonomickou a pracovní specializací jednotlivců, skupin a teritorií
 - menší centralizací řízení, tedy menší regulací a integrací různých ekonomických a politických skupin elitami
 - menším usměrňováním a zasahováním do chování jednotlivců
 - menšími investicemi do průvodních jevů složitosti, jako je monumentální architektura, výtvarná a literární díla apod.
 - nižším tokem informací mezi jednotlivci, mezi politickými a ekonomickými skupinami a mezi centrem a periferií
 - menší mírou sdílení zdrojů, obchodování s nimi a jejich přerozdělování
 - menší celkovou koordinací a organizací jednotlivců a skupin
 - menším celistvým územím v rámci jedné politické jednotky
- (Tainter 2009: 15-16)

Už sám autor této definice však připouští, že seznam charakteristik kolabujících společností není úplný a že ne všechny kolabující společnosti splňují všechny tyto body. Dle jeho názoru je však tento výčet popisem toho, co se stalo v nejznámějších případech kolapsů. (Tainter 2009: 16) V jiné publikaci, zaměřující se na mnohem širší pojetí kolapsu (Bárta, Pokorný, 2008) se lze setkat i širším záběrem hlavních rysů provázejících kolaps, a to

- prudká změna či změny; kolaps by měl mít rychlejší průběh než to, co bylo předtím, nebo následovalo potom. (Bárta, Pokorný 2008: 10)
- zánik něčeho významného
- neprediktabilita a neočekávanost
- nevratnost a hystereze (Bárta, Pokorný 2008: 10)
- kumulace vnitřního napětí, jejímž výsledkem je následné zhroucení
- změna menších celků, ze kterých je složen systém, který se hroutí

(Bárta, Pokorný 2008: 12)

- silné pocity spojované se zhroucením (Bárta, Pokorný 2008: 13)

O další definici kolapsu a zároveň i příčin, které k němu vedly, se ve své práci pokouší Jared Diamond (Diamond, 2008). Jeho definice nepřináší v podstatě nic převratného. Za kolaps považuje úbytek populace nebo politické, ekonomické a společenské provázanosti na rozsáhlém území po dlouhou dobu. (Diamond 2008: 17) V podstatě se tak, dle Diamondových slov, jedná o extrémní formu mírnějších typů úpadků, je ale do jisté míry subjektivní záležitostí určit, kdy se ještě jedná o pouhý úpadek a kdy již o kolaps. (Diamond 2008: 17) Pokud jde o příčiny kolapsu je Diamondovo dílo poněkud specifické a zaměřuje se na kolaps způsobený alespoň částečně ekologickými příčinami. Ačkoli je těžké v tomto případě hledat analogie s jeho tvrzeními ve Střední říši, přece jen může být podnětné přečíst si autorovy obecné závěry, proč se určitým společností nepodařilo úpadek a následný zánik překonat. (Diamond 2008: 557-585) Diamond je v tomto ohledu poněkud intuitivní, nicméně nikoli nutně nepřínosný. Nejsilnější koncentrát jeho závěrů je tento: lidské společnosti mouhou, z několika na sebe navazujících důvodů, zničit jejich vlastní rozhodnutí. V první řadě mnohdy nedokáží problém předvídat či ho nedokáží postřehnout, i když se již projevuje. V případě, že jej postřehnou, se jej nepokouší řešit, a nebo při jeho řešení neuspějí. (Diamond 2008: 581) Na závěr by měl být zmíněn i zajímavý koncept Claessena a Skalníka (Claessen, Skalník, 1978) Tito badatelé se samozřejmě nezabývají primárně kolapsem, nýbrž analýzou případných strukturálních podobností raných států. V jedné kapitole se ovšem věnují konci raného státu. Ten samozřejmě nemusí vždy mít podobu rozkladu a kolapsu, o to je však dané téma zajímavější. Raný stát byl dle Claessena a Skalníka založen na určitém ideologickém konceptu – reciprocitě, sakrální legitimizaci vládců a na ochraně. Jak se však stát postupně více a více rozvíjel, tyto základní koncepty postupně ztrácely na síle. Když vše došlo až do bodu, kdy se staly původní ideologické koncepty jen prázdnými frázemi, konec byl blízko. Mohl však mít dvě podoby, buďto došlo k postupnému hledání nové ideologie a stát se postupně z raného přerodil ve stát zralý (*mature state*), a nebo došlo k přetržení vývoje a k pádu do chaosu a anarchie. (Claessen, Skalník 1978: 633-634) Tato teorie není dozajista všeobjímající a nezahrnuje všechny aspekty, které se nutně musely na zániku státu

podílet, nicméně koncept toho, že v určitém okamžiku dospěje stát do bodu, kdy již nemůže jít dál stejnou cestou, je rozhodně zajímavý a přínosný.

3 HISTORICKÝ NÁSTIN

3.1 První přechodná doba (2118-1980 (+25)př.n.l)

Všechna historická období mají svůj definovaný počátek a konec. Vždy se však jedná o konstrukty pozdější doby. Ve skutečnosti tkví kořeny každé etapy dějin daleko před jejím počátkem. Podobně je tomu i s koncem, protože jednotlivé vlivy mohou přetrvávat ještě dlouhou dobu poté, co dané období skončilo. Aby bylo možno jakékoli období lépe uchopit, je potřeba nastínit jeho širší historický rámec. U Střední říše, je otázkou jak hluboko do minulosti se vracet. Je jasné, že její bezprostřední kořeny tkví v období, které jí přímo předcházelo, tedy v První přechodné době. Tento obraz je však poněkud zjednodušující, protože panovníci často čerpali i z období daleko časnějšího, a to ze Staré říše. Nově sjednocený stát byl tedy jakousi směsicí nesoucí některé prvky Staré říše, ale také mnoho nových prvků rozvinuvších se v období jejího rozpadu, slabé královské moci a regionalizmu. Tato poslední slova jsou nejčastějšími charakteristikami prvního přechodného období. Doby prvního dlouhodobějšího rozkladu staroegyptského státu. Vystihují však pouhou jeho část. Centrum státu opravdu upadalo a po dlouhou dobu nebyl nikdo schopen vládnout zemi v její úplnosti. Na druhou stranu se ale začaly rozvíjet provincie. Na tamních pohřebištích akceleruje vývoj, obohacují se pohřby a objevují se nové kulturní prvky. V podstatě každý badatel, který se ve své práci dostal k milníku konce Staré říše, se pokoušel dát uspokojivou odpověď na otázku, co vedlo k rozpadu Staré říše a tedy ke vzniku Prvního přechodného období. Mezi egyptology se lze setkat se jmény jako Schenkel, Stock, Müller-Wollerman, Bárta, Vercoutter a mnoha dalšími, včetně v úvodní kapitole zmiňovaného Taintera, který ovšem není egyptologem a pokouší se vysvětlit kolaps z daleko obecnějšího hlediska než ostatní badatelé. Samotný proces rozkladu centralizovaného státu trval poměrně dlouhou dobu. Jeho počátky lze sledovat už od druhé poloviny 5. dynastie. Jedním z vnějších projevů procesu je například nárůst úřednických titulů, a to co do počtu i různorodosti, který kráčí ruku v ruce s jejich znehodnocováním. Ale takovýchto vnějších projevů je samozřejmě daleko více. Müller-Wollermann, se ve své disertační práci z poloviny 80. let 20. století (Müller-Wollermann, 1986) pokusila aplikovat poznatky z novodobé německé historie, za účelem pokusit se o vysvětlení krizových faktorů spojených s rozkladem centralizovaného státu. V práci se lze

setkat s těmito zajímavými termíny; krize identity - tento pojem měl označovat fakt, že se vyšší společenské vrstvy přestaly identifikovat s představou státnosti, ale naopak přilnuly k místním „specializacím“ a kultům. Krize legitimacy v sobě zahrnovala několik aspektů, od krize legitimizace veřejnými stavbami, po krizi legitimizace redistribucí. Dalším z krizových faktorů, který autorka považuje za jednu z hlavních příčin kolapsu, je krize participace. Státní úředníci se obohatili a získali větší moc, participovali na vytváření hmotných zdrojů a již je nepotřebovali získávat od panovníka. Posledním krokem k destabilizaci centrální moci byla koncentrace vojenské moci v rukou vládců krajů. Mnoho badatelů, povětšinou těch dřívějších se snažilo hledat příčiny pádu vně Egypta, popřípadě kombinovali příčiny vnější a vnitřní. Vnější příčinou mělo být ukončení období subpluviálu a tedy konec relativně vlhčího období. Klima tedy bylo sušší a záplavy nižší.⁸ Pravděpodobněji se ale záplavy snižovaly postupně již v průběhu Ranně dynastické doby a Staré říše. Egypťané se tedy mohli průběžně přizpůsobovat a hledat východisko z této situace. Navíc fiskální registry z muslimské doby ukazují, že mezi výškou záplavy a demografií nepanuje přímý vztah. Tyto registry jsou samozřejmě podstatně mladšího data, nicméně je možné, že by se daly aplikovat i na dobu dřívější. Hustota osídlení byla ve sledované době velice nízká, ještě mnohem nižší než v muslimském období, vždy proto byla k dispozici dostatečná rozloha úrodné půdy. Pád Staré říše se tedy nedá přičíst na vrub klimatické změně, naopak viník se musí hledat uvnitř systému. (Moreno García 1997b: 9-12)

Na druhou stranu, jak již bylo výše naznačeno, rozpad centrální autority s sebou nenesl pouze negativní konotace. Naopak umožnil prohloubení proměny společnosti. V dřívější době se mnoho společenských změn, jako například vznik střední třídy, připisovalo právě Střední říši, a to na základě dokladů, jakými jsou například abydoské stély či nově vzniklé administrativní tituly, popřípadě rozsáhlá pohřebiště nižších tříd. (Richards 2005: 173) Dnes je ale jasné, že počátky těchto proměn lze sledovat minimálně v Prvním přechodném období, ale dost pravděpodobně již na konci Staré říše. (Richards 2005: 173) Z tohoto úhlu pohledu se Střední říše jeví pouze jako období kulminace společenských, ideologických a politických změn započatých v pozdní Staré říši a v Prvním

⁸ Viz. například (Vercoutter, 1992)

přechodném období. (Richards 2005:173) První přechodné období je tedy možno vnímat jako jakýsi velký tavící kotel nové společnosti. Politické pozadí, na kterém se tyto změny odehrávaly, ale bohužel není příliš známé.

Důležitými prameny pro rekonstrukci historie První přechodné doby – FIP⁹ jsou biografické nápisy soudobých nomarchů. Skrze interpretace těchto nápisů vznikají dějinné hypotézy o 9., 10. a 11. dynastii. Bohužel ale neumožňují upřesnění chronologie, protože povětšinou nebývají datované. (Favry 2004: 8-9) Navíc nejsou v čase distribuovány rovnoměrně a tak lze například o počáteční fázi FIP učinit pouze naprosto minimální závěry. Obvykle bývají do tohoto temného období řazeny Manethónovy 7. a 8. dynastie, o kterých ale není známo o mnoho více než jejich označení. Obecně se považují za jakési pokračování „*memfidského státu*“ Staré říše. (Vandersleyen 1995: 4) Rolf Gundlach předpokládá, že na konci 6. dynastie došlo, po dlouhé vládě Pepiho II., k rozbrojům a pokusům o převrat, které však byly brzy potlačeny rodinnými příslušníky posledně zmiňovaného vládce. Právě tito Pepiho potomci by měli tvořit 8. dynastii, jejíž vláda už nebyla uznávána po celé zemi. (Gundlach 1999: 22) Tato teorie se jeví jako velice svůdná ovšem je nutno poznamenat, že neexistuje dostatek pramenů, které by ji umožnily jednoznačně potvrdit. Někteří z panovníků 8. dynastie se dle Gundlacha měli pokusit o reorganizaci správy. Král Neferkahor například zavedl úřad „*představeného Horního Egypta*“. (Gundlach 1999: 25) Jejich snahy evidentně nezaznamenaly žádný větší úspěch, protože celá dynastie byla později sesazena herakleopolským nomarchou Chetim, který se následně zmocnil nejvyššího úřadu v zemi. (Gundlach 1999: 25) Ve skutečnosti však lze říci stejně málo o nástupu 8. dynastie jako o jejím konci. Jisté je pouze to, že v určité době se rezidence přesunula do Herakleopole. Není zcela zřejmé, zda právě v této době došlo k odtržení nejjihnějších částí Horního Egypta nebo jestli k této události došlo již dříve, a nebo až později. Gundlach píše, že po svržení 8. dynastie herakleopolští králové rozšiřovali své panství jen pomalu. Existovala tedy možnost, že potomci 8. dynastie uprchli na jih, pravděpodobně do Abydu, kde bylo sídlo správce jižního Egypta, a tam ještě nějakou dobu vzdorovali. (Gundlach 1999: 25) Z Herakleopole Egyptu, přesněji jeho části, vládly dvě dynastie, 9. a 10. Turínský papyrus kdysi čítal 18 jmen těchto vládců, dnes je ale 11 z nich v lakuně. Za

⁹ Z anglického First Intermediate Period

nejpodrobnější pramen k historii herakleopolské doby, je považováno naučení pro krále Merikarea. Události v něm popisované se ovšem nedají plně potvrdit jinými prameny. Není ani jisté, zda samotné naučení vzniklo ve FIP nebo až později. Naučení zmiňuje dobytí Thinidy a násilnosti, které je následovaly. Tato událost by se mohla shodovat s tzv. *rebélií v Thinidě*, datovanou do roku 14 vlády Mentuhotepe II. Ještě lépe by s událostmi popisovanými v literárním díle, mohl korespondovat nápis Džariho, který v této oblasti bojoval s herakleopolskými vojsky za Antefa II. (Lichtheim 1988: 40-44) Džari hovoří o boji, který byl sveden na západ od města Thinis, což by odpovídalo poloze nekropole, jejíž zničení je popisováno v naučení. Dalším pramenem, ve kterém se objevuje jeden z herakleopolských panovníků, je povídka o výmluvném venkovanovi. Zde figuruje král Nebkaure, jehož rodné jméno Cheti se dochovalo na jaspisovém předmětu z wadí Tumulát. (Vandersleyen 1995: 8) Nakonec ještě k historii Herakleopolců zbývá zmínit jeden pramen ze středního Egypta - a sice, nápis z hrobky nomarchy Chetiho II. z Asjútu (13. hornoegyptský nom), kde je zmiňován král Merikare, adresát výše zmiňovaného naučení. Nomarcha Cheti se ve své hrobce považuje za Merikareova vazala. Král Merikare měl dokonce osobně přijet z Herakleopole, aby nomarchu do jeho úřadu dosadil. Některé fonetické detaily by při tom mohly naznačovat spojení mezi touto hrobkou a počátkem vlády Mentuhotepe II. (Vandersleyen 1995: 10)

Toto byl tedy náčrt vývoje politické situace v severní části země. V nejjihnějších oblastech Egypta panovala poněkud odlišná a zřejmě značně chaotická situace. Není jednoduché přesně synchronizovat tamní jednotlivé události. Nejčastěji citovaným pramenem k této době je životopisný nápis nomarchy Anchtifeje z Moally¹⁰, nositele titulů „*jry-p^ct; ḥꜣty-^c; ḥtmty-bjty; smr-w^cty; ḥry-ḥbt; jmy-r ḥm(w)-ntr; jmy-r ḥꜣs.wt; ḥry-tp ^cꜣ n Wtst-ḥr Nḥn*.“ A spolu s ním i životopisné nápisy dalších krajských vládců. V těchto pramenech se objevují zmínky, které by mohly vypovídat o dezintegraci některých nomů, přesněji 4. a 5. hornoegyptského nomu, či naopak o vytváření větších územních celků, které někteří nomarchové vytvořili dobytím sousedních nomů. (Willems

¹⁰ Gundlach ho řadí do VIII. dynastie, Favry do pozdější doby. V jeho hrobce se objevuje jméno krále, které zní Neferkare, což je podle Gundlacha jméno, které by mělo být zařazeno právě do VIII. dyn., Favry naopak tvrdí, že toto jméno nelze nikam přesněji chronologicky zařadit, a je proto nutné být opatrný. Viz. Gundlach a Favry

2008: 38) Do posledně jmenované skupiny se řadí i samotný Anchtifej, který kromě domovského 3. nomu později ovládl i 1. a 2. hornoegyptský nom. Proti němu pak uzavřeli koalici 4. a 5. hornoegyptský nom. Naopak ve 4. nomu se objevuje jistý generál z Armantu, který si ve svém městě počínal více méně nezávisle a nerozpakoval se uzavřít spojení s „oficiálním“ nepřítelem Anchtifejem. V Gebelenu se lze setkat se sarkofágem Iniho, který se také považoval za nomarchu.¹¹ (Willems 2008:40) V 5. Nomu nacházíme předáky několika vesnic, jejichž tituly vypovídají o značné míře nezávislosti. (Willems 2008: 40) Mocenské boje a potyčky v nejnižších egyptských nomech tak zřejmě vedly k chaosu, který způsobil ekonomické problémy, mezi něž patřil hladomor. (Willems 2008:41) A bylo to právě toto prostředí, které dalo zrod dynastii budoucích sjednotitelů Egypta. K založení nového jednotného státu však samozřejmě vedla dlouhá cesta. Jak už bylo zmíněno výše, samotný Thébský nom, domovský kraj 11. dynastie, se pravděpodobně potýkal s dezintegrací a vnitřními boji mezi několika nepřátelskými frakcemi, Thébami, Gebelénem a snad i Armantem. Předkové 11. dynastie byli s určitou mírou pravděpodobnosti pouze vrchními představiteli jednoho z měst 4. hornoegyptského nomu. Jak a kdy rozšířili svou moc, není známo. Předka této dynastie - Antefa, zmiňují sochy, které mu věnoval Senusret I., a které byly vyrobené pro *Jry-p^t Jnj-jtj^f ʕ3 ms n Jkwj*, dále pak královský seznam ze síně předků Thutmose III., uvádějící jistého *jry-p^t; h3ty-ʕ Jnj-jtj^f* a konečně stéla MMA 14.2.7 jmenuje Antefa velkého narozeného Iku (Gundlach 1999: 27-30; Willems 2008: 41-42) Z Thébského nomu je znám jen jeden nositel titulu *hry-tp ʕ3* jehož jméno také znělo Antef. Byl nositelem mnoha titulů a je doložen na třech stélách káhirské, štrasburské a konečně florencijské stéle patřící jistému *Hmgn(j)mu*. Káhirská stéla CG 200009 pocházející z Dra Abu en-Naga obsahuje dlouhou sekvenci jeho titulů: „*jry-p^t; h3ty-ʕ; hry-tp ʕ3 n W3st; mh-jb n nsw; jmy-r ʕ3 g3w h3s(w)t rsj(t); jwn ʕ3 rsj; s^hnh t3.wy=f; jmy-r hm(w)-ntr; jm3hw hr ntr ʕ3 nb pt^ʕ*“. Bohužel neexistuje žádný dokument, který by tyto dvě osobnosti přímo propojil, předpokládá se nicméně, že zmiňovaný nomarcha byl opravdu oním později připomínaným předkem 11. dynastie. (Favry 2004: 13-14) Je přitom možné, že rod už tehdy neuznával žádného krále. Nomarcha Antef byl totiž nositelem mnoha titulů, z nichž jeden

¹¹ datace sarkofágu do této doby ovšem není zcela jistá

patřil ke královským epithům. (Gundlach 1999: 27-30; Vandersleyen 1995: 12) Uzurpoval si tedy královské prerogativum? Pravděpodobně ano, avšak nemusí to ještě znamenat, že neuznával žádného krále. Jeho případ rozhodně není jediným svého druhu. Například Ahanacht I. z el-Berši i po sjednocení země, kdy se dá předpokládat do jisté míry obnovená královská moc, datoval podle roků své vlády a vystupoval v některých úlohách, kde by se dal očekávat spíše panovník. (Willems 2007: 89 a dále)

Turínský královský papyrus své doby uváděl čtyři krále příslušející k 11. dynastii, kteří předcházeli sjednotitele země Nebhepetre Mentuhotepa II. Manetho dle Africana a Eusébia hovořil o šestnácti králích pocházejících z Diospolis (Théb). (Waddel 1964: 63-65) Další informace k pořadí panovníků uvádějí T. Schneider (Hornung, Karuss, Warburton 2006: 174) či Beckerath (Beckerath 1997: 142) První ze jmen této dynastie se na turínském papyru bohužel nachází v lakuně. V síni předků Thutmose III. je ale zmíněn nástupce *jrj-pꜣt ḥꜣty-ꜥ* Antefa, jednalo se o Hora *tpy-ꜥ* Mentuhotepa. Zároveň se zdá, že pro stejnou osobu nechal vytesat sochu Antef II., tato socha byla umístěna na ostrově Elefantina a nese dlouhou kartuši s nápisem „*jt-nꜣrw Mntw-ḥtp ꜥꜣ mry stt nb.t ꜣbw; božský otec Mentuhotep velký, milovaný Satetou paní Elefantiny.*“ (Vandersleyen 1995: 15; Habachi 1985: 110) Titul božský otec odkazuje na fakt, že byl otcem následujících dvou králů a z kartuše se dá vyvodit, že byl svými nástupci považován, na rozdíl od předchozího knížete Antefa, za panovníka. (Vandersleyen 1995: 15) Je mu tedy potřeba připsat řadovou číslovku I.. Není však o něm známo o mnoho více než jeho jméno. Podobně je tomu i s jeho nástupcem *shrw-tꜣ.wy* Antefem I. Horovo jméno tohoto panovníka znamená „*ten, který usmiřuje obě země*“. Podstatně více je známo o následujícím vládcí *Wꜣḥ-ꜣnh* Antefovi II. porozeném paní Neferu. Tento thébský panovník vládl pravděpodobně 50 let, do posledního, padesátého roku je totiž datován jeden ze zásadních dokumentů jeho vlády, takzvaná *Psí stéla*. Jelikož nechal vytesat sochu pro Mentuhotepa I., je považován za mladšího bratra svého předchůdce Antefa I.. Na základě *Psí stély* je možno shrnout, že v posledním roce své vlády Antef II. panoval území rozprostírajícímu se od 1. po 10. hornoegyptský kraj. Ovšem zmínka o 10. nomu není zcela jednoznačná. (Vandersleyen 1995: 15) Další zprávy o jeho vládě poskytují panovníkovi úředníci. Mezi ně patřil například Čeči, sloužící následně i jeho nástupci. Ten výslovně píše, že Antef II. vládl oblasti od

1. hornoegyptského kraje až po Thinis ležící v 8. hornoegyptském kraji. Dalším z hodnostářů je již jednou zmiňovaný Džari, který za krále bojoval s herakleopolským vládcem a později byl svým králem pověřen zásobováním země od 1. až po 10. hornoegyptský kraj. Stejně geografické limity uvádí i Rediu-Chnum¹². (Vandersleyen 1995: 15-16) Toponymum *Inet-Hesi* uváděné jak *Psí stélou* tak i Džarim snad označovalo místo na severu či na hranicích, popřípadě někde v 10. hornoegyptském kraji, kam thébsští králové rozšířili svou moc. Nová zajímavá fakta o rozšiřování thébského teritoria přinesl výzkum karavanní cesty Alamat Tal vedoucí ze západních Théb do Hou na opačném konci ohybu Nilu.¹³ Mimo to se k této cestě napojovala karavanní stezka vedoucí dále do oázy Chárga. Na této stezce se dochoval historicky velice zajímavý nápis koptoského nomarchy Čautiho z 9. dynastie, loajálního k herakleopolským vládcům. (Darnell a Darnell 1997: 246-247) V oblasti kde byla vztyčena stéla zřejmě probíhala hranice mezi koptoským a thébským nomem a nápis svědčí o bojích mezi nomarchou a Thébany. Ostatně nomarcha Antef měl velice podobné tituly vztahující se k poušti a místním cestám, jako nomarcha z Koptu. Protože byl předchůdcem nomarchy Čautiho, vyplývá z toho, že jeho úspěch byl pouze dočasný a poté se opět zmocnili cesty původní pánové. Ze svého vítězství se ale dlouho netěšili, protože brzy cesta opět padla do thébských rukou. Nachází se tu nápis zanechaný útočnými vojsky syna Reova, Antefa. (Darnell a Darnell 1997: 253) Thébané tak získali velkou strategickou výhodu, mohli obejít 5., 6. a 7. hornoegyptský kraj a izolovat je. Známý boj na západ od Thinidy se proto mohl odehrát právě na tomto místě, protože se odtud vynořila thébská vojska z pouštní cesty. Hetepi z el-Kabu přitom na své stéle hovoří o thébských vojscích „cestujících v prachu“, i to by tedy mohlo odkazovat na vojska 11. dynastie pohybující se pouštními cestami. (Darnell a Darnell 1997: 254) Thébsští vládcové tedy získali pouštní cesty vedoucí až do Chárgy, mohli obejít a odříznout některé nomy a navíc mohli díky své poloze výborně kontrolovat přístup do Núbie od severu. Byli tedy geograficky na strategicky ideálním místě, což jim dozajista pomohlo při rozšiřování teritoria.

Mimo rozšiřování svého teritoria se Antef věnoval také programu výstavby a zvelebování chrámů. O tom svědčí jak *Psí stéla*, tak i jiné památky. Těmito jsou například sloup nalezený v Karnaku a nesoucí panovníkovo jméno, či

¹² královnin služebník.

¹³ jinak také zánama jako Luxor-Faršút.

architektonické fragmenty objevené na Elefantině. V Hekaibově svatyni na Elefantině byl nalezen podstavec jedné královny sochy, opatřené nápisem „*jeho syn Hor W3ḥ-ḥnh, král horního a dolního Egypta, syn Re'iv, Antef. Milovaný Satetou paní Elefantiny, žijící jako Re navěky.*“ (Vandersleyen 1995: 15) Označení „*jeho syn*“ snad poukazovalo k soše Mentuhotepa I., která byla vytesána stejným způsobem, ze stejného kamene a umístěna na stejném místě. (Vandersleyen 1995: 15) Spolu s oběma výše zmiňovanými sochami se našla ještě jedna poslední, které chybí hlava a postrádá jakýkoli nápis, představuje však krále v plášti pro svátek sed, je tedy možné, že se také jednalo o Antefa II. Tomuto králi je připisována ještě malá bronzová soška. (Vandersleyen 1995: 15) Posledním ze čtyř králů 11. dynastie vládnoucích před sjednocením Egypta byl *Nḥt Nb-tp-nfr* Antef III. porozený paní Neferu. Jeho jméno je v Turínském královském papyru také v lakuně, za jménem ale následuje údaj 8 let. Pravděpodobně byl synem předchozího panovníka Antefa II.. Jeho vláda byla zřejmě mírová. Doložena je restaurace dřívějšího monumentu na Elefantině a několikero soukromých textů z jeho vlády nečiní narážky na politickou či vojenskou aktivitu panovníka. (Vandersleyen 1995: 16-17)

3.2 Sjednocení a pozdní 11. dynastie (1980-1940 (+16)př.n.l)

3.2.1 Mentuhotep II. (2009-1959 př.n.l (+16))

Mentuhotep II. byl synem Antefa III. a ženy jménem Iah. Jeho hlavní královskou manželkou a matkou jeho následníka byla královna Tem. Mimo ní je známa ještě další králova manželka a zároveň králova sestra Neferu. Několik dalších žen, které byly nalezeny v jeho pohřebním komplexu v Dér-el Bahrí mohly být jeho konkubínami. Jediným známým synem je Mentuhotep III.

Ke sjednocení země došlo někdy v průběhu dlouhé vlády Mentuhotepa II.. Přesný okamžik sjednocení země ale znám není. Objevily se však pokusy o jeho určení. Ten nejznámější je založen na sledování vývoje královské titulatury. (Gestermann, 1987) Mentuhotep II. byl synem Antefa III. a královny Iah. Dle Turínského královského seznamu vládl 51 let. Datovaných dokumentů z jeho vlády, je ale poskrovnu. Patří k nim soukromá stéla Antefa syna Kaova (BM 1203) ze 14. roku vlády. Grafita Merertetiho a Chetiho v Asuánu datovaná do 41. roku vlády, turínská stéla kancléře a pokladníka Meru nesoucí datum 46. rok vlády a snad basreliéf z Wadí Šatt er-Rigal zmiňující rok 39. Dvě z těchto dat, rok

14 a 39, jsou považovány za klíčové body jeho vlády. Z analýzy Mentuhotepovy titulatury vyplývá, že si v průběhu své vlády třikrát změnil Horovo jméno. (Vandersleyen 1995: 21-22) V roce 14 se objevuje Horovo jméno *s^cnh-jb-t3.wy ten který oživuje srdce obou zemí*, později se na reliéfech objevuje se jménem *Ntrj-ḥd.t božská bílá koruna*, které sice není spojeno s žádným konkrétním datem, ale objevuje se spolu s královým trůním jménem *Nb-ḥpt-R^c* psaným se znakem (Aa5), spolu s touto grafikou je titul *syn Reův* vždy vepsán do kartuše ke jménu Mentuhotep. Svou titulaturu nakonec mění ještě jednou a pro zbytek své vlády nese Horovo jméno *sm3-t3.wy ten, který spojil obě země*, spolu s tímto posledním označením se trůnní jméno píše grafickou variantou se znakem (P8) a titul *syn Reův* je umístěn před kartuší. (Vandersleyen 1995:21-22) Kompletní titulatura se všemi posledně zmiňovanými prvky se nalézají na obětním stole s Dendery, na kterém je rovněž zmínka o prvním svátku *ḥb-sd*, je tedy docela dobře možné, s ohledem na obvyklou dobu slavení svátku *ḥb-sd*, že se tato titulatura objevila okolo třicátého roku vlády. Dle Vandersleyena je však dělení na dobu před a po sjednocení značně iluzorní a jednoznačné datum badatelům nadále uniká. Lépe přitom vyjadřují ideu znovusjednocení, autority nad oběma zeměmi a legitimacy ty monumenty, na kterých je uváděn se jménem *Ntrj-ḥd.t*. (Vandersleyen 1995:21-22)¹⁴

To, co je známo o politice Mentuhotepa II., pochází zejména ze dvou zdrojů. Jedním jsou tituly jeho úředníků a druhým místa, kde král postavil chrám, kapli či zde zanechal jakoukoli stopu po své vládě. Administrativa této doby bude přibližena v jedné z následujících kapitol. Zde jsou tedy vývody, které se o Mentuhotepově politice dají učinit na základě monumentů, které zanechal. Na reliéfech z Gebelenu se panovník chystá pobít *stty* a *ṯhn.w*, na jednom z těchto reliéfů je dokonce poražený náčelník identifikován nápisem jako kníže Čehenu,

¹⁴Mezi těmito monumenty Vandersleyen uvádí kapli v Dendeře, grafita v Konosso a na Elefantině. Mentuhotep je zobrazen jako Amon, či Min, nebo snad Moncu. Používání pšentu dvojité koruny Horního a Dolního Egypta je v této chvíli stejně pravidelné, v Dendeře, jako později na hlavě sokola uvádějícího jeho horovo jméno v Gebelenu, či Šatt er-Rigal. Idea znovusjednocení je rozšířena na pozdějších monumentech a vysvětluje rozšíření Horů v jeho zádušním chrámu, kteří zde nezastupují jeho horovo jméno, jako v Dendeře, nýbrž představují královny definice. „Hor ospravedlněný, nebo legitimní“ „Pevný Hor, který rozdrtil cizí země a zmocnil se obou zemí.“ Také výroky božstev mluví k této tématice „odevzdal jsem ti Horní a Dolní Egypt, sjednotil jsem pro tebe obě země.“ (Ballas, Deir el Bahri, Habachi 1963) – spíš legitimizační témata.

Hedžwaš. V Denderě jsou zobrazeni poražení *tmh.w*. V králově zádušním chrámu je pro změnu zmínka o *Mntjw*, což byli Asiaté ze Sinaje, nicméně Vandersleyen (Vandersleyen 1995:29) podotýká, že nic nenaznačuje, že král vedl výpravu proti těmto kmenům mimo hranice Egypta. Obojí lid se totiž mohl nacházet na území Východní delty. Na fragmentech z Dér el-Bahrí a z hrobky Antefa jsou výjevy útoku na město držené Asijci, jeho obležení bylo vedeno zároveň Egyptany i Núbijci. Ve Wadí Hammamát se nachází kartuše s nápisem *Syn Re'uv Mentuhotep* a vzhledem k tomu, že jediným panovníkem, který nesl toto jméno spolu s titulem uzavřeným v kartuši, je Mentuhotep II., dalo by se očekávat, že zde provozoval těžbařské aktivity. Nejsignifikantnější zahraniční aktivity ale Mentuhotep II. prováděl v Núbii. Ani v této oblasti nejsou doklady o Egyptských aktivitách od konce Staré říše. Na jednom z místních reliéfů (Vandersleyen 1995:30) král, jehož jméno se nedochovalo, ale který by mohl být Mentuhotepem II., píše, že dobyl *W3w3.t* a jednu oázu v horním Egyptě a že je prvním, kdo tak učinil. (Vandersleyen 1995: 30) V Asuánu se nachází nápis pokladníka Chetiho, který zde signalizuje svou přítomnost s loděmi z *W3w3.tu*. Ve své Denderské kapli král cituje *Nhsj.w*, *Md3j.w* a snad také *W3w3.t* jako poražené a dobyté. Sedmero hieratických grafit zanechal Núbijec Čehemau v jeskyni u Abiska, 20 km na jih od Asuánu. Zde autor jasně říká, že započal svou kariéru za Nebhepetrea. Královo jméno přitom píše poslední grafickou variantou. (Vandersleyen 1995: 30-31)

V thébské oblasti byl objeven zajímavý soudobý monument, jedná se o hromadný hrob vojáků. Předpokládá se, že šlo o vojáky, kteří mohli sloužit Mentuhotepovi II., při sjednocování země. O mnoho více se však o Mentuhotepově politice říci nedá. Další hypotézy, jak už bylo zmíněno, vychází z interpretace panovníkových monumentů a zejména z interpretace jeho zádušního chrámu v Dér-el Bahrí. (Gestermann 1987: 58 a dále)

3.2.2 Mentuhotep III. a Mentuhotep IV. (1958-1947 př.n.l; 1947-1940 př.n.l)

Nástupcem Mentuhotepa II. byl jeho syn Mentuhotep III. Snad jde o osobu totožnou s *královským synem* Mentuhotepem vyobrazeným v Dér-el Bahrí. Princ je zde vyobrazen na válečné scéně, kde přímo následuje postavu vyobrazenou ve velkém měřítku, která musí být jeho otcem Mentuhotepem II.. (Naville, 1907) Mentuhotep III. přijal trůnní jméno *s'nh-k3-R'*, jeho Horovo jméno znělo *s'nh-*

t3.wy=fy, stejně znělo i jeho jméno Obě paní, jako Zlatý Hor se objevují jména *ḥtp a mnḥ*. Dle Turínského královského papyru vládl 12 let. Ani o politice tohoto krále toho není mnoho známo. I když jeho vládu poněkud osvětlují některé soukromé osoby, jako *jmy-r3 pr (wr)* Henenu (TT 313, Hayes 1949) a *jmy-r3 ḥtmt, jmy-r3 pr* Meketre. Henenu nositel dlouhé řady titulů dle nápisu z Wadi Hammamát vedl v 8. roce vlády expedici do Puntu. Tento dlouhý nápis zabírá celých 16 řádků. Z nichž 9 je panegyrikem na úředníka a 5 hovoří o výpravě do Puntu, poslední dva řádky opět opěvují Henenu. (Grajetzki 2006: 24; Vandersleyen 1995: 31) Expedice vyrážela z Koptu a byla první výpravou do této země od pádu Staré říše. Druhý ze slavných úředníků XI. dynastie byl ve svém úřadu zcela jistě již od vlády Mentuhotepa II., neboť je vyobrazen v jeho zádušním chrámu. Umístění jeho hrobky naznačuje, že ve svém úřadu mohl setrvat až do vlády prvního panovníka 12. dynastie Amenemhata I. Proslulé dřevěné modely nalezené v této hrobce poté přináší jedinečné svědectví o technice, architektuře a společnosti konce 11. dynastie. Kromě obchodních a těžebních expedic je nutno zmínit, že za jeho vlády je styl basreliéfů plně klasický a jemně vypracovaný, což spolu s expedicemi poukazuje na nové vzepětí egyptského státu.

Poslední vládce 11. dynastie, je poněkud efemérní osobností. Je známa jeho kompletní titulatura: *nswt-ḥjtyNb-t3.wy-R^c, ḥr* a *nb.tyNb-t3.wy, ḥjk nbwNḥr.w-nb.w, s3 R^cMntw-ḥtp*. Ale jinak k jeho vládě schází dostatek pramenů jakéhokoli druhu. K dispozici jsou v podstatě jen skalní nápis vezíra Amenemhata z Wadi Hammamat; skladní nápis z Hatnubu zanechaný nomarchou Nehrim a jeho syny; z pozdější doby se pak ke zlomové době váže tzv. Nefertejovo proroctví. Jako jeden z pramenů bývá zmiňována i břidlicová miska nalezená v Lištu, která nese na jedné straně jméno Mentuhotepa IV. a na straně druhé jméno Amenemhata I. Bývá tedy považována za důkaz, že tyto dvě vlády následovaly v těsném sledu. (Grajetzki 2006: 25) Jedná se však o problematický pramen. (Jánosi 2010: 7-14) Turínský papyrus na místě, kde by se očekávalo uvedení Mentuhotepa IV. a počtu let jeho vlády uvádí 7 prázdných let – *wšf* (Vandersleyen 1995: 31), po něm následuje součet let pro celou dynastii a dále výčet králů z rezidence v Ichtawejji. (Tidyman 1995: 104) V karnacké síni předků Thutmose III. ale Mentuhotep IV. figuruje na očekávaném místě. Z jednoho z nápisů ve Wadi Hammamát známe jméno jeho matky. Byla jí paní Imi. Ta však neužívá ani titul královské dcery, ani

titul královské manželky. Kdo byl jeho otcem, známo není. Mohl být tedy synem vedlejší manželky, jak Mentuhotepa II., tak i Mentuhotepa III.. Vandersleyen míní, že je z jeho titulatury možno nabýt pocitu, že se král se necítil jako zcela legitimní panovník. (Vandersleyen 1995: 43) Z výprav v 1. a 2. roce jeho vlády by se dalo usuzovat, že panování začalo poklidně. Ovšem o dalších pěti letech jeho vlády se neví nic. Na problémy by mohly poukazovat nápisy nomarchy Nehriho z 15. nomu a graffiti z Abiska, dají-li se datovat do této doby. (Vandersleyen 1995: 43; Grajetzki 2006: 110; Tidyman 1995: 106-107)

Nefertejovo proroctví považované za propagační dílo ospravedlňující nástup nové dynastie¹⁵ popisuje chaos a asijské a libyjské vpády. Vzhledem k povaze díla je však otázkou do jaké míry podává relevantní výpověď o skutečné situaci. Důvěryhodnějším pramenem by mohly být skalní nápisy z Hatnubu zanechané nomarchou Nehrim a jeho syny Kayem a Džehutinachtem. (Grajetzki 2006: 110; Vandersleyen 1995: 43) V nich se objevují nářky na občanskou válku, která snad mohla následovat po svržení Mentuhotepa IV.. Mluví se zde také o strachu z královského paláce a hladu. Kay píše, že lidé z Horního i Dolního Egypta proti němu bojovali, zahrnující sem i Asiaty. Důvody tohoto povstání, však uvedeny nejsou. (Tidyman 1995: 107) V pozdější době nomarcha Chnumhotep popisuje kampaň proti koalici nepřátel. Rolf Gundlach si myslí, že převrat nastal kvůli tomu, že 11. dynastie sice uměla Egypt sjednotit skrze válečné tažení, ale že neprovedla dostatečné reformy, aby toto sjednocení završila administrativně, či aby zajistila bezpečnost egyptských hranic. (Gundlach 1999: 40) Dle jiných názorů nebyl Mentuhotep IV. považován za legitimního panovníka. (Vandersleyen 1995: 37) a chaos se v zemi šířil, ještě před jeho sesazením. Nelze popřít, že koncept vlády 12. dynastie se od předchozí doby poněkud lišil, ovšem nelze ani setřít fakt, že tato dynastie stavěla na základech položených jejich bezprostředními předchůdci.

3.3 12. dynastie (1939(+16)-1760 př.n.l)

3.3.1 Amenemhat I. (1939-1910 (+16) př.n.l)

Původní titulatura: *njswt-bjty: šꜥtp-jb-R^c; sꜥ-R^c: Jmn-m-ḥꜣt; ḥr: šꜥtp-jb-tꜣ.wy; Nb.ty: šꜥtp-jb-tꜣ.wy; bjḳ-nbw: smꜣ (bjḳ-nbw: msy)*

¹⁵Coup d'etat, ale kouknout i do posenera

Nová titulatura: *njswt-bjty: sḥtp-jb-Rꜥ; s3-Rꜥ: Jmn-m-ḥ3t; ḥr: Wḥm-mswt; Nb.ty: Wḥm-mswt; bjk-nbw: Wḥm-mswt*

Rodina: V pyramidovém komplexu krále byl nalezen obětní stůl se jménem jisté Nofrety, nesoucí titul *králova matka*. Předpokládá se, že šlo o matku právě tohoto krále. Králův otec se objevuje až v pramenech z pozdější doby, a to jako *božský otec* Senusret. V tomto případě, se titul božský otec nevztahuje k činnosti v nějakém z božských kultů, ale k osobě krále. Sociální zázemí krále je tedy neznámé. (Vandersleyen 1995: 44; Grajetzki 2006: 29)

V první polovině 12. dynastie počet pramenů naštěstí opět narůstá. Byly nalezeny pyramidové komplexy všech panovníků. S jejich chrámy se potom lze setkat ve všech částech země. Mnoho cenných informací ovšem i nadále poskytují pouštní oblasti, které byly cílem výprav za surovinami. Další informace pocházejí z provinciálních pohřebišť, zejména ze zdobených hrobek tamních elit, z nichž některé obsahují biografické nápisy. O událostech souvisejících s vládou prvního panovníka 12. dynastie s největší pravděpodobností pojednávají hned tři literární díla Nefertejovo proroctví, Naučení krále Amenemhata pro jeho syna Senusreta I. a Povídka o Sinuhetovi. Informace, které tato díla poskytují, jsou nicméně spíše nepřímého rázu a mnoho otázek stále zůstává otevřených. Monumenty Amenemhata I. nejsou příliš početné a to i přes dlouhých 30 let vlády. Z celého období se zachovaly pouze dva datované nápisy. Graffiti z Núbie jedno mezi Asuánem a Philae z roku 23 a druhé z Girgawí u Koroska z roku 29. (Grajetzki 2006: 28-29). Množství známých dvorských úředníků, je také poměrně malé a mnoho jejich hrobek stále nebylo identifikováno.

O konci 11. dynastie a změně na královském trůně již bylo pojednáno. Smutným faktem nicméně zůstává, že ve skutečnosti o této době nelze říci nic přesnějšího. Amenemhat I. byl pravděpodobně totožný se stejnojmenným vezírem posledního panovníka 11. dynastie Mentuhotepe IV. Pokud tomu tak opravdu bylo, zastával před nástupem na trůn prominentní postavení v zemi. Vezír Amenemhat byl nositelem dlouhé řady titulů, z nichž mnoho nesl ze všech vezírů v průběhu Střední říše právě jen on. Na základě Nefertejova proroctví, které hovoří o králi Amenim, který vyvede Egypt z chaosu, ochrání východní Deltu před asijským nebezpečím a pobije rebely, nespokojence a cizince a které také zmiňuje králův původ, se zdá, že pocházel z 1. hornoegyptského nomu. Proroctví jej totiž uvádí jako syna ženy z *t3-Stj*. (Vandersleyen 1995: 44; Posener 1956: 22)

Jak přesně došlo k jeho nástupu na trůn, není známo. Dle Turínského královského papýru na něm setrval 29 let a tento údaj potvrzuje i graffiti z nubijského Koroska. (Vandersleyen 1995: 45)

Jak lze vidět na první poznámce věnované panovníkově titulatuře, došlo v průběhu vlády k její změně. Ta se pravděpodobně odehrála někdy v prvních letech vlády. Skalní nápis z Ajn Suchny, který lze s největší pravděpodobností datovat do 7. roku vlády, již nese Horovo jméno *Whm-mswt*. (Grajetzki 2006:29). Toto nové jméno znamenající - *opakování zrození, renaissance*, je signifikantní. Jako zakladatel nové epochy vystupuje Amenemhat i v Nefertejově proroctví. V původní titulatuře, jejíž struktura je podobná titulaturám panovníků 11. Dynastie, se tedy dává důraz na usmíření, uklidnění. (Vandersleyen 1992:45) Její změna by pak mohla poukazovat na rozchod z minulostí a nový počátek. Je možné, že ke změně došlo v souvislosti s přesunem rezidence z Théb na sever. (Grajetzki 2006:29)

Mezi významné politické počiny Amenemhatovy vlády patří vystavění nové rezidence, vojenské aktivity v Núbii, nové vymezení hranic nomů a snaha zabezpečit hranice země. (Vandersleyen 1995: 45) Přesné datum přestěhování rezidence, však není známo, jak už bylo výše naznačeno, mohlo se jednat o událost spojenou se změnou v titulatuře, ale také tomu tak být nemuselo. Například Grajetzki se přiklání k tomu, že ke změně rezidence došlo až poměrně pozdě a panovník ještě dlouho pobýval v Thébách, kde snad i začal s výstavbou svého pohřebního komplexu. Tento komplex se měl nacházet v západních Thébách, jihozápadně od komplexu Mentuhotepe II.. Avšak nenašlo se zde jediné královské jméno, tudíž komplex mohl patřit i Mentuhotepovi III. či IV. (Grajetzki 2006: 29). Je také možné, že ještě před přenesením rezidence do Ičtaweje, se pokusil vrátit sídlo do Memfídy. Na sakkárském pohřebišti totiž byly nalezeny pohřby vysokých dobových hodnostářů. (Grajetzki 2006: 29-30) Ovšem není jasné, proč by měl od tohoto úmyslu později ustoupit. Snad by to mohlo znamenat zvýšený zájem o oblast Fajjúmu. Ale mohl mít i jiné důvody. Lišt například leží v místě, kam samotní staří Egypťané situovali střed země. (Grajetzki 2006:30) Samotný Ičtawej zatím nalezen nebyl, je však možné, že poměrně nedávno objevené pozůstatky sídliště v oblasti Lištu jsou jedním z jeho předměstí. (Grajetzki 2006:31) V hieroglyfickém písmu se nová rezidence vždy psala se jménem obklopeným zdí, z čehož Grajetzki vyvozuje možnost, že šlo spíše o

opevněný palác než o hustě osídlené město. Zajímavostí je, že na rozdíl od ostatních egyptských měst není znám bůh, který by byl spojován s oblastí Lištu. To by mohlo být důsledkem jeho funkce jako rezidence. V tom případě tam mohla být uctívána božstva královského úřadu či dokonce panovník sám. (Grajetzki 2006: 31)

Králův pyramidový komplex byl dokončován ve spěchu a na mnoha místech se lze v zádušním chrámu setkat se jménem Senusreta I. Pokud tedy opravdu existovala koregence mezi oběma vládci, byl zádušní chrám stavěn právě v této době. V opačném případě by to naznačovalo, že dílo bylo dokončeno až po Amenemhatově smrti. Jedno z nalezených dat zmiňuje rok 1, pro některé badatele se to stalo důkazem faktu, že Amenemhat I. začal s výstavbou svého pyramidového komplexu již tak časně, nicméně, vzhledem k tomu, že se v komplexu objevuje i jméno Senusreta I., jeví se jako daleko pravděpodobnější, že by mělo být toto datum připsáno právě jemu. Grajetzki, který předpokládá koregenci obou panovníků, z tohoto usuzuje, že se stavbou komplexu se začalo v poslední dekádě vlády Amenemhata I., což mohlo být přesně v době, kdy byla přestěhována i rezidence. (Grajetzki 2006: 32)

Jak už bylo dříve zmíněno ve spojitosti s Nefertejovým proctvím, Amenemhat I. byl spojován s výstavbou pevností u hranic východní delty. Na tento počín poukazuje nejen výše zmiňované literární dílo, ale také povídka o Sinuhetovi. Tento řetězec pevností byl pojmenován *vládcovy zdi*, bohužel se ale po těchto pevnostech nenašly žádné archeologické pozůstatky. Na opačné straně hranic, tedy v západní deltě, se v jižní části Wadí Natrún našly pozůstatky pevnosti s chrámem. V něm byly odkryty monumentální granitové dveře nesoucí kartuši Amenemhata I. Podobné dveře se našly i na východě v Ezbet Helmi. (Vandersleyen 1995:47)

Dále jsou z vlády tohoto panovníka známy dvě expedice do lomů a dolů. Jednu vedl královský herold a představený kněžích Minhotep do Wadí Hammamát. Z další, směřující na Sinaj do Serabit el-Chádím, se dochovalo pouze graffiti s královým jménem. Je známo jen málo sochařských děl a pozůstatků stavební činnosti obecně. Více pramenů se přitom dochovalo v severní části země, než v té jižní. (Vandersleyen 1995:47) Což znamená změnu oproti předchozí dynastii.

O možném napětí v zemi v průběhu vlády Amenemheta I. by mohl svědčit

nápis Mentuhotepa syna Chuie z Wadí Hammamát. Tento úředník tvrdí, že byl Amenemhatem I. a následně jeho synem pověřen pacifikací jižního Egypta. (Vandersleyen 1995:48) To samé ovšem tvrdí i jeho syn a nástupce Ameny v nápise zanechaném na tomtéž místě v 38. roce vlády Senusreta I. (Grajetzki 2006: 32) Za ještě významnější pramen bývá považována stéla *jmy-r3 mšc* Nesmoncua. Tato stéla naznačuje, že těžištěm bojů byly Théby. (Grajetzki 2006:32) Je dost pravděpodobné, že Amenemhat I. dosadil do čela několika krajů osoby k sobě loajální. Mezi tyto nové správce nomů měl patřit například Senbi I. z Meiru, jehož hrobka bývá datována právě do této doby. Dále Chnumhotep I. z Bení Hasanu ve svém autobiografickém nápisu píše, že byl dosazen králem, jehož jméno sice výslovně nezmiňuje, nicméně je možné, že šlo právě o Amenemhata I., který byl zmiňován na jiném místě v textu. (Grajetzki 2006:32)

Panovníkovy vojenské aktivity vně egyptských hranic zmiňuje naučení krále Amenemhata, nápis vezírova písaře Reniqera v Núbii, nápis vezíra Antefokera na stejném místě. Je také možné, že lze do jeho vlády zařadit první stavební fáze některých núbijských pevností.¹⁶ Podmanění Núbie se odehrálo na samém konci vlády Amenemhata I., dříve jej pravděpodobně zaměstnávaly vnitropolitické otázky a konsolidace země. (Vandersleyen 1995:53-54) Nomarcha Chnumhotep I. z Bení Hasanu zanechal svědectví o dalším králově podniku, kterého se měl tento krajový vládce osobně zúčastnit spolu s flotilou 20 lodí (Urk VII). Nápis je poškozen a někteří navrhují interpretovat jeho cestu jako cestu do Východní delty a jiní, jako výpravu do Núbie. (Grajetzki 2006: 32-33)

Jednou z důležitých otázek vážících se k vládě Amenemhata je otázka jeho spoluvlády se synem Senusretem. Stéla Antefa (CG 20516) byla a mnohými stále je považována za doklad desetileté spoluvlády otce a syna. Na vrchní části této stély se objevuje nápis interpretovaný jako „rok 30 Veličenstva krále Horního a Dolního Egypta Sehetepibrea at' žije věčně“ a „rok 10 Veličenstva krále Horního a Dolního Egypta Cheperkarea“. Badatelé stojící proti této interpretaci poukazují na fakt, že na stéle je pouze znak pro rok, který však nenásleduje znak „t“ ani znak „kulatý“, které se objevují v datech. Nápis tedy neuvádí data, nýbrž délku trvání Antefova úřadu. Na dalších dokumentech, vždy ze soukromé sféry, na nichž

¹⁶ Dolní Núbie – Aniba, Ikkur, Kuban

jsou vedle sebe jména otce i syna se objevuje datace jen podle „mladšího“ krále.¹⁷ Georges Posener připisuje Amenemhatově vládě, kdy se měla objevit potřeba reorganizace administrativy, propagaci písařského řemesla. S touto měla být spojená redakce knihy Kemyt a Satiry na povolání. (Posener 1957: 3-8) Ovšem nic toto tvrzení ani neprokazuje, ani nevyvrací. Nepřekvapilo by však, kdyby tato činnost byla až aktivitou následující doby. Především z vlády Senusreta I. či dokonce ještě pozdější.

Posledním z problémů spojených s panováním Amenemhata I. je vládcova smrt. Naučení krále Amenemhata píše o atentátu. Na totéž zřejmě odkazuje i povídka o Sinuhetovi. Problémem je ale interpretace těchto pramenů. Někteří v nich vidí čistou literární fikci, jiní skutečnou událost. Druhá skupina badatelů se ještě dělí na ty, kteří zastávají názor, že atentát nebyl úspěšný, a na skupinu tvrdící, že Amenemhat I. atentátu podlehl. (Grajetzki 2006:33; Vandersleyen 1995: 49)

3.3.2. Senusret I. (1920-1875(+6)př.n.l)

Titulatura: *Njswt-bjty: hpr-k3-R^c; s3-R^c: š-n-Wsr.t; hr: ḥnh-ms.wt; nb.ty: ḥnh-ms.wt; bjk-nbw: ḥnh-ms.wt.*

Rodina: Senusret I. byl s jistotou synem Amenemhata I., stejná jistota ale nepanuje v případě panovnickovy matky. Nejpravděpodobnější kandidátkou je Neferu-tatenen, která se objevuje na soše s titulem *králova matka*. Nápis z této sochy byl sice zkopírován v 19. století, ale samotná socha mezitím zmizela. Jelikož není jméno Neferu-tatenen známo z jiných soudobých pramenů, je třeba postupovat s opatrností. Manželkou Senusreta I. byla Neferu, jež zároveň užívala titul *králova dcera*, jednalo se tudíž pravděpodobně o Senusretovu sestru. Známý jsou také dvě královny dcery Itakajet a Sebat. (Grajetzki 2006: 36; Vandersleyen 1995: 50)

Vláda Senusreta I. je nejlépe zdokumentovaným obdobím celé Střední říše. Badatelům je k dispozici mnoho skalních nápisů na několika lokalitách. Některé z nich pak poskytují poměrně detailní informace. Stejně tak i královi úředníci zanechali několikero datovaných nápisů. Jeho pyramidový komplex v Lištu je nejlépe dochovaný komplex Střední říše. Panovník strávil v čele Egypta dlouhých 45 let, které byly bezpochyby jedním z vrcholů Střední říše. Takovouto

¹⁷ Viz stéla *jmy-r3 mš^c* Nesmocua

vládu mu přisuzuje Turínský královský papyrus a 45. rok je zároveň potvrzen soudobým dokladem. (Vandersleyen 1995: 57) Deset let mohl strávit jako spoluvládce svého otce. Teprve za jeho vlády se země plně stabilizovala. Král zasahoval do všech možných oblastí. Jsou známy jeho válečné kampaně i program výstavby. Ve stejném období byl zaznamenán rozkvět literatury, všude je vidět bohatství, kterým Egypt oplýval. Dle Vandersleyena to byl právě Senusret I., kdo opravdu „*assis la puissance et le prestige du Moyen Empire.*“ (Vandersleyen 1995: 57) Příštími generacemi byl uctíván a zbožštěn, stejně jako později jeho pravnuk a jmenovec Senusret III.. Jak ale Vandersleyen zajímavě podotýká, na rozdíl od posledně zmiňovaného si většina soch Senusreta I. zanechala nedotčený nos. (Vandersleyen 1995: 57-58) Vandersleyen také Senusretu I. přisuzuje obsesi po legitimizaci sebe sama a nové dynastie. Ta měla být vyvolána koncem jeho otce. (Vandersleyen 1995: 58) Chtěl se ukázat jako dědic velkých králů minulosti a zakladatelů Střední říše.

Také Senusret I. se angažoval v provinciální správě a stopy, které po sobě zanechal, jsou pravděpodobně těmi nejhlubšími z celé Střední říše. Ve snaze zabránit rozepřím dal vztyčit hraniční stély nomů a několik nomarchů se zmiňuje, že je dosadil do úřadu. Jedním z dokladů této činnosti je například *Bílá kaple* z Karnackého chrámu, kde je seznam všech egyptských krajů spolu s jejich výměrou, hlavními městskými centry a lokálními božstvy. Byly však nalezeny také dvě hraniční stély, označující hranici mezi nomy. (Grajetzki 2006: 42). Mezi jím dosazené nomarchy patřily takové osobnosti, jako Sarenput I. z Elefantiny. Přibližně ve stejném čase se objevuje silná vládnoucí rodina v Kaw el-Kebíru, která za svůj nástup s velkou pravděpodobností také vděčila Senusretu I. Další z nomarchů, jako například Džefajhapi v Asjútu, se zdají být pouze potvrzení ve svých postech. (Grajetzki 2006: 42; Vandersleyen 1995: 67-69; Favry 2009: 48)

Také Senusret I. se angažoval v Núbii. Vedl sem výpravu v 7. a 9. roce. Později, v 18. roce vlády se vypravil až ke 2. kataraktu. Generálovi Mentuhotepovi se přitom podařilo proniknout ještě dále na jih. (Grajetzki 2006: 42; Vandersleyen 1995: 61-63, Favry 2009: 70-85) Severně od 2. kataraktu se začalo s výstavbou hraniční pevnosti Buhen, u které nechal panovník vztyčit svou vítěznou stélu. Obecně bývá vláda Senusreta I. považována za první fázi velké výstavby pevností v Dolní Núbii. Asi se naopak zdá mimo sféru jeho prioritního zájmu. Zajímavá je v tomto ohledu stéla generála Nesmoncua, zřejmě z roku 8.

Zde se zmiňuje pacifikace beduínských kmenů, ale také daleko zajímavější informace. Nesmoncu zdůrazňuje svou roli v thébském nomu a Horním Egyptě. V jednom bodě tvrdí, že on nikdy nerebeloval, což by mohlo naznačovat, že jení ano. (Vandersleyen 1995:60) Narážky na expedice do Núbie jsou ale i v hrobkách nomarchů, přesněji Sarenputa z Elefantiny a Ameniho z Bení Hasanu. (Vandersleyen 1995: 62)

Za Senusretovy vlády se opět začínají podnikat velké výpravy do lomů a dolů. Už ve druhém roce se jeho jméno objevuje ve Wádí Hammamát. Poté následuje po nějakou dobu mezera a v roce 16 se jeho jméno znovu objevuje ve Wádí Hammamát a zároveň také ve Wádí el-Hudí. V 38. roce jeho vlády se vydala do Wádí Hammamátu výprava čítající více než 18 000 mužů. (Favry 2009: 113-114; Vandersleyen 1995: 65-66, Grajetzki 2006: 43) Další aktivity probíhaly ve Wádí el-Hudí a Serábit el-Chádím. (Vandersleyen 1995: 64-65) Po delší odmlce byla vyslána také výprava do Puntu, a to pravděpodobně okolo 24. roku vlády. Zpráva o této výpravě se nachází ve Wádí Gawasis, kterým se výprava ubírala směrem k přístavu v Rudém moři. Výpravy se pravděpodobně účastnilo 500 námořníků a 3 200 vojáků. Expedici řídil herold Ameni, syn Mentuhotepa. (Vandersleyen 1995:61; Favry 2009: 113-114; Grajetzki 2006: 43) další nápis, tentokrát z 20. roku vlády byl nalezen v blízkosti nubijské Tošky. Ve 22. a 31. roce byly vyslány další expedice do Hatnúbu. (Vandersleyen 1995: 61) Senusret I. zahájil také velice bohatý stavební program. Tento program proslul stavbou tzv. Bílé kaple v karnackém chrámovém okrsku. Důležitým počinem byla i přestavba chrámu Usira-Chontamenteje v Abydu, kde královi hodnostáři a po nich i další generace nechali vztyčit své komemorativní stély. Tyto stély jsou největším zdrojem dnešních informací o středofíšské administrativě, ale i o tehdejší náboženské víře a společnosti. Angažoval se i na mnoha dalších místech Egypta, mezi jinými je potřeba zmínit přinejmenším Heliopolis, ale poté i Minův chrám v Koptu. (Grajetzki 2006: 38-42) Mnohdy se však nezachovalo více než pár architektonických zlomků. Pyramidový komplex si stejně jako jeho otec vystavěl v Lištu v blízkosti nové rezidence. A jedná se o nejlépe dochovaný pyramidový komplex Střední říše. Vykazuje mnoho vlivů ze Staré říše a především 6. dynastie. (Grajetzki 2006: 41; Verner 2008: 308-310)

Rezidenční styl a materiální kultura se od Senusretovy vlády začínají šířit do provincií. Zatím však ještě nepřekrývají zcela regionální specifika. Do vlády

tohoto panovníka se také někdy klade rozkvět literatury, který by měly představovat *Povídka o Sinuhetovi* a *Naučení krále Amenemhata* či snad i některá další literární díla. Jejich přesná datace je však i nadále nedosažitelná. Závěrem je potřeba dodat, že přes veškerý výše zmiňovaný rozkvět zaznamenala vláda Senusreta I. i některé obtíže. Například nomarcha Mentuhotep ze 4. hornoegyptského kraje a někteří další naráží na hladomor ve 25. roce vlády. Narážka na tuto nepříjemnou skutečnost však není jediná. (Grajetzki 2006: 42)

3.3.3 Amenemhat II. (1878-1843 (+3)př.n.l)

Titulatura: *Njswt-bjty: Nbw-k3.w-R^c; s3-R^c: Jmn-m-ḥ3t; ḥr: ḥkn-m-m3^c.t; nb.ty: ḥkn-m-m3^c.t; bjk-nbw: m3^c-ḥrw*

Rodina: Matkou tohoto panovníka byla královna Neferu, pohřbená v jedné z malých pyramid náležejících k pyramidovému komplexu Senusreta I. (Grajetzki 2006: 45) Je známo hned několik dam s titulem „královská dcera“ Ita, Chnemet¹⁸ a Sathathor. Tyto princezny, bývají v literatuře povětšinou označovány právě jako dcery Amenemhata II., protože jejich hrobky se nacházely v blízkosti jeho pyramidy. Na základě tohoto bývá sfinga nalezená v Qatně a nesoucí jméno Ita také přiřazována jeho stejnojmenné dceři, totéž platí pro sošku Chnemet-nefret-chedžet nalezenou v Ugaritu. (Vandersleyen 1995: 79)

Následující panovník 12. dynastie, syn Senusreta I., přestože byl také obdařen dlouhou vládou, po sobě nezanechal tolik stop jako jeho předchůdce. Nejvyšší doložené datum z jeho vlády je rok 35. Manethon mu připsal ještě o tři léta více, tedy 38 let vlády. Jeho vláda je proslula nálezem análů a tzv. pokladu z Todu. Anály byly nalezeny na několika kouscích původně jednoho granitového bloku v chrámu boha Ptaha v Memfidě. Hlavní fragment má 41 sloupců a pokrývá období dvou let. (Frag 1980: 75-76) Většinou bývá datován do počátku jeho vlády, ale Vanderleyen si myslí, že důkazy pro dataci nejsou dostatečně přesvědčivé. (Vandersleyen 1995:80) Text pojednává především o ustanovení obětí pro kult Senusreta I. a Amenemhata II. a o stycích se zahraničím, ať už ve formě přivezení zboží, či expedic. Zmiňovány jsou kmeny Sečeti a Chentiw-š. (Frag 1980: 75-76) Vysvětlení přítomnosti soch královských princezen v Asii, z nich ale není možno odvodit. V případě pokladu se jedná o čtyři skříňky z mědi, ve kterých se nacházelo stříbrné nádobí, lapis-lazuli, materiál poznamenaný

¹⁸snad jde o zkrácenou podobu jména Chnemet-nefret-hedžet

egejským vlivem a mezopotámské pečetní válečky z 3. urské dynastie. Přinejmenším dvě z těchto skříněk nesly jméno Amenemhata II. Dnes se však předpokládá, že poklad je třeba datovat až do pozdější doby, přesněji do vlády Thutmose III. v 18. dynastii. (Vandersleyen 1995: 81)

Z vlády tohoto panovníka se také dochoval velký soubor soukromých stél. Dále pyramidový komplex v Dáhšúru, v Memfidě architráv s jeho jménem, blok z Tell el-Yahudíji, pylon z Thovtova chrámu v Hermopolí a fragment kartuše v Karnaku. V Elefantině je jeho přítomnost známa pouze z architrávu kaple Chemy, otce Sarenputa II. a také z hrobky Sarenputa II. (Vandersleyen 1995: 83)

Ještě jako princ se Amenemhat účastnil spolu s budoucím nomarchou z Bení Hasanu výpravy do Núbie. (Lichtheim 1988: 137-139) Někteří úředníci pak zanechali na počátku jeho vlády stopu po svém průjezdu v Núbii. Jedná se o nápisy u Koru v roce 3, u Tošky ve 4. roce a u Amady v roce 5. (Vandersleyen 1995: 79) Ve 28. roce vlády se konala další výprava do Puntu. Stéla zaznamenávající tento podnik byla nalezena ve Wádí Gasús. (Grajetzki 2006: 47, Vandersleyen 1995: 79) Ve 35. roce zanechává muž jménem Hapu zprávu o průjezdu hranice u Asuánu, při své inspekční cestě k núbijským pevnostem. (Vandersleyen 1995: 79) Ve Wádí el-Húdí je zmíněna soudobá expedice, která však není přesněji datována. Existují také stopy po expedicích na Sinaj. (Vandersleyen 1995: 79)

3.3.4 Senusret II. (1845-1837 př.n.l)

Titulatura: *Njswt-bjty: ḥꜥ-ḥpr-Rꜥ; sꜣ-Rꜥ: š-n-Wsr.t; ḥr: sšmw-tꜣ.wy; nb-ty: šḥꜥ-mꜣꜥ.t; bjk-nbw: ḥtp-ntr.w.*

Rodina: Z pramenů je známa jeho manželka Chnemet-nefret-chedžet, která musela hrát důležitou roli, protože jako jedna z pěti královen egyptské historie nechala emitovat cylindrické pečetě věnované Sobkovi. (Vandersleyen 1995: 84) S velkou pravděpodobností šlo o dceru Amenemhata II. (Tallet 2005: 19) Pierre Tallet také usuzuje, že její důležitost mohla spočívat v přenesení legitimacy na Senusreta II. Píše totiž, že rodinné pozadí tohoto panovníka je zcela neznámé a že nemusel být přímým potomkem Amenemhata II. (Tallet 2005: 15) Dále je známa socha Nofrety nesoucí ureus a označená jako milovaná Chacheperreem. Má důležité tituly jako královská dcera, ovšem není nikde označena jako králova manželka. V jednom z illáhunských papyrů zmiňujícím

zádušní kult tohoto panovníka a jeho manželky, je jako příjemce zmiňován též královský syn Senusret-seneb a dvě královské dcery Itakajet a Neferet. (Tallet 2005: 19) Jeho dcerou byla s největší pravděpodobností také hlavní manželka jeho nástupce Chnemet-nefret-chedžet-weret mladší. Jeho synem byl zcela jistě i jeho následník Senusret III.

Senusret II. strávil na egyptském trůně poměrně krátkou dobu, pouze okolo 8 let, a jeho vláda není dobře zdokumentovaná. Spoluvláda mezi ním a jeho otcem byla odvozována z nápisu Hapua v Asuánu. Na tomto nápisu je zmíněn rok 35. Amenemhata a rok 3. Senusreta III. mezi nimi termín *hft* – který může mít význam „korespondující s“. Nápis ale může vysvětlovat také to, že Hapuoovy expedice měly v obou letech tentýž úkol. (Vandersleyen 1995:83) Z této doby se bohužel dochovalo pouze malé množství soukromých stél a není tedy známo mnoho soudobých osobností. Důvodem krátké vlády by mohl být fakt, že kvůli předchozím dlouhotrvajícím vládám nastoupil Senusret II. na trůn až ve vyšším věku. (Vandersleyen 1995: 83)

Stavební aktivity tohoto krále se koncentrují do oblasti Fajjúmu, a to včetně jeho pyramidového komplexu postaveného v Illahúnu. Pyramidové město k tomuto komplexu připojené se stalo bohatým zdrojem informací o architektuře domů a o sídlištích této doby. Ve Wádí Gasús byla nalezena stéla pokladníka Chnumhotepa datovaná do prvního roku vlády Senusreta II. Dále je tu nápis Hapua o inspekci pevností ve 3. roce vlády. Další nápisy zmiňující panovníka byly nalezeny v Anibě, Kubánu u Tošky. Ve 2. roce vlády proběhla expedice do Wádí Hammamát a další nedatované expedice byly vyslány do Wádí el-Húdí a na Sinaj. (Vandersleyen 1995: 83-84) V hrobce nomarchy Chnumhotepa II. z Bení Hasanu je zaznamenán příchod asijské karavany vedené náčelníkem Abišou. (Vandersleyen 1995: 85)

3.3.5 Senusret III. (1837-1819 př.n.l)

Titulatura: *njswt-hjty: h^c-k3.w-R^c; s3-R^c: s-n-Wsrt; hr: Ntrj-hpr.w; nb.ty: Ntrj-ms.wt; bjk-nbw: hpr.*

Rodina: Panovníkovým otcem byl s největší pravděpodobností Senusret II. Ačkoli jediný monument přímo poukazující na toto příbuzenské pouto je až

značně pozdější.¹⁹ Jistější je rekonstrukce rodinného pouta skrze matku. Královna Chnemet-nefret-chedžet-weret starší je dobře doložena jakožto manželka Senusreta II.²⁰ Papyrus Berlín 10003 navíc zmiňuje sochy královské rodiny. Takto zkatalogizovány jsou 3 sochy Senusreta II., 2 sochy Chnemet-nefret-chedžet-weret staší ospravedlněné a dokonce i 2 sochy Chnemet-nefret-Chedžet-weret mladší, život, síla zdraví. První z nich byla manželkou Senusreta II. a matkou Senusreta III. a druhá stejnojmenná královna, v papyru označovaná jako žijící, byla manželkou posledně zmiňovaného krále. (Tallet 2005: 16) Stopy po Chnemet-nefret-chedžet starší byly nalezeny v blízkosti pyramidového komplexu jejího manžela v Illahúnu, nicméně dle novějších údajů z výzkumu provedeného roku 1994 v dáhšúnském komplexu Senusreta III., je třeba hledat její hrob právě tam. (Tallet 2005: 16) Kromě těchto zmiňovaných důkazů byla ještě v Medamúdu a Tell Muqdamu nalezena sousoší Senusreta III. obklopeného dvěma ženami označenými jako Chnemet-nefret-chedžet-weret starší a Chnemet-nefret-chedžet-weret mladší. Mladší z obou žen je považována za hlavní manželku Senusreta III. dost možná také pohřbenou v Dáhšúru. Z tohoto králova komplexu jsou pak známy ještě královna Nefret-Henut a princezny Senetsenebes, Menet, Sathathor a Mereret. (Tallet 2005:20) Pierre Tallet k nim řadí ještě princeznu Chnumit. (Tallet 2005: 21) Grajetzki zase hovoří o dalších dvou králových manželkách – a sice, Šerit známé z Lahunského papyru a Meresger, která je však doložena až z Nové říše. (Grajetzki 2006: 52) Jediným známým synem je Amenemhat III.

Tradičně mu bývá připisováno 19 let vlády, protože právě po tomto datu mizí soudobé doklady.²¹ Většina datovaných památek tohoto období přitom pochází z Núbie. Což nepřekvapí u panovníka proslulého svojí núbijskou politikou, který do tamějších končin vedl hned několik výprav. První nápis zmiňující výpravu na jih se objevil v 8. roce jeho vlády, další podniky následovaly v roce 10, 16 a 19. Při své druhé výpravě v 10. roce pronikl hluboko na jih, zřejmě až do oblasti 3. kataraktu. Je možné, že tábor z období Střední říše nalezený na ostrově Sai, je pozůstatkem, právě této Senusretovy výpravy. (Vandersleyen 1995:

¹⁹ Jedná se o usirovskou sochu Mentuhotepe II. dedikovanou Sobekhotepem IV. Text na této soše zmiňuje, že panovník učinil tuto sochu po vzoru Chakaurea ospravedlněného a Chacheperrea ospravedlněného, jeho otce, když žije jako Re věčně. (Tallet 2005: 16)

²⁰ pap. Berlín 10095, Berlín 10349, Berlín 10416 a Berlín 10003

²¹ Objevily se spory o vysoký rok vlády zaznamenaný v jeho Abydoském „kenotafu“ u roku vlády se však nevyskytuje žádné jméno, je proto otázkou šlo-li o rok vlády tohoto panovníka, na což by poukazovalo umístění údaje, či je třeba tento údaj připsat jinému vládcí.

93) Pro zjednodušení přístupu na jih, nechal v oblasti prvního kataraktu, u dnešního Asuánu, vybudovat kanál. Zmínky o těchto pracích se časově shodují s datem jeho první výpravy v 8. roce vlády. Se jménem Senusreta III. je také spojena další fáze výstavby núbijských pevností a posun jižní hranice Egypta k Semně, kde zároveň nechal umístit hraniční stély. I tyto události spadají do 8. roku vlády. (Grajetzki 2006: 52-53) Další stély podobného rázu byly vztyčeny v Semně a Uronarti o osm let později, v 16. roce jeho vlády. V Núbii byl Senusret III. zbožštěn a v budoucích letech uctíván jako místní ochranné božstvo. Oproti mnoha dokladům vojenských aktivit na jihu, existuje pouze jediná narážka na aktivity v Asii – a sice, Chusobkova stéla. Cílem královy výpravy do těchto končin bylo pobít *Mntiw Stt.* Stéla navíc cituje toponymum Sekemem, či Sekemkem, které bývá ztotožňováno s Palestinským Sichemem, tato identifikace, však není zcela jistá. Další prameny zmiňující Asijce jsou tzv. proklínací texty, zmiňující velké množství asijských toponym. (Vandersleyen 1995: 94)

Pokud jde o vnitropolitické počiny jeho vlády, bývá Senusret III. spojován především s reformou provinciální administrativy spočívající v potlačení nomarchů a zavedení nových správních celků – *w^{rt}*. (Vandersleyen 1995: 97-98) Tyto dva poslední body ale nelze se stoprocentní jistotou připsat právě jemu. Tvrzení, že Senusret III. odstranil nomarchy se mělo zakládat na faktu, že po jeho vládě už neexistují doklady titulu *ḥry tp-ꜣ* v krajích a navíc, že spolu s tímto titulem mizí bohaté pohřby na provinčních pohřebištích patřících právě této společenské vrstvě. Ve skutečnosti ale přinejmenším někteří krajští vůdcové přežívají až do vlády Amenemheta III. (Tallet 2005: 83-90) Také první skutečné doklady zmiňující nové vzniklé *w^{rt}* jsou až poněkud mladšího data. (Vandersleyen 1995: 97-98) Celá tato problematika a stejně tak i problematika týkající se nomarchů budou blíže probrány v kapitolách speciálně jim věnovaných.

Mezi vnitropolitické aktivity patří i zvelebování chrámu egyptských božstev a další stavební počiny stejně jako mírové výpravy za účelem získání surovin. Jedna expedice byla vedena do Wádí el Húdí ve 13. roce jeho vlády a v následujícím roce další do Wádí Hammamát. Nedatovaný nápis zmiňující Senusreta III. byl nalezen v lomech v Hatnubu. Na Sinaji je doložen v Serábit el-Chádim. (Tallet 2005: 124; 131; 144) Vypadá to, že ani jeho stavební aktivity nebyly příliš početné. Oproti tomu se zachovalo veliké množství jeho soch.

Senusret III. si postavil pyramidový komplex v Dahšuru. Známý jsou jeho stavební aktivity v Usirově chrámu v Abydu a práce na jeho tamějším kultovním komplexu. U Abydu založil také město zkráceně nazývané *W3h-sw.t*, jehož pozůstatky se podařilo v nedávné době odkrýt. Senusret III. ale stavěl také v Medamúdu, přičemž místní chrám byl zřejmě jediným chrámem, který plně postavil právě tento panovník. (Vandersleyen 1995: 88) Z tohoto chrámu také pochází dobrá dvacítko jeho soch a další početné fragmenty. Vandersleyen navíc usuzuje, že právě k Moncuovi měl Senusret III. obzvláště blízký vztah. Zajímal se však také o kult Mentuhotepa II. či o kult Herišefa z Ichnásija el-Medína. (Vandersleyen 1995: 89) Další jeho sochy pocházejí z Hierakonpole, na nich byl panovník označen za milovaného Hathorou paní Gebelenu a Horem z Nechenu. (Vandersleyen 1995: 89) Pieta vůči bohům prvního kataraktu měla důvod zřejmě v jeho nubijské politice. Největší královny sochy byly nalezeny v Karnaku, kde navíc nechal obnovit usirovské sochy Mentuhotepa II., které na počest tohoto zesnulého panovníka sjednotitele, vytesal jeho otec Senusret II., navíc ještě v komplexu umístil sedm vlastních soch v pozici modlitby v chrámu Mentuhotepa II. a nechal na jeho počest vytesat stélu JE 38655. (Vandersleyen 1995: 90) Za jeho vlády došlo k hlubokým proměnám kultury viditelným ve všech oblastech - od proměn v pohřebním rituálu, přes materiální kulturu, po proměny v administrativě. Jeho vláda tedy musela být určitým kulminačním bodem a zároveň předělem.

3.3.6 Amenemhat III. (1818-1773 př.n.l.)

Titulatura: *nswt-bjty; Nj-m3t-Rc; Jmn-m-ḥ3t; Hr: 3-b3.w; Nbty: Jtj-jwct-t3.wy; bjk nbw. w3h-ḥnh*

Rodina: Jak již bylo zmíněno Amenemhat III. byl s největší pravděpodobností synem Senusreta III. Ačkoli to není nikde vyjádřeno explicitně, není potřeba o této skutečnosti příliš pochybovat. Matka Amenemhata III. je bohužel neznámá, zato jsou známy dvě jeho manželky Aat a Hetepti. Grajetzki hovoří ještě o Chnemet-nefter-chedžet. (Grajetzki 2006: 58) Obě mohly být pohřbeny v pyramidovém komplexu tohoto panovníka v Dáhšuru. (Tallet 2005: 20-21) Dále jsou známy dvě jeho dcery Neferuptah pohřbená v Hawáře a Hetep-Hathor, jejíž kanopa byla nalezena v Dáhšuru. Předpokládá se také, že jeho dětmi byli poslední dva panovníci 12. dynastie Amenemhat IV. a Sobeknofru. Vzhledem

k délce Amenemhatovy vlády však někdy bývají považováni za jeho vnoučata. (Tallet 2005: 21)

Po poměrně kratších vládách Senusreta II. a III. přichází na řadu pravděpodobně nejdelší vláda celé 12. dynastie. Přesný počet let, které Amenemhat III. strávil na egyptském trůně, nelze určit s naprostou jistotou. Nejvyšší datum opatřené jeho jménem se nachází na Sinaji a jedná se o 45. rok (Vandersleyen 1995: 101), Ingo Matzker k tomu přidává ještě 46. rok, který je uveden na papyru, kde však schází jméno vládnoucího krále, ovšem vzhledem k faktu, že takto vysoké datum nemůže patřit jinému králi konce 12. dynastie, je možno jej připsat právě Amenemhatovi III. (Matzker 1986: 59) Turínský královský papyrus je bohužel poškozený a udává pouze desítkovou hodnotu, která je 40, jednotková hodnota se bohužel nachází v lakuně. (Vandersleyen 1995: 103) Ve 30. roce jak se dalo očekávat, oslavil tradiční svátek sed.

Vláda Amenemheta III. tvoří určitý protiklad oproti jeho předchůdci Senusretovi III. Zatímco vláda Senusreta III. se zdá naplněná především válečnými taženými a upevňováním núbijské hranice, a to za cenu mírného omezení jiných mírových aktivit, Amenemhat proslul kulturním rozvojem země. Za jeho vlády bylo vysláno přinejmenším jednadvacet expedic na Sinaj. První z nich proběhla již ve druhém roce jeho vlády a ta poslední v roce 45. Osmnáct těchto expedic po sobě zanechalo stopu v Serábit el-Chadim, další stopy byly nalezeny ve Wádí Maghára a ve Wádí Nasb. Ze všech těchto výprav se na Sinaji zachovala šedesátka nápisů, z nichž celých padesát bylo umístěno v Serabit el-Chadim. Kromě Sinaje jsou známy tři expedice do Wádí el-Húdí a další tři do Wádí Hammamát. V neposlední řadě se král angažoval i v lomech u Tošky a započal s těžbou v galenitových lomech v Gebel Zeit. (Vandersleyen 1995: 102) Zajímavostí vlády Amenemheta III. je zaznamenávání výšky hladiny Nilu u pevnosti v Semně. Když ještě před stavbou Asuánské přehrady srovnávali tyto středoříšské značky s výškou tehdejších běžných záplav ukázalo se, že byly mnohdy abnormálně vysoké. Někteří badatelé se to pokusili vysvětlit existencí přehrady. Avšak to, co bylo považováno za její pozůstatky, se ukázalo být přírodního původu. (De Putter 1993: 256-260) Jak navíc píše Wilkinson, ze 13. dynastie opravdu existují zprávy o extrémně vysokých ničivých záplavách. (Wilkinson 2010: 169)

Zdá se, že v samotném Egyptě byla větší část panovníkových aktivit

soustředěna do Fajjúmu. Zde se král proslavil především svým pohřebním monumentem v Hawáre. Jeho zádušní chrám se totiž stal proslulým egyptským labyrintem, který vzpomínají antičtí autoři. Dále vystavěl chrám Sobkovi v Šedetu (Krokodilopoli). U dnešního Biahmu byly nalezeny královské kolosy. Na jižním okraji v Medinet Maadí započal s výstavbou chrámu zasvěceného Sobkovi a Renenutetě, později dokončovanou Amenemhatem IV. a Sobeknofru. (Grajetzki 2006: 58-61) V řecko-římské době byl ve fajjúmské oblasti uctíván jako bůh. Vzhledem k hospodářskému významu Fajjúmu by se mohlo předpokládat, že to byly právě ekonomické aktivity, které sem zaměřily královu pozornost. Je možné, že také právě pro tyto ekonomické zájmy byly u Semny zaznamenávány výšky záplav. (Vandersleyen 1995:106) Mimo fajjúmskou oblast se zdají být královny aktivity menší. Na Elefantině zrestauroval monument Antefa III., v Hekaibově svatyni. Fragment královské sochy Amenemhata III. byl nalezen v Armantu, další sochy byly umístěny v Karnaku a podstavec pro posvátnou bárku nesoucí jeho jméno a jméno jeho následníka Amenemhata IV. byl objeven v Koptu. Další stopy po svých aktivitách zanechal panovník v Abydu a Kom el-Hisn. V Bubastidě se nacházel chrám či palácová stavba značných rozměrů s vyobrazeními svátku sed. Konečně několik králových monumentů bylo nalezeno i v Tanidě, ovšem není možné určit jejich původní umístění. (Vandersleyen 1995: 107-108)

Amenemhat III. nestavěl pouze chrámy. V Elefantině byla nalezena stéla ze 44. roku vlády zmiňující stavbu zdi. Grajetzki si myslí, že šlo o zeď vojenského, respektive obraného charakteru. (Grajetzki 2006: 59) Téměř identická stéla s poškozeným datem byla nalezena i v El-Kábu. Tato stéla hovoří o přístavbě ke zdi Senusreta II. (Grajetzki 2006: 59) Zdá se tedy, že Amenemhat projevoval na konci své vlády speciální zájem o opevnění, i když jsou doloženy pouze dva případy.

Kromě výprav za nerostnými surovinami byla v 9. roce Samoncuem zaznamenána jedna trestná výprava proti Núbijcům. (Vandersleyen 1995: 109) V Asii bylo nalezeno několik předmětů s jeho jménem, povětšinou se jedná o předměty velice mobilní, jako skaraby. V Ugaritu se však našly dvě jeho sfingy, obsidiánová nádoba s královým jménem pak byla nalezena v bybloské hrobce Abišemua. Bohužel je nemožné zjistit přesný důvod přítomnosti těchto předmětů na místech nálezů. (Vandersleyen 1992: 105)

3.3.7 Amenemhat IV. (1772-1764 př.n.l)

Titulatura: *nswt-bjty: M3^c-ḥrw-R^c; s3-R^c: Jmn-m-ḥ3t; ḥr: ḥpr-ḥprw; Nbtj: (s)ḥ3b-t3.wy; Bjk-nbw: šhm-ntr.w*

Vláda předposledního panovníka už zůstává z velké části neobjasněná, protože schází dostatečné množství relevantních pramenů. Dle Turínského královského papyru vládl Amenemhat IV. 9 let, 3 měsíce a 27 dní. Je pravděpodobné, že byl synem, popřípadě vnukem Amenemhata III.. Ovšem nelze to říci s jistotou. (Vandersleyen 1995: 116) Pravděpodobně pokračoval v politice svých předchůdců. Dokončil několik monumentů svého předchůdce, vyslal čtyři výpravy na Sinaj (4, 6, 8 a 9 rok) a další výpravu do Wádí el-Húdí (rok 2) (Vandersleyen 1995: 115) Také předměty se jménem tohoto krále byly nalezeny v Syropalestině, mezi nimi například obsidiánová skříňka nalezená v hrobce bybloského vládce Ipšemuiba, či pektorál, také nalezený v Byblu, nebo malá dioritová sfinga nalezená v Bejrútu. Ovšem stejně jako u jeho předchůdce, ani u Amenemhata IV. není jasné jakým způsobem a kdy, se tyto předměty ocitly v Asii. Také byla zaznamenána u Semny výška záplavy. (Vandersleyen 1992:115)

3.3.8 Sobeknofru (1763-1760 př.n.l)

Titulatura: *nswt-bjty: sbk.k3-R^c; sbk-nfrw (Nfrw-sbk; Nfrw-sbk šdty; Nfrw-sbk s3.t-R^c); ḥr: Mryt-R^c; Nbtj: s3.t-šhm nb.t-t3.wy; bjk.t nbw dd.t-ḥ^cw*

V osobě Sobeknofru se na egyptském trůně objevuje první žena-král s plnou královskou titulaturou. Ostatně později se tato královna stala velkým vzorem pro královnu Hatšepsut. Vzhledem k tomu, že se její jméno nachází ve všech pozdějších oficiálních královských seznamech, byla její vláda považována za plně legitimní. Dle Turínského královského papyru vládla tato královna 3 roky, 10 měsíců a 24 dní. (Vandersleyen 1995: 116) Všechny stopy, které po sobě panovnice zanechala, se nachází v Dolním Egyptě. Z pěti známých královniných soch byly čtyři nalezeny v Tell ed-Dabě. Královna je na všech označena jako milovaná Sobkem ze Šedetu a Horem, který sídlí v Šedetu. Je tedy otázkou jestli ed-Daba byla původním místem instalace soch. (Grajetzki 2006: 61-62; Tallet 2005: 253-256) Další pozůstatky královniných aktivit se nachází ve Fajjúmu. V Hawáře se snažila ukázat spojení s Amenemhatem III., který byl s největší pravděpodobností jejím otcem. Ve třetím roce její vlády byla u Kummy zaznamenána výška záplavy. (Tallet 2005: 257)

3.4 13. dynastie (1759-1630 př.n.l)

Vláda Sobeknofru byla jakýmsi epilogem panování 12. dynastie. Od této doby se politická situace stává nepřehlednou. S nástupem nové 13. dynastie, ke které Turínský královský papyrus řadí celou šedesátku jmen, jejichž průměrná vláda mohla být jen okolo dvou a půl roku dlouhá, (Tallet 2005: 262) se situace komplikuje. Panovníci se často střídali a mnohdy nelze zjistit v jakém přesně pořadí. Někteří dokonce zdůrazňovali svůj ne královský původ. Nástupnictví bratra nebylo výjimkou. (Tallet 2005: 262-263) Královské pohřební komplexy se zmenšily a stejně tak se zdá, že chudly i pohřby soukromých osob. Těžařské aktivity se utlumily. Pouze Nubie se po nějakou dobu zdála být ještě konsolidována. Přes tento zdánlivý obrovský zlom však existují i kontinuity. Státní správa fungovala na dřívějších základech, a stejně tomu muselo být i v jiných oblastech, ke kterým nelze z důvodu nedostatku pramenů vždy proniknout. Situace také nebyla vždy tak černou. Prvním panovníkem byl pravděpodobně Wegaf, o němž toho nelze říci o mnoho více než, že strávil na trůně krátkou dobu a zanechal po sobě v Núbii sochu. (Tallet 2005: 262) Jedním ze světlejších bodů dynastie pak byla například vláda Sobekhotepa II.. Stopy po jeho aktivitách se zachovaly v Núbii, Thébách, Abydu a Deltě. Jeho vláda se však proslavila především papyrem *Boulaq 18* umožňujícím náhled na hospodářský chod královského dvora. Předpokládá se, že v této době panovníci stále ještě vládli v celé zemi stejně jako předcházející dynastie. Stejně tak pyramidy některých z těchto panovníků, ač menší svými rozměry, přece jen byly úctyhodnými díly. Pohřeb Auibre-Hora v pyramidovém komplexu Amenemhata III. v Dahšúru zase poukazuje na stále vysokou úroveň řemeslnické práce egyptských umělců. (Tallet 2005: 262) Ve 13. dynastii se posilovala důležitost rodinných pout. Vysoká místa v administrativě jsou často zastávána osobami v příbuzenském svazku s vládnoucí rodinou. Důležitou roli při králově legitimizaci mohly hrát ženy.

Posledním vrcholem 13. dynastie bylo přibližně 20 let vlády královských bratří Neferhotepa I. a Sobekhotepa IV.. Neferhotep I. vládnoucí asi 11 let asociuje své monumenty se slavnými předchůdci z 12. dynastie. Takto například na Sehelu nechal vztyčit stélu v sousedství stély Senusreta III. V Buhenu byl

nalezen objekt nesoucí jeho kartuši a v Abydu nechal vztyčit stélu stvrzující jeho božskou legitimitu (Tallet 2005: 263) Jeho bratr a druhý následovník, setrval na trůně okolo 8 let. a zanechal stopy svých stavebních aktivit v Karnaku. Vyslal také několik expedic za nerostnými surovinami. Konečně spodní část jedné z jeho soch byla nalezena v Baalbeku na území dnešního Libanonu. (Tallet 2005: 263) Po tomto posledním vzepětí už ale následuje konečný celkový úpadek. Pravděpodobně právě v této době dochází k oddělení části Dolního Egypta a vzniku konkurující panovnické moci. S tím jde ruku v ruce ztráta Núbie. Panovníci přenášejí svou rezidenci z Ichtaweje do Théb. Tento úpadek je ukončen až nástupem energických panovníků na konci 17. dynastie.

4 ADMINISTRATIVA

Každý stát, aby byl státem, musí disponovat správním aparátem, který bývá povětšinou několika-úrovňovou entitou. Nejinak tomu bylo i ve staroegyptském státě Střední říše. Administrativa tu měla jak lokální, tak provinciální a konečně i centrální celostátní úroveň. Nejlépe zdokumentovaná je však správa centrální a v některých staroegyptských krajích i administrativa provinciální, jak přesně stát fungoval na lokální úrovni je do velké míry nepoznatelné, pouze některé šťastné nálezy z lokalit jakými jsou Káhún a Abydos, do jisté míry poukazují na fungování města v této dějinné epoše. V obou dvou případech je však potřeba k poskytnutým údajům přistupovat s nejvyšší opatrností, protože ani jedna z lokalit nebyla běžným sídlištěm, obě lokality sloužily specifickým cílům a byly plánovány shora panovníkem a jeho centrálním úředním aparátem. Správní, ale také mnoho právních úkonů bylo v rukou úředníků. Za úředníky jsou považovány osoby nesoucí titul, který námi bývá vykládán, jako „úřednický“, nicméně v tomto bodě panuje mnoho nejasností, ne vždy je snadné rozlišit co je opravdu regulérním titulem, označujícím „pravidelný“ úřad a která fáze slouží jako pouhé epiteton. V různých dílech se u jednotlivých titulů lze setkat s různým pojetím.

V této práci bude postupováno od horních pater administrativy k těm dolním. Nejprve tedy bude představena centrální správa a nejvyšší úředníci, kteří v ní působili. Autorka se bude snažit představit, jak správa na této úrovni pravděpodobně fungovala a co bylo s největší pravděpodobností náplní práce jednotlivých zde působících hodnostářů. Dále by mělo být sledováno, došlo-li v průběhu času k nějakým proměnám v rámci tohoto aparátu. Níže poté bude představena provinciální správa.

K administrativě Střední říše existuje značné množství prací, od jednotlivých monografií po množství článků. Některá díla, se snaží nahlížet na celek administrativy a další pojednávají pouze o jediném úřadu popřípadě úředníkovi. K práci s tituly je k dispozici Wardův *Index of Egyptian Administrative and Religious titles of the Middle Kingdom* (Ward, 1982) a k němu Fisherův dodatek *Egyptian Titles of The Middle Kingdom: A Supplement to Ward's Index* (Fischer, 1997) Dále alespoň výběr prací pro obecnou představu o bibliografii k tomuto tématu. Ze starších prací lze jmenovat například Wilhelma

Helcka a jeho *Zur Verwaltung des Mittleren und Neuen Reichs* (Helck, 1958) či Detlefa Frankeho, z jehož prací lze jmenovat například článek *Probleme der Arbeit mit altägyptischen Titeln des Mittleren Reiches* (Franke, 1984) Vezírům a poslům se věnoval Michel Valloggia (Valloggia, 1974; Valloggia 1976). Výbornou práci odvedl Oleg Berlev, její velkou nevýhodou však je, že je psána v ruském jazyce. *Общественные отношения в Египте эпохи Среднего царства.* (Berlev, 1978)²² V současné době se středoříšskou správou zabývá dlouhodobě Stephen Quirke viz například (Quirke 1986; Quirke 1988; Quirke, 1991a; Quirke 1996; Quirke 2004). V nedávné době vyšla monografie Sophie Desplancques o instituci pokladnice ve Staré a Střední říši. (Desplancques, 2006) Nejpráhlednější a nejvíce vyčerpávající práci o nejvyšších úřednících v průběhu Střední říše je bezpochyby Grajetzkého *Die höchsten Beamten der ägyptischen Zentralverwaltung.* (Grajetzki, 2000) S provinciální správou, respektive s jejími vrchními představiteli a s jejich specifickou kulturou se lze seznámit nejlépe v pracích *Dayr al Barsha/1: the rock tombs of Djehutinakht (No. 17K74/1, Khnumnakht (No. 17K74/2 and Iha (No. 17K74/3); with an essay on the history and nature of nomarchal rule in the early Middle kingdom* a *Les textes des sarcophages et la démocratie: éléments d'une histoire culturelle du Moyen Empire Égyptien* Harco Willemse (Willems, 2007; Willems, 2008) a v monografii *Le nomarque sous le regne de Sesostri Ier: l'homme et sa fonction civile.* Od Nathalie Favry (Favry, 2004) A dále v publikacích věnovaných jednotlivým provinciálním lokalitám, Přičemž výborně je nově zpracován Asjút (Zitman, 2010) a dobře publikovaná je i Elefantina, kde dlouhodobě provádí výzkum Německý archeologický institut více na <http://www.dainst.org/el/node/23498?ft=all> . Na přílehlém pohřebišti Kubbit el Hawě poté v poslední době provádí průzkum španělští archeologové z univerzity v Jaénu <http://www.ujaen.es/investiga/qubbetelhawa/index.php>. Dále se nomarchy zabývá Valerie Selve (Selve, 1993; Selve 2000a; Selve 2000b; Selve 2001a; Selve 2001b) či třeba Edward Browarski (Browarski, 2010) či Louise Gestermann. (Gestermann, 1987) Toto je samozřejmě jen velice zúžený výběr z obrovského množství prací, které jsou v současnosti k dispozici. Postačují však k vytvoření komplexního obrazu o této problematice, v případě, že není potřeba zabývat se detaily.

²² Přehled bibliografie O. Berleva na <http://www.cesras.ru/en/b/86-berlev?start=1>

Rekonstrukce staroegyptské správy probíhá nepřímou, přes analýzu jednotlivých úřadů a jejich nositelů. K zjištění náplně jednotlivých úřadů se používají titulatury, popřípadě epiteta a více světla mohou vrhnout úřednické biografie. Ty vypovídají rovněž také o sociálním zařazení jednotlivých úředníků, přičemž občas mohou být doplněny i analýzou hroby daného úředníka, pokud je tedy k dispozici.

Z rané Střední říše pocházejí některé jedinečné dokumenty o staroegyptské administrativě. Je jimi především soubor Reisnerových papyrů²³, či dopisy zádušního kněze Hekanachta,²⁴ bohužel se však z této doby nedochoval žádný velký jednolitý korpus pramenů, jakými jsou například papyry z Kahunu. Dalším pramenem je korpus jmen a titulů z pohřebních komor a hrobových kaplí. Podobným druhem pramene pak jsou pohřební stély, kterých bylo nalezeno okolo dvou tisíc a které z největší části pocházejí z lokality Abydos. Lze zde přitom vysledovat odlišnosti v obsahu mezi ranou a pozdní Střední říší. V pozdní Střední říši mají tendenci vynechávat dlouhé sebe popisující linie titulů, které jsou poměrně typické pro ranou Střední říši. Místo toho zmiňované stély zachycují větší množství pracovních kolegů a členů rodiny. Vzhledem k tomuto zvyku je prostor, který má k dispozici každá s osob na stéle také značně omezen. V případě této obsahové změny jak stély tak i skalní nápisy z expedic odhalují, že pravděpodobně toto zkracování spočívá v aktu selekce, kdy majitelé jednotlivých monumentů začali upřednostňovat jednu formu identity nad druhou, nicméně dostupné prameny tuto změnu dostatečně neobjasňují (Quirke 2004: 9)

Oproti přímo předcházejícímu a okamžitě následujícímu období, většina dochovaných pozdně středoříšských pramenů vykazuje velmi precizní vyjadřování státních úřadů a pozic administrativních pracovníků. (Quirke 2004: 8) Toto může být, alespoň do jisté míry, způsobeno materiálem, který je k dispozici – účty a právní dokumenty, prameny s nedokumentární povahou (zmínky v literárních a náboženských písemnostech), pečeti a jejich otisky, nápisy zanechané expedicemi, stély a sochy z hrobových kaplí a chrámů, další elementy z pohřebních kaplí a chrámů, včetně delších nápisů; součástí pohřební výbavy z pohřebních komor. (Quirke 2004: 17) Navíc několik administrativních dokumentů je pouhými jmennými seznamy s oficiální pozicí jmenovaných jednotlivců a

²³ Více k Reisnerovým papyrům v části VI.

²⁴ Více k Hekanachtovým dopisům v části VI.

v takovém kontextu jsou informace velice stručné a standardizované. (Quirke 2004, 8) Podobně je tomu i u přibližně tisícovky *skarab-pečetí* se jmény a tituly úředníků. Vzhledem k tomu jak je prostor pro psaní na tomto typu dokumentu zúžený, dá se očekávat, že to mohl být jeden z faktorů podněcujících zkrácení a zpřesnění titulatury. (Quirke 2004, 8-9)

Jak tedy vyplývá z výše uvedeného odstavce, povaha pramenů se v rané a pozdní fázi Střední říše liší. Zdá se nicméně, že samotné administrativní struktury zůstávaly po celou dobu více méně nezměněny. Dokonce je možné, že tyto struktury byly funkční i v ještě širším časovém rámci, než je pouhá Střední říše. Dle Quirka se mohlo jednat o období sahající od sjednocení Egypta Mentuhotepem II., případně od založení rezidence v Ičtaweji po počátek Nové říše. (Quirke 2004: 9) Tuto domněnku však nelze prokázat, protože většina dostupných pramenů pochází z pozdní Střední říše a z ostatních období se jich nedochovalo dostatečné množství na to, aby hypotézu jednoznačně potvrdily. (Quirke 2004: 9)

4.1 Úřad a tituly

Již výše bylo řečeno, že k rekonstrukci administrativy se mimo jiné používají titulatury jednotlivých hodnostářů. V soudobé literatuře se však lze setkat s několika druhy titulů. Jakousi základní linii dělení by se dalo považovat vydělení titulů pojících se s nějakým specifickým úřadem na straně jedné a titulů určujících postavení na hierarchickém žebříčku na straně druhé. Tato linie ovšem může být mnohdy nejasná, protože některé z titulů první skupiny mohly postupně přecházet do skupiny druhé. Ovšem není možno určit, kdy byl takový titul ještě funkční a kdy se již pojil pouze s postavením jedince. (Grajetzki 2000: 220) Toto je však pouze základní linie dělení, protože první skupinu titulů je možno ještě dále dělit a to hned několika způsoby. Quirke se například snažil vydělit tzv. pravidelné tituly. (Quirke, 1986) Termín titul, je podle něj široký a zahrnuje v sobě různé kategorie. Může jít o dočasné jmenování do určité funkce s cílem vyplnit jednorázový úkol či o pouhá epiteta vyjadřující spíše pohled jedince na sebe sama, nebo mohou označovat skutečný reálně existující pravidelný úřad. (Quirke 1986: 107) Quirke za takový pravidelný titul považuje ten, který zařazuje jednotlivce do státní struktury. Není však výlučně spojen s existencí nositele titulu, ale naopak má nezávislý status, jakožto určitá položka vlastnictví. (Quirke 1986: 107) Když

nositel pravidelného titulu zemře, titul nezaniká, ale přenáší se na další osobu, což nelze říct o jiných frázích leckdy označovaných jako tituly. (Quirke 1986: 107)

Quirke si myslí, že pravidelné tituly jsou v klasické egyptštině označovány slovem *j3.t* – úřad. (Quirke 1986: 108) Základním rysem *j3.t* byla právě jeho nezávislá existence. Slovy S. Quirkea byl přenášen z jednoho vlastníka na druhého jako „*block of goods*“. (Quirke 1986: 108) *J3.t* měl ale i ekonomický aspekt, protože zahrnoval vlastnictví, nebo přinejmenším benefit z různého druhu zdrojů, polí a pracovní síly. (Quirke 1986: 108) Tento ekonomický aspekt poté mohl být pro mnoho jedinců důležitější než skutečná náplň funkce, stejně jako se dnes mnoho osob zajímá spíše o plat, který je spojen s určitým pracovním postem, než o samotnou náplň práce. Neméně důležitou poznámkou je, že i královský úřad byl označován jako *j3.t*. V některých případech dokonce jako *j3.t mnḥ.t*, kteréžto spojení má dle Quirkea význam „úřad který uvádí věci do chodu“. (Quirke 1986: 108)

Pokud jde o další dělení Grajetzki ve své práci (Grajetzki, 2000) funkční tituly ještě dále řadí na úřední-titul – tedy titul, který označuje hlavní funkci osoby a na vedlejší tituly. Existují přitom vedlejší tituly, které mají, přinejmenším v některých dobách, tendenci pojít se s určitým úřadem. (viz tabulky 1-11) Z všechny jmenujme alespoň *jmy-r3 pr.wy ḥd*, který je mnohdy jedním z vedlejších titulů pokladníka *jmy-r3 ḥtmt*. (tabulka 2) Tituly, které označují postavení jedince poté Grajetzki (Grajetzki, 2000) nazývá hodnostní-tituly. Není to však jediná existující terminologie a například Quirke ve svém článku o pravidelných titulech (Quirke, 1986), al i v jiných pracích, operuje s pojmy sufix-titul a prefix-titul. Termín sufix-titul ale pro některé fráze, které nevypadají, že by označovaly specifický úřad jako například *šmsw nswt*, (tabulka 3) používá ve své práci i Grajetzki. (Grajetzki, 2000)

4.1.1 Hodnostní-tituly ve Střední říši

System titulu určujících postavení v hierarchii není novinkou Střední říše a existoval i v předchozích a následujících dějinných obdobích. Nebyl však po celé období své existence stejný. Ostatně k jeho změnám docházelo i v průběhu samotné Střední říše. (Grajetzki 2000: 220) Co to však byly ony hodnostní-tituly? Jednalo se o fráze, které měly určovat hodnost, přesněji pozici určité osoby ve vztahu k panovníkovi a k ostatním úředníkům, primárně se sice nepojily s žádnou

určitou funkcí, ale byla s nimi spojena určitá práva a prebendy. (Grajetzki 2000: 220) Hodnostní-titul se přitom v sekvencích objevuje vždy na začátku, nebo přímo před hlavním úředním titulem. Což dle Grajetzkeho svědčí právě o jeho slyu ukázat postavení dotyčného jedince. I jednotlivé hodnostní-tituly poté mají své vlastní dané pořadí – sekvenci, v jaké se v titulaturách objevují. Grajetzki také na základě hodnostních-titulů rozlišuje, zda jedinec působil u dvora či v provincii, protože dle něj pouze dvorští hodnostáři a nomarchové/guvernéri měst nesli ve Střední říši hodnostní-tituly. (Grajetzki 2000: 220) S tímto tvrzením, by se však dalo polemizovat, viz kapitola o provinciální správě.

Jrj-p^ct

Jrj-p^ct je starobylým titulem objevujícím se již v 1. dynastii. W. Helck se domníval, že jej nesli především ti úředníci, kteří měli na určitém místě a v určité době zastupovat panovníka. (Helck 1954: 55-56) Grajetzki si myslí, že právě toto byl prvořadý význam titulu ve Střední říši. Poukazuje při tom na hrobku z Meiru, ve které je jistý *jrj-p^ct* zobrazen při vykonávání oběti *h^tp-dj-nswt*.²⁵ Vzhledem k tomu, že tento vysoký hodnostář nebyl uveden jménem, dá se předpokládat, že se nejednalo o konkrétní osobu, ale spíše o kněze, který jednal jako králův zástupce při obětním rituálu. (Grajetzki 2000: 221) Velice často se tento hodnostní-titul vyskytuje ve dvojici spolu s *h³ty-^c*. Pokud se ale objevuje přímo před jménem, či jiným titulem vyjadřuje, že jeho nositel disponoval vysokými pravomocemi. S takovýmto uvedením *jrj-p^ct*, jakožto jediné hodnosti se lze setkat v průběhu 11. a 12. dynastie několikrát. Grajetzki uvádí přesně 11 známých případů, dodává však, že ze 13. dynastie neexistuje jediný doklad podobné praxe. (Grajetzki 2000: 221) Ve Střední říši existovalo patero rozšíření tohoto titulu.²⁶ První dva z těchto rozšíření se pojily s úředníkem, který byl činný během královského svátku sed. První z nich je ze Střední říše doložen třikrát a druhý čtyřikrát. Pozoruhodné je, že ve většině případů byli nositelé tohoto titulu pokladníci. Dle Grajetzkého to podtrhuje jejich významné postavení. (Grajetzki 2000: 222)

²⁵ Blackman Meir IV, pl. XV.

²⁶ jrj-pat jrj dnb wsxt; jrj-pat jrj HD n Gb; jrj-pat m aH; jrj-pat m swt Dsr.wt; jrj-pat m pat tpjt

ḥꜣty-ꜥ

Také následující titul, považovaný za druhý v hierarchii hodností je doložen již z 1. dynastie. Mást však může jeho dvojitě používání, kdy je na jedné straně považován za vysoký hodnostní-titul a na straně druhé užíván jako označení pro starostu/guvernéra města. Ve druhém zmiňovaném případě pak může stát buď sám o sobě, nebo ve spojení s *jmy-rꜣ ḥm.w-ntr*. Pokud hrál v titulatuře roli hodnostního-titulu, byl za normálních okolností spojen s titulem *jrj-pꜥt*, se kterým pak tvořil pevnou sekvenci. Tato sekvence bez jakéhokoli následujícího hodnostního-titulu se objevuje před určitými vedlejšími tituly, jako například *sm*, *ḥrp šnd.wt nb.wt*. Ale osoby s touto titulaturou uvádějí jinde i další hodnostní-tituly, především pak *ḥtmj-bjty*. (Grajetzki 2000: 223) V případě hodnostářů nesoucích pouze výše zmiňovanou sekvenci omezenou na *irj-pꜥt* a *ḥꜣty-ꜥ* se zdá, že se jednalo o úředníky centrální správy, kteří však působili mimo rezidenci, nebo byli v provincii panovníkem pověřeni vykonáním nějakého úkolu. (Grajetzki 2000: 233) Grajetzki zmiňuje jedenáct takovýchto případů a dodává, že je znám také úředník disponující touto sekvencí a pověřený misí v zahraničí, i když pak tatáž osoba na jiných monumentech vypisuje celou dlouhou sekvenci titulů. (Grajetzki 2000: 223) Mállokdy bývá celá sekvence titulů započatá právě titulem *ḥꜣty-ꜥ*. Pokud tomu tak je, jedná se povětšinou o provinciální úředníky – nomarchy či starosty/guvernéry města. Dvakrát je ze Střední říše doložen ojedinělý titul *ḥꜣty-pꜥt*. (Grajetzki 2000: 223)

ḥtmj-bjty

I tento titul se objevuje již v 1. dynastii. Původně se však zřejmě jednalo o označení úřadu, a nebo čestného titulu. Až od pozdní 5. dynastie nabyl svůj význam dvorského hodnostního-titulu. V pozdní 11. dynastii je možno setkat se s mnohými úředníky, kteří nesou pouze tuto a žádnou vyšší hodnost. Jiní úředníci, ačkoli nesli i vyšší tituly však na některých památkách, kde z nedostatku místa svou titulaturu zkracovali, vypsalí tento hodnostní-titul jako jediný. V rané 12. dynastii se tento titul spíše vyskytuje jakožto jeden z řady titulů. Na konci 12. dynastie se pak situace mění a *ḥtmj-bjty* je často jedinou uvedenou hodností. Ve 13. dynastii je to již zavedeným pravidlem, tehdy se *ḥtmj-bjty* stal typickým titulem dvorských úředníků. (Grajetzki 2000: 224) Dle Quirke je však neadekvátní nazývat tento titul hodnostním či honorifickým v pravém smyslu

slova, ačkoli charakterizuje určitou skupinu osob. Tato skupina byla totiž reálně oprávněna používat královskou pečeť. (Quirke 1986: 123-124) Grajetzki tomuto tvrzení odporuje a píše, že toto je sice doloženo pro starší období, ne však pro Střední říši. (Grajetzki 2000: 220) Nelze také opomenout, že tento titul je dobře doložen i z provinciálního prostředí, dobře to ukazuje tabulka 12 s titulaturami nomarchů a dále pak například Willemsova publikace hrobů třech nomarchových poddaných z el-Berši, kteří byli také nositeli titulu *hmtj-bjty*. (Willems, 2007)

smr-w^ctj

Tento titul se ve Střední říši nikdy nevyskytuje sám o sobě, ale vždy je součástí delší sekvence titulů, nebo je alespoň ve spojení s *hmtj-bjty*. Dokonce ani kombinace s titulem *rh-nswt*, který může v sekvenci za tímto titulem následovat, se neobjevuje bez předcházejícího vyššího hodnostního-titulu. Několik málo případů, kdy se tento titul vyskytuje sám, je na památce, kde je na jiném místě vypsána i celá sekvence dalších titulů, mimo jiné i vyšších hodnostních-titulů. (Grajetzki 2000: 224) *Smr(-w^ctj)* může ve Střední říši, o samotě, nebo v literárním kontextu, označovat dvorské úředníky. Většinou je v těchto případech použit plurál. Když tedy Chnumhotep ve své biografii zmiňuje, že byl povýšen do hodnosti *smr-w^ctj* neznamena to, že získal přesně tuto hodnost, ale že byl přijat k dvorskému kruhu úředníků. (Grajetzki 2000: 224) Další zajímavý příklad použití v tomto významu je na stéle pokladníka Sa-eseta, kde se vyskytuje spojení *smr-w^ctj pn*. (Grajetzki 2000: 224) Podobně je tomu s vyobrazením úředníků v zádušním chrámu Senusreta I. v Lištu. V tzv. *vstupní kapli* se objevují různí nosiči obětín označení jako *smr-w^ctj*, bez uvedení jakýchkoli osobních jmen. (Arnold 1988: pl.50) Na jiném reliéfu z tohoto monumentu figuruje seznam nosičů obětín označených jako *smr*, před kterými figuruje jistý *h^czty-^c d-mr Dp*, který zajisté působil jako představitel provinciálního úřednictva, *smr* pak zřejmě označuje dvorské úřednictvo jako celek. (Grajetzki 2000: 224) Z pozdní 12. dynastie, vlády Senusreta III./Amenemhata III. je dvakrát doložena kombinace *jrj-p^ct; smr-w^ctj*. Grajetzki navrhuje, že by mohla mít význam – dvorský úředník (*smr-w^ctj*) s hodností *jrj-p^ct*. (Grajetzki 2000: 224) V průběhu Střední říše byl titul *smr-w^ctj* propůjčován stále více zřídka. Zatímco v 11. a rané 12. dynastii se vyskytuje u větší části nejvyššího úřednictva, ve 13. dynastii je pravidelněji užíván pouze pokladníkem. U jiných úředníků se vyskytoval málokdy a zřejmě

označoval zvláštní panovníkovo ocenění jednotlivce. (Grajetzki 2000: 225) Mimo to se na konci 12. a ve 13. dynastii vyskytují obměny titulu *smr-w^ctj*. Například *smr-w^ctj n mrwt²⁷*, či *smr-^cz n mrwt* poprvé doložený za vlády Amenemhata III. (Grajetzki 2000: 225) Přes veškeré možné konotace s královským dvorem je i tento titul doložen v provinciích, viz tabulka 12 a úředníci nomarchy z el-Berši. (Willems, 2007)

rh-nswt

Tento titul se poprvé objevuje ve 3. dynastii. Už v této době označoval nižší dvorskou hodnost. Již ve Staré říši jej nesly i osoby, které nepůsobily přímo u dvora. Ve Střední říši se v případě úředníků s jediným titulem *rh-nswt* jedná o centrální úředníky, kteří však zřejmě nestáli na nejvyšších stupních tamní hierarchie. (Grajetzki 2000: 225) Poprvé je ve Střední říši tento titul doložen za vlády Mentuhotepe II., avšak jako samostatně stojící hodnostní-titul se objevuje až za vlády Amenemhata III./ Amenemhata IV. Ve 13. dynastii se pak vyskytuje již jen zřídka, až postupně zcela mizí. (Grajetzki 2000: 225) Na konci 12. dynastie se povětšinou neobjevuje ve své čisté formě, ale ve variantách *rh-nswt m^zc mry=f* a *rh-nswt m^zc mry=f n st jb=f*. Ve 13. dynastii se ale lze s těmito formami setkat jen ojediněle. (Grajetzki 2000: 225) V 11. a rané 12. dynastii mnohdy stál na konci celé sekvence hodnostních-titulů. Málokdy jej však nesli nejvyšší z úředníků, tedy vezíři a doložen je pouze jeden pokladník s tímto titulem. (Grajetzki 2000: 226) Zajímavý je výskyt tohoto titulu u *w^hmw* Moncu-aa z doby panování Senusreta III., který jej v jedné sekvenci používá jako jediný hodnostní-titul. (Grajetzki 2000: 226) Na konci Střední říše se pak vyskytuje již jen jako jednotlivý titul a ze sekvencí mizí. Navíc je z této doby jasně viditelný odstup mezi nositeli titulů *jrj-p^ct*, *h^zty-^c* či *htmtj-bjty* na straně jedné a *rh-nswt* na straně druhé. Ve 13. dynastii tento titul označoval úředníky pracující u králova dvora. (Grajetzki 2000: 226)

hrj-tp nswt

Poslední z projednávaných hodností je doložena již od 2. dynastie. Stejně jako *Rh-nswt* však označovala osoby na nižších stupních dvorské hierarchie. Pouze za 11. dynastie hrála na thébském dvoře důležitější roli, když nesli dva pokladníci titul *hrj-tp nswt* jako jediný hodnostní-titul. Od konce 11. dynastie jeho

²⁷ *jmy-r^z pr wr Gbw* a *Hntj-h^zty-wr*.

význam opět mizí a objevuje se již jen zřídka.

4.2 Centrální správa

Centrem jak egyptské ideologie, tak i správy byla osoba panovníka. Kolem něho se seskupovaly špičky správního aparátu. Protože je však samotné centrum vtělené do žijící osoby, je také mobilní. Znamená to, že pokud panovník změní působiště, všichni tito nejvyšší úředníci ho následují. Za těchto okolností, by však byly neustálé přesuny panovníka nepraktické, proto po většinu egyptských dějin sídlil dvůr na jednom místě. Toto místo pak bylo v egyptštině označováno jako *hnw* (rezidence). Ve Střední říši se situace jeví tak, že na úplném počátku, tedy na samém konci 11. dynastie, nemusela být tato rezidence přesně určená, je však pravděpodobné, že ležela v Thébách. Na počátku 12. dynastie se přesunula na sever do nově založeného Ichtaweje, kde zůstala až do rozpadu centralizovaného státu. (Quirke 2004, 10)

Samotný správní systém, se poté zvnějšku tváří jako specifická hierarchie, nicméně při pokusu nahlížet systém zevnitř působí poněkud jinak. Zavřený atemporální systém tu leckdy ustupuje do pozadí oproti okamžitým potřebám. (Quirke 2004: 10) Tituly jsou diktovány zájmem paláce – královského úřadu. Králova doména – *pr nswt*, pak byla pravděpodobně jednotná a nerozlišovalo se mezi půdou náležející úřadu a půdou náležející osobě krále, neexistují pro to žádné důkazy. (Quirke 2004: 11-12; Lorton 1991: 292-298) Některé tituly jsou doložené na několika správních úrovních, ovšem jsou i takové, které se objevovaly pouze v „národním měřítku“ a o těchto zde bude řeč. V čele této skupiny stál jednoznačně vezír, v ostatních případech měly být, dle Grajetzkeho, k označení dvorských úředníků používány hodnostní tituly. (Grajetzki 2000: 220) Problematičnost tohoto předpokladu byla již výše zmíněna.

Obecně mohou být označení, která se vyskytují před jménem jednotlivce, rozdělena do čtyř sfér. Za první sféru může být počítána právě sféra centrální administrativy. Druhou je sféra lokální administrativy, kdy však daný úředník pracuje pro krále a tedy centrální správu. Třetí sféra označuje chrámové funkcionáře a konečně čtvrtá bohaté statky. (Quirke 2004: 16) Celý systém byl s velkou pravděpodobností značně flexibilní. Pokud se tak vyskytla potřeba splnit nějaký specifický jednorázový úkol, administrativa neměla problém pověřit nějakou specifickou a dočasnou funkcí úředníka, který primárně plnil jiné úkoly a

který byl zrovna k dispozici. (Quirke 2004: 18)

V podstatě všechny výše zmiňované obecnosti lze použít k hrubé charakteristice centrální administrativy. Protože, jak bylo ostatně výše řečeno, se správa odvozuje od analýzy jednotlivých úřadů, kteří ji tvořili, bude v první řadě potřeba vymezit, kteří úředníci patřili k centrální správě, a následně blíže pojednat o těch, kteří tvořili její naprostou špičku a jejichž působení je alespoň do určité míry zdokumentováno a zpracováno. Tento úkol není jednoduchý, v podstatě každý badatel si může zvolit svá vlastní kritéria, podle kterých si vymezí, které úřady dle něj tvořili vrchol centrální administrativy. Přitom existují úřady, jejichž zařazení ke špičce je nepochybné, jako například úřad vezíra, či pokladníka, ale u dalších už to nemusí být tak jednoznačné. Ve této práci se autorka rozhodla nevytvářet žádný nový výběr založený na vlastních kritériích, ale následovat v tomto ohledu Wolframa Grajetzkeho. (Grajetzki, 2000) Tento egyptolog mezi nejvyšší úředníky centrální správy řadí:

t3ty – vezír

jmy-r3 htm.t – pokladník/představený pokladnice

jmy-r3 pr wr – vrchní hospodářský správce

jmy-r3 mšc – představený vojsk

jmy-r3 3h.wt – představený polí

jmy-r3 rw.yt – představený dvojité brány

jmy-r3 - htmj.w – představený pečovníků/držitelů či správců pečeti

jmy-r3 hnr.t – představený pracovního tábora

hrp wsh.t – vedoucí široké síně

sš n nswt hft-hr - králův osobní aktenschreiber pisař osobních královských dokumentů

jmy-r3 shj.w - představený obyvatel mokřin

Níže (IV.1.4 a dále) budou popsány náplně funkcí jednotlivých hodnostářů a pak na tabulkách a v jejich komentářích představen postupný vývoj a proměny, kterými procházely titulatury nositelů jednotlivých postů.

4.2.1 Administrativa 11. dynastie před sjednocením:

Střední říše nevznikla ve vakuu. K dosažení kořenů centrální administrativy je tedy potřeba vrátit se v čase zpět. Často lze vidět prvopočátky jednotlivých titulů již ve Staré říši, pouze malé výjimky se vynořily až později

v První přechodné době. O herakleopolské administrativě toho přitom není známo mnoho a na jistější půdě se badatel pohybuje až s 11. dynastií. Ačkoli ani toto období není prosto velkých mezer v poznání. Prameny, na jejichž základě bývá správa tohoto období rekonstruována, pocházejí zejména z pohřebiště v el-Tarifu (Théby), kde byla s největší pravděpodobností většina úředníků rané 11. dynastie pohřbena. Samotné hrobky těchto hodnostářů, byly naneštěstí značně zplundrovány a později také nedostatečně prozkoumány. Jako východisko tedy slouží především analýza stél úředníků, které byly zřejmě původně vztyčeny právě na tomto pohřebišti. Tituly, které se na nich nacházejí lze rozčlenit do tří skupin. (Grajetzki 2000: 234) Do první skupiny se řadí *ḥꜣty-ꜥ* a *jmy-rꜣ ḥm.w-ntr*. Druhá skupina zahrnuje tituly týkající se správy domu a dvora. Sem se tedy řadí pokladník, *jmy-rꜣ pr* a *ḥtmj*. Poslední skupinu pak tvoří úředníci s vojenskými tituly *jmy-rꜣ mšꜥ*, *jmj-r ꜥw*. Patero z těchto úředníků, neslo v této době hodnostní tituly. Pro *jmy-rꜣ pr* je již od nejranější 11. dynastie doložen titul *ḥtmj-bjty*, který byl v této době velice častým titulem určujícím hodnost. (Grajetzki 2000: 234-235) Oba doložení pokladníci jsou pak také *hrj-tp njswt*, což byl původně, za Staré říše, jeden z nižších hodnostních titulů, který pak i později ve Střední říši hrál pouze podřízenou roli. Je tedy překvapivé, že ho nosila osobnost s tak vysokým postavením, jako byl pokladník. (Grajetzki 2000: 235)

Z předchozího odstavce vyplývá, že dva ze základních článků správy Střední říše, tedy *jmy-rꜣ ḥtmj* a *jmy-rꜣ pr* působili již před znovu-sjednocením státu. Ani jeden z nich přitom nebyl součástí státní administrativy ve Staré říši. Jejich původ leží v oblasti soukromé správy majetku. Další odlišností thébské správy, rovněž odkazující na „provinciální původ“ je neexistence úřadu vezíra. Dvůr rané 11. dynastie byl organizován stejným způsobem, jako dvory nomarchů. Wolfgang Grajetzki se domnívá, že tento fakt je jedním z důkazů, že se tito jihoegyptští vládcové necítili být plnohodnotnými panovníky, což ostatně potvrzuje i jejich neúplná titulatura. (Grajetzki 2000: 235) Naopak u herakleopolských králů, kteří měli plně rozvinutou královskou titulaturu, předpokládá Grajetzki i existenci vezírského úřadu (Grajetzki 2000: 235)

4.2.1.2 Administrativa pozdní 11. dynastie

Po sjednocení země narůstá množství dnes dostupných pramenů. Z 11. dynastie je dobře doloženo období vlády Mentuhotepa II. Jsou známy hrobky

vysokých úředníků této doby a situaci dále osvětlují skalní nápisy, či texty v zádušním chrámu posledně zmiňovaného panovníka. Ovšem ani zde se nelze vyhnout pramenným nedostatkům. (Grajetzki 2000: 236) Ihned po sjednocení země začal Mentuhotep II. s budováním nové státní správy. Z tohoto důvodu narostlo množství dochovaných titulů. Část z nich byla nově vytvořená, ale většina měla svůj původ již ve Staré říši, ačkoli ne všechny figurovaly ve správě rané 11. dynastie. Mezi takovéto úřady patřil například vezír. (Grajetzki 2000: 236) Z těchto již dříve existujících úřadů byla jedna část původně součástí provinciální, či soukromé správy. Přesná datace uvedení jednotlivých úřadů bohužel není možná, nicméně jisté indicie poukazují na dobu přímo po sjednocení.²⁸ Od tohoto bodu zlomu tedy existovaly všechny tři základní články administrativy, na nichž spočívala správa 12. a 13. dynastie a těmito články byly úřady *ḫtj*, *jmy-r3 ḫtmt* a *jmy-r3 pr (wr)*. (Grajetzki 2000: 236) Hodnostní-tituly jsou poté doloženy u těchto úřadů – *ḫtj*, *jmy-R3 ḫtmt*, *jmy-r3 pr (wr)*, *jmy-r3 mšꜥ*, *jmy-R3 rw.ty*, *jmy-r3 ḫtmtj.w*, *sš ꜥn nswt n ḫft-ḫr*, *jmy-r3 š* a *jmy-r3 ꜥḫwtj.w*. Celkově je možno říci, že se v tomto období badatel setkává se dvěma typy titulatur, které by mohly být jednoduše označeny jako *kratší* a *delší*. Mezi nositeli prvního typu titulatury patří například velitel vojska Antef nebo představený pečovníků Meru. Jejich titulatura je omezena na titul jejich úřadu a hodnostní-titul. (Grajetzki 2000: 239) Na opačné škále se nacházeli například vezír Dagi, či pokladník Cheti. Ti byli naopak nositeli mnoha titulů. Přičemž alespoň část z nich byla starobylého původu. Grajetzki se proto táže, zda to neodráží memfidský vliv. Je totiž poměrně dobře doloženým jevem, že po sjednocení země začíná thébské umění vykazovat severní vlivy. S některými takovými vlivy se lze setkat například v hrobce výše zmiňovaného vezíra Dagiho. A rovněž některé osoby vykonávající svou činnost pod tímto vezírem nesli jména severního původu. (Grajetzki 2000: 239). V neposlední řadě je možno obrátit se k biografickým těmto úředníkům, kde se lze dozvědět, že některé osobnosti, jako například výše zmiňovaný Cheti, dříve sloužily u herakleopolského dvora. (Grajetzki 2000: 239)

Důležitou otázkou je také, co bylo ve skutečnosti spravováno (Grajetzki

²⁸ 1. pokladník Bebi z první poloviny vlády Mentuhotepa II. nese hodnostní titul *Xry-tp nswt*, zatímco ve druhé polovině vlády tohoto panovníka jsou již všichni pokladníci *ḫtmtj-bjty*; 2. všichni úředníci nesoucí nové tituly jsou datováni až do druhé poloviny vlády Mentuhotepa II. (Grajetzki 2000: 237)

2000: 240). Například *jmy-r3 pr (wr)* se jistě staral o dvorské statky a zaopatření jednotlivých paláců, ovšem kam až sahaly jeho kompetence, co se týče geografické oblasti, spravoval-li celý Egypt, či působil-li pouze v jeho části, již jisté není. V pozdní 11. dynastii vzniká u několika úřadů²⁹ dodatek *m t3-r-ḏr-f*. Později během 12. dynastie byl u *jmy-r3 pr* a *jmy-r3 mšc* tento dodatek nahrazován označením *wr*. Ale jen u prvně zmiňovaného se titul s novým dodatkem *wr* stal pravidlem, u velitele vojska se vyskytoval jen sporadicky. Grajetzki z toho usuzuje, že u dvora byl vždy pouze jeden pokladník, proto nepotřeboval žádné zvláštní označení, (Grajetzki 2000: 240) naproti tomu se tam ale pohybovalo několikero velitelů vojska či správců majetku, z nichž byl jen ten s nejvyšší hodností označen dodatkem *wr*. (Grajetzki 2000: 240) Dodatek *m t3-r-ḏr-f* pak pravděpodobně znamenal, že jeho nositel nepůsobil pouze u dvora, ale v celé zemi. Jeho práci přesto poznamenal jistý regionalismus, který Střední říše zdělila od předchozího období decentralizace. (Grajetzki 2000: 240) Úředníci nově sjednoceného státu pracovali v nových podmínkách. Avšak dle Grajetzkého byly provinciální dvory nomarchů stále velice silné a většina místní produkce zůstávala na místě. Odpověď na otázku, jaký přístup k provinciálním zdrojům měl úředník centrální správy, je stále otevřena. (Grajetzki 2000: 240) Na druhé straně je ovšem nutno říci, že se lze s funkcionáři státní správy setkat po celém Egyptě, a to dokonce i v oblastech mocných provinciálních správců. Jejich přesná úloha na těchto místech není známa. Každodenní správa kraje totiž ležela v rukou nomarchy a jeho úředníků. (Grajetzki 2000: 240)

Nakonec ještě zbývá zmínit změny ve vztahu krále a jeho úředníků. Z vlády Mentuhotepa II. totiž pochází první doklad zobrazení krále v hrobce soukromé osoby³⁰. (Grajetzki 2000: 240) Je nutné tázat se po významu tohoto zobrazení, jaké změny mohly proběhnout ve vztahu panovníka s jeho nejvyššími elitami. Na reliéfu z Shatt er-Rigal je též úředník, pokladník Cheti, zobrazen stojící přímo za králem. Obojí je novinkou oproti Staré říši. Mimoto je v zádušním chrámu Mentuhotepa II. zcela vyobrazen dvorský stav. Úředníci se tam objevují označeni titulem a jménem.³¹ Panovník je tak otevřeně spojován se svým vysokým úředníkem zřetelněji, než tomu bylo dříve. (Grajetzki 2000: 241)

²⁹ *jmy-r3 ḥtmt*, *jmy-r3 pr (wr)* a *jmy-r3 mšc*

³⁰ Jedná se o hrobku *jmy-r3 ḥtmt* Chetiho; Hayes, *The Scepter of Egypt* 163-164.

³¹ Toto je ovšem doloženo již z doby Staré říše

4.2.2 Administrativa 12. dynastie

Úředníci, kteří zastávali úřad za Mentuhotepa III. a IV. museli přežívat částečně ještě za Amenemhata I. Úředníci z počátku vlády tohoto posledně zmiňovaného panovníka jsou stěží známi, i když přece jen je možné se domnívat, že někteří z nich zastávali své úřady již za předchozí dynastie a někteří byli dokonce ještě povýšeni. (Grajetzki 2000: 243) Na prvním místě lze jmenovat proslulého pokladníka Meketrea, dále pak Heruhotepa a vezíra Ipiho. (Grajetzki 2000: 243) Meketreovo jméno se objevuje již v zádušním chrámu Mentuhotepa II. v Dér el-Bahrí. Vezír Ipy, však musel úřad získat až po Amenemhatově nástupu na trůn, protože dříve zastával tento úřad právě Amenemhat. Ipi zřejmě zemřel poměrně brzy, ještě v době, kdy byla královská rezidence v Thébách. (Grajetzki 2000: 243-244) Tito úředníci zajišťovali kontinuitu správy při dynastické změně na trůnu. Jedním z nich byl zřejmě i majitel hrobu v Lištu, jehož biografický nápis je silně poškozen, uvádí však, že zastával úřad za vlády 4 králů, ze všech jmen se ale dochovalo pouze horovo jméno Amenemhata I. Z uspořádání textu je ovšem jasné, že oni tři další panovníci jej museli předcházet. Dle Grajetzkého by takováto kontinuita nejvyšších úřadů neměla překvapovat. Šlo totiž o bývalé Amenemhatovy kolegy, kteří pravděpodobně sehráli své role při přenosu moci. Obzvláště prý se to dá předpokládat u Meketrea, který byl obdařen bohatým hrobem. (Grajetzki 2000: 243-244)

O vysokých úřednících centrální správy ve 12. dynastii pak činí Grajetzki následující všeobecné závěry. V dané době neexistoval žádný pravidelně dosazovaný kruh „*ministrů*“. (Grajetzki 2000: 250) O vezírech, pokladnících a vrchních hospodářských správcích je možno říci, že byli pravidelně nositeli nejvyšších hodnostních-titulů. Totéž však lze jen stěží dokázat v případě zbylých úředníků. U této druhé skupiny nabývá badatel dojmu, že se součástí dvorské správy stali někdy v průběhu 12. dynastie. Nějaký čas pak na této nejvyšší úrovni setrvali, ale později odtud byli znovu odstraněni. Existují početné doklady úředníků, kteří jsou doloženi jako nositelé hodnostního-titulu pouze jedinkrát. (Grajetzki 2000: 255) Král jistě jmenoval a ustanovoval své ministry podle aktuálních potřeb. Na druhé straně je také možné, že některé posty byly obsazeny dvojitě, jako tomu bylo později ve 13. dynastii, například v případě vrchního hospodářského správce a představeného polí. (Grajetzki 2000: 255) Pravidla pro udělování hodností, nejsou jasná. Na jedné straně asi existovali úředníci, kteří titul

získávali automaticky spolu s vysokým úřadem (zejména v případě úřadů *tztj*, *jmy-r3 htmt*, *jmy-r3 pr wr*) a na straně druhé stály úřady, jejichž nositelé disponovali hodnostním-titulem pouze výjimečně. Z této druhé skupiny může být jmenován například *jmy-r3 ḥꜥ.w* či *jmy-r3 ḥnwtj n dd-b3.w*. V takových případech zřejmě hráli značnou roli osobní zásluhy jednotlivců, které lze jen těžko postřehnout v dokladech. (Grajetzki 2000: 255) Podobný vývoj lze sledovat i u vedlejších-titulů. V této skupině existovaly tituly, které se pojily s určitým úřadem. Například *jmy-r3 pr wr* tak často nesl titul *jmy-r3 šnw.ty* a *jmy-r3 htmt* se zase často objevuje s titulem *jmy-r3 pr-wy-ḥd*. Dále ale zajisté existovaly takové tituly, které nesl úředník pověřený jistými úkoly, ty se však nepojily s žádným určitým úřadem. Mnohými tituly oplýval vezír, ale sekvence titulů se u jednotlivých úředníků liší. (Grajetzki 2000: 255) Ke změnám tohoto systému dochází od vlády Amenemhata III. V této době lze sledovat restrukturalizaci, v oblasti správních titulů, která dle Grajetzkého odrážela významné změny celého správního systému. Jedná se především o zkracování titulatur a mizení některých starobylých titulů. (Grajetzki 2000: 256) Plně však byly tyto změny zavedené až ve 13. dynastii, proto bude o novém systému pojednáno až v následující kapitole.

4.2.3 Administrativa 13. dynastie

Od konce 12. dynastie, ale zejména v 13. dynastii se zužuje okruh osob nesoucích hodnostní-tituly. Zároveň se však s tímto zúžením objevují i pravidelnosti. Což znamená, že se vynořuje určitý stálý okruh osob, s nejvyššími tituly. Jak již bylo výše zmíněno, postupně vymizely některé starobylé tituly, takže ve 13. dynastii již například nejsou doloženi nositelé titulů *r3 Pw nb*, *ḥd-mr* (Grajetzki 2000: 256), či *jmy-r3 pr.wy ḥd*. Místo těchto a jiných vedlejších titulů se nyní vyskytují za hlavním titulem přivěšené sufix-tituly, které by měly poukazovat na určité aspekty vykonávaného úřadu. (Grajetzki 2000: 256) Pokud jde o úbytek hodnostních titulů, projevuje se tak, že úředníci jsou nejčastěji označení hodnostmi *htmtj-bjty* a jen zřídka se lze ještě setkat s *jrj-pꜥt*; *ḥ3ty-ꜥ*. Z většiny titulatur však vypadá i titul *smr wꜥtj* a častěji se nyní objevuje pouze u pokladníka, v případě jiných úřadů šlo pravděpodobně o vyznamenání jednotlivce. (Grajetzki 2000: 256) V této době byl také ke dvoru znovuuveden *hrp wšht*. Titul *sš ḥn nswt* byl přejmenován na *sš ḥn nswt ḥft-ḥr*. (Grajetzki 2000. 256) Některé úřady jako například *jmy-r3 šwtjw*, byly pravděpodobně obsazovány jen

podle potřeby, nikoli pravidelně. (Grajetzki 2000: 257) Znovu je potřeba poukázat na možnou existenci více osob zastávajících jeden úřad. Je dokonce možné, že takovýmto „rozděleným“ úřadem se stal i nejvyšší zemský úřad vezíra. Je však nutno poznamenat, že veškeré prameny pocházejí z jižního Egypta, odhadovat proto situaci v severní části země je značně obtížné. (Grajetzki 2000: 257)

4.2.4 *tzj*

Úřad vezíra hrál již od svých počátků centrální úlohu. V nejstarších dobách byl vyhrazen královským potomkům, až později, od 5. dynastie přešel do rukou osob stojících mimo královu nejbližší rodinu. Ačkoli v průběhu historie vezírův úřad nepřestával hrát svou centrální úlohu, úřadu zastřešujícího centrální administrativu, přesto náplň jeho funkce procházela pozvolnými proměnami. Van den Boorn ve své práci *Duties of the vizier* (Van den Boorn, 1988) píše, že rozličné vezírovy povinnosti byly pouze jakýmsi derivacemi tří hlavních aspektů jeho práce. Všechny přitom byly v určitém poměru k sobě navzájem. Jeden z nich se pak Van den Boornovi jeví jako fundamentální a překonávající oba zbývající a tímto tvoří kvintesenci všech vezírových úkolů. (Van den Boorn 1988: 310) Těmito aspekty jsou:

- vezírovo konání jakožto „generálního ředitele“ (managing director) *pr-nswt*
- vezír jednající jako hlava civilní správy
- vezír působící jakožto králův pověřenec (deputy)

Vše se zdá nasvědčovat, že základ přítomný ve všech vezírových aktivitách, jakási esence jeho funkce, je jeho konání, kdy z institucionálního hlediska působil jakožto první pověřenec krále. To znamená, že na něj král delegoval přinejmenším dvě sféry svého zájmu, a sice – *pr-nswt* a civilní správu. (Van den Boorn 1988: 320) Vezír navíc jednal jako jakési funkční prodloužení královny moci. V tomto případě sloužil jako „kanál informací“ a posiloval královské právo. Aspekt asistence a mediace je přitom společný všem třem aspektům jeho činnosti. V podstatě se tak dá říci, že reprezentoval krále v určitých situacích, které zahrnovaly královské zájmy. (Van den Boorn 1988: 320) David Lorton však ve svém článku *What was the pr-nsw and who managed it?: Aspects of Royal Administration in „The Duties of the Vizier“* z roku 1991 Van den Boornovy závěry v některých bodech poupravuje. Především se jedná o význam a

podobu *pr-nswt*, a také o vezírových pravomocích nad tímto oddělením. Zdá se mu, že vezír sice disponoval soudními pravomocemi nad příslušníky *pr-nswt*, ale zároveň odtamtud dostával direktivy. (Lorton 1991, 300) *Pr-nswt*, také není jiným označením pro panovníka, protože tento je titulován jinak. *Pr-nswt* bylo tedy dle tohoto autora entitou na vezírovi nezávislou. Vezír byl zodpovědný za bezpečnost *pr-nswt*, ale ne za správu této entity. (Lorton 1991: 300) Tento badatel se také snaží určit, o jakou „entitu“ se přesně jednalo. V sekci 18 *Vezírových povinností* z Rehmireovy hrobky, je zmínka, že tam dlel panovník. (Lorton 1991: 303) Lorton tedy vysvětluje, že krále obklopoval početný personál a ten zase organizace, která jej zajišťovala. Král byl také obklopen ceremoniály a rituálem, na který se vynakládaly nezanedbatelné prostředky, ovšem i tak jeho nákladnost kolísala čas od času v návaznosti na dostatek prostředků, kterými panovník disponoval. (Lorton 1991: 304-305) Král tedy musel disponovat svou komplexní domácností, ta ale překvapivě nefiguruje ve *Vezírových povinnostech*, důvodem je dle Lortona to, že ji vezír nespravoval. Touto domácností je pak právě *pr-nswt*, které by mělo označovat jak reálně existující stavbu, tak i její „obyvatele“ tedy královské služebníky. Zároveň se mělo jednat o místo, ze kterého panovník vládl. (Lorton 1991: 304) Dále dle Lortona do *pr-nswt* nebyla zahrnuta půda náležející panovníkovi. Tyto totiž měly spadat pod vezíra a zemskou administrativu. (Lorton 1991: 306) Konečně v odpověď na otázku, kdo tedy spravoval *pr-nswt*, Lorton odpovídá, že to byl pokladník – *jmy-r3 htmt*. (Lorton 1991: 308) Je však třeba připomenout, že vzhledem k nemožnosti přesné datace vzniku *Vezírových povinností*, je potřeba být opatrný při aplikaci tohoto modelu na Střední říši.

O vezírově úřadu je také známo, že se v průběhu Nové říše rozdvajil a od této doby existoval vždy jeden vezír pro Horní Egypt se sídlem v Thébách a druhý vezír pro Egypt Dolní se sídlem v Memfidě. Objevila se však i teze, kterou zastává například Helck – a sice, že vezírův úřad se rozdělil na dva již v průběhu Střední říše. (Helck 1958: 19 a dále) Svou tezi podpořil následujícími čtyřmi argumenty. V první řadě pečeti ze Střední říše uvádějí vezírova kancelář pro *tp rsj* a vezírova kancelář *njw.t rsj.t*. Dále *pBoulaq* 18 jmenuje vezíra s kompetencemi pro *w^r.t tp rsj*. Za třetí stéla Louvre C12 uvádí vezíra, který jel do Abydu po proudu, tedy pravděpodobně z Théb, a konečně za čtvrté nadpis díla zabývajícího se povinnostmi vezíra jmenuje jednoho vezíra v „jižním městě“ a druhého v rezidenci. (Helck 1958: 19 a dále) K jednotlivým argumentům se dá říci,

z pečeti je známa vezírova kancelář nejen na jihu, ale také v Káahunu. Pokud by tedy byla Helckova teorie pravdivá, musel by být úřad ještě dále rozdělen, pravděpodobnější se však jeví, že na všech výše jmenovaných místech sice existovala kancelář, avšak nebyl pro ni vyčleněn zvláštní vezír a vedl ji některý z vezírových písařů, či jiný úředník. (Grajetzki 2000: 38-39) Ke druhému a třetímu bodu lze poznamenat, že jak zmínka o přítomnosti vezíra v Thébách, tak o plavbě jiného vezíra na sever do Abydu může být vysvětlena jeho dočasnou přítomností v Thébách. (Grajetzki 2000: 38-39) A konečně v případě posledního bodu se nesmí zapomínat, že vezírovy povinnosti, jsou dochovány až z období 18. dynastie, nemusí tedy přesně odrážet středoříšské podmínky. (Grajetzki 2000: 38-39) Pro rozdělení vezírského úřadu v průběhu, či spíše na konci Středné říše, by však mohl svědčit jiný druh dokladů. Pro Grajetzkého je tímto, prostorové dochování památek, uvádějících jednoho a téhož vezíra. Zatímco památky vezírů 12. dynastie jsou rozmístěny jak po jižním, tak po severním Egyptě, ve 13. dynastii je tomu jinak. Od této doby totiž není až na výjimky vezír uváděn v obou částech země. Ovšem je důležité poznamenat, že tato situace může být způsobena špatným dochováním památek. (Grajetzki 2000: 39-40)

V této kapitole nemůže být opomenut jeden ne zcela snadno interpretovatelný fakt – a sice, tzv. titulární vezíři. Letmým pohledem na tabulku 12, lze zjistit, že někteří z nomarchů nesli buďto přímo titul vezíra, nebo alespoň některý z titulů s vezírským úřadem spojovaných (*sꜣb*, *ḥm-nṯr Mꜣꜥt*). Nejznámějším je případ Ahanachta z el-Berši datovaného na přelom 11. a 12. dynastie, který je považován za titulárního vezíra. (Favry 2004: 30; Grajetzki 2000: 41) To znamená, že mu byla propůjčena tato nejvyšší hodnost a prestiž s ní spojená, aniž by skutečně tento úřad vykonával. Objevuje se však i názor, který poukazuje na rozsáhlou Ahanachtovu činnost, a to i na činnost mimo domovský kraj, dle tohoto názoru pak není nemožné představit si, že Ahanacht skutečně na určitém území mohl vykonávat nejvyšší zemský úřad. (Willems 2008: 102)

Při prohlédnutí dochovaných titulatur jednotlivých vezírů (tabulka 1) Střední říše si lze povšimnout několika faktů. S výjimkou prvního vezíra po sjednocení Egypta, Bebiho, se nejrozsáhlejšími a nejpropracovanějšími titulaturami pyšnili právě vezíři na počátku daného období. Nejbohatší titulaturou se pyšnil druhý z vezírů Dagi, působící za vlády Mentuhotepa II. a Mentuhotepa IV. Jeho titulatura obsahovala 4 hodnostní-tituly a 23 dalších titulů s tím, že

skupina charakteristická pro vezíry, *t3tj*, *s3b*, *t3tj* je zde počítána jako jeden. Toto počínání ospravedlňuje například Strudwick, který ve své práci píše, že původně šlo asi o 2-3 samostatné tituly, které však později, zejména ve Střední říši byly počítány jako jedna entita. (Strudwick 1985: 300) Hned následující vezír Amenemhat, proslulý svými nápisy z Wádí Hammamát datovanými do vlády Mentuhotepe IV., zaznamenává svých 13 titulů, se kterými se řadí k těm nejrozsáhlejším středoříšským titulaturám. Poměrně bohaté titulatury se objevovaly ještě na počátku 12. dynastie a to především u vezíra Antefokera (Amenemhat I.-Senusret I.), z dochovaných pramenů je však známo již jen 11 jeho titulů. Titulatury většiny z jeho následníků, s výjimkou vezírů Senusreta III. Sobekemhata a Chnumhotepa, pak již nejsou příliš rozvité. Existuje však možnost, že je to vinou nedochování pramenů. Po vládě Senusreta III. se zdá, že se titulatury vezírů jistým způsobem standardizují a až na existenci několika výjimek se omezují na sekvenci *jmy-r3 njw.t*, *t3tj* a hodnostní-titul. Je však potřeba poznamenat, že někteří z těchto vezírů jsou doloženi pouze pečetěmi a také že i v průběhu 13. dynastie se lze setkat s rozvitější vezírskou titulaturou. S výjimkou *jmy-r3 njw.t* a několika dalších titulů, které se vyskytují u dvou, popřípadě vícera vezírů (například *jmy-r3 hw.t wr.t 6* či *jmy-r3-Nhn*) má každý z vezírů svou vlastní jedinečnou sekvenci titulů. Daný materiál, s výjimkou toho, co již bylo výše zmíněno, bohužel neumožňuje učinit závěry o širších tendencích ve vezírských titulaturách v průběhu Střední říše. I z toho mála však lze sledovat odlišnosti od dřívějšího systému fungujícího během Staré říše. Především se zdá, že titulatury byly ve Střední říši méně rozsáhlé a v průběhu období se až na výjimky měly tendenci dále zkracovat. Na konci Staré říše, lze přitom sledovat opačný vývojový trend, kdy vezír přibírá nové a nové tituly. (Strudwick 1985: 337-346) Strudwick, však nezastává názor, že by nové funkce vykonávali vezíři osobně. Tituly dle něj znamenaly spíše to, že jistý úřad zastřešuje jeho autorita (Strudwick 1985: 337-346)

Dílo *Vezírovy povinnosti* odkazuje na některé činnosti, které by se od vezíra nemusely přímo očekávat. Jedná se například o výrok, že vezír určuje hranice každé domény, každého pozemku, ale také určuje všechny božské obětiny a vůbec všechno, co musí být zapečetěno. (Lorton 1991: 302-303) Je to také vezír, kdo vykonává slyšení všech egyptských guvernérů měst a představených sídlišť

obecně, jsou mu oznamovány všechny záležitosti. Do jeho kompetencí spadají také pevnosti. (Lorton 1991: 298)

4.2.5 *jmy-r3 hmt*

Egyptský úřad, který se dnes povětšinou překládá jako pokladník/představený pokladnice, býval nejspíše od Střední říše považován za druhý nejdůležitější úřad hned po vezírovi. Dle pozdější kompozice *Vezírovy povinnosti* to byl právě pokladník, kdo každý den spolu s vezírem přicházel k panovníkovi, aby mu podal informace. (Grajetzki 2000: 66) Co však víme o instituci pokladnice samé? Tedy o té instituci, v jejímž čele pokladník stál. V egyptštině existují čtyři termíny, které bývají překládány jako pokladnice. Jsou to *pr ḥd* (*prwy ḥd*), *pr nbw* (*prwy nbw*), *ḥkr nswt* a *hmt*. První termín byl používán již v období prvních dynastií. Označoval stavbu, ve které byly uskladněny cenné objekty. Duální forma se objevuje od 3. dynastie a nachází se především v titulech vysokých hodnostářů a obětních formulích. (Desplancques 2006: 10-11) *Pr nbw* a *prwy nbw* se také někdy překládá jako pokladnice, ale jejich výskyt je značně vzácnější, než u předchozích termínů. V singulární formě doložen termín pouze dvakrát a to ze stredoříšského nápisu v Serabit el-Chádim a poté z *Vezírových povinností*. V duálu býval termín především součástí titulu *jmy-r3 prwy nbw* poprvé doloženého z 5. dynastie. (Desplancques 2006: 11) Ve Střední říši se tento titul většinou vyskytuje ve dvojici spolu s titulem *jmy-r3 prwy ḥd*. (Desplancques 2006: 221) Pojem *ḥkr nswt* – „králův ornament“ povětšinou označuje instituci mající na starost parfěmy, masti a zlatnické dílny královského paláce. Poslední termín *hmt* je překládán jako pokladnice právě kvůli titulu *jmy-r3 hmt*. (Desplancques 2006: 11) Ovšem Grajetzki vnímá pojem *hmt.t*, jako poklad, či při použití přesnějšího překladu „to zapečetěné“. (Grajetzki 2000: 72-73). Doklady pro své tvrzení nachází již ve Staré říši. V Mererukově hrobě z 6. dynastie je pod ložem majitele hrobky zobrazena truhla a nádoby s mastmi opatřené vysvětlivkou „Nejlepší z pokladů, sestávající ze zlata, všech olejů a oděvů.“ (Grajetzki 2000: 72-73) V jiném hrobě Staré říše se lze setkat se židlí, truhlou, látkami a přípisem „přinášení pokladů“. Pokladem však byly také osobní věci majitele hrobky, jako nábytek, látky, olej. (Grajetzki 2000: 72-3) Sophie Desplancques ve své práci o instituci pokladnice dodává, že pokladnice musí být chápána jako administrativa v pohybu. (Desplancques 2006: 10)

Ve Střední říši se jako pokladník nejčastěji překládá titul *jmy-r3 htmt*. Jde s největší pravděpodobností o nově vzniklý titul³², jehož nástup začíná právě v této době. Ostatně *shd htm.t* – staroříšský „pokladník“, který není doložen tak často jako *hospodářský správce jmy-r3 pr*, spravoval osobní vlastnictví svého pána. (Grajetzki 2000: 73-74) Hodnostářů nesoucích tento titul je doloženo asi 6 z 11. dynastie, 14 z dynastie 12. a konečně 8 z 13. dynastie a Druhé přechodné doby. Titul *jmy-r3 htmt* bývá často doložen na pečetích, či jejich otiscích, dále pak tvoří velkou část dokumentace titulu abydoské stély a v neposlední řadě bývá *jmy-r3 htmt* zmiňován i papyry. Je známo pouze 5 hrobek náležejících pokladníkům, 2 z pohřebiště v Lištu, 2 z Dahšuru a 1 z thébské oblasti. (Desplancques 2006: 305-306)

Situace je však ještě komplikovanější. Sophie Desplancques za pokladníka považuje nositele tradičního titulu *jmy-r3 prwy hd*. *Jmy-r3 htmt* byl dle autorky relativně polyvalentním funkcionářem. O jeho činnosti toho víme více než o činnosti *jmy-r3 prw hd*, Desplancque si myslí, že je to možná z důvodu novosti jeho úřadu. (Desplancques 2006: 399) Existují o něm také poměrně frekventované zmínky, častější než u *jmy-r3 prwy hd*. Desplancques ovšem připomíná, že je tento titul doložen nejen na celostátní úrovni, ale také na úrovni lokální. Z dokladů vyplývá, že tito funkcionáři byli činní na stavbách, kontrolovali produkty doručované panovníkovi jako dávky od cizinců i Egyptanů. Jsou zmiňováni i jako iniciátoři expedic jménem krále. Šlo tedy o hodnostáře značně mobilního, který pravděpodobně při výkonu své funkce leckdy projížděl zemí. (Desplancques 2006: 323) Podobně se o tomto hodnostáři rozepisuje Grajetzki. (Grajetzki 2000: 72) Ve své práci o nejvyšších úřednících zmiňuje důležitý pramen, ve kterém se lze dočíst o tom, jak v jeho době vypadaly pokladníkovy aktivity. Jedná se o autobiografický nápis Čechiho z 11. dynastie. Pramen také vypovídá o struktuře „pokladu“, jmenovitě o dávkách *jnw* vlastních poddaných a cizích zemí, bohužel však nevyjmenovává jeho konkrétní součásti. Pravděpodobně však nešlo o zemědělské produkty (které měl mít na starosti hospodářský správce)³³, ale o různé suroviny a hotové produkty. (Grajetzki 2000:72) Další oblasti pokladníkovy

³² Desplancques uvádí, že první doklad se nachází na monumentu datovaném do konce Staré říše (Desplancques 2006: 10)

³³ Existují, ale i doklady zmiňující zemědělské produkty plynoucí z pokladnice, jsou jimi především nápisy některých expedic za surovinami. Viz více část VI.

působnosti lze odvodit z různých vedlejších titulů, které jednotliví pokladníci nesli. Většina z nich je právě spojena se svrchovaností nad surovinami a hotovými výrobky. Grajetzki zastává také názor, že v průběhu 12. dynastie byl pokladník nejprve podřízen *pr-ḥd*, není však jasné jestli byl poklad umístěn právě na tomto místě, pravděpodobnější však, je že obsah *pr-ḥd* tvořil pouze část celého pokladu. (Grajetzki 2000: 72-73) S pokladníky se lze dále setkat u stavebních projektů, řízení Usirových mysterií v Abydu, při vysílání expedic, u kterých byli leckdy i fyzicky přítomni. Zajímavá svědectví podávají stély z 13. dynastie, které poukazují na hierarchii a na rozdělení úkolů ve správě. (Grajetzki 2000: 73) Obecně lze říci, že pokladník plnil svou úlohu v rámci palácové správy, kde měl na starosti především „výživu“. Pravděpodobně byl hlavou paláce, jakožto hospodářského zařízení. V tomto ohledu se jeho funkce částečně překrývala s kompetencemi dalších vysokých úředníků a to především s hospodářským správcem, ale také s představeným pečovníků a představeným obyvatel mokřin. (Grajetzki 2000: 76) Přesnou hierarchii těchto úředníků bohužel není možno vytvořit. Dále se zdá pravděpodobné, že každý pokladník si sestavoval svůj vlastní „pomocný štáb“. Hierarchie a správní struktury se měly vždy znova uvnitř ne příliš úzkého rámce změnit. Pokladník také disponoval vlastní kanceláří s k ní příslušejícím *jmy-r3 ḥnwtj* a přinejmenším vlastními písaři. Dále lze seznat, že měl blízký vztah s panovníkem. (Grajetzki 2000: 76-77) *Jmy-r3 prwy ḥd* se oproti tomu jeví méně aktivní, zato však dle Desplancques působí jeho konání jednotněji a je navíc doložen pouze na centrální úrovni. Jak Desplancque tak Grajetzki však poukazují na fakt, že tento titul na konci 12. dynastie mizí. (Desplancques 2006: 399; Grajetzki 2000: 70) Desplancques tomu na rozdíl od Grajetzkeho nepřikládá rozhodující váhu, protože se domnívá, že titul v této době vymizet nemusel, ale že se pouze nedochoval. (Desplancques 2006: 399) Tato badatelka také píše, že neexistují zmínky o tom, kdo byl komu podřízen zda *jmy-r3 ḥtmt jmy-r3 prwy ḥd* či naopak. Z tohoto odvozuje, že šlo o dvě větve správy, které se vyvíjely paralelně. Oba vrchní představitelé měli odlišné zodpovědnosti, přičemž *jmy-r3 ḥtmt* se jevil mobilnější. Některé osobnosti přitom kumulovaly obě výše zmíněné funkce. (Desplancques 2006: 399) Blíže bude o titulaturách těchto hodnostářů pojednáno v následujícím odstavci.

Z dochovaných titulatur jednotlivých pokladníků je známo 37 různých titulů, z čehož 6 je možno zařadit k hodnostním-titulům a ze zbylých 31 titulů byl

jeden hlavním označením úřadu, tedy *jmy-r3 ḥtmt* a 2 další *jmy-r3 prwy ḥd* a *jmy-r3 prwy nbw* se také, jak již bylo výše řečeno, pojily s vysokou funkcí v pokladnici. Zbývá tedy 18 dalších titulů, které Grajetzki označuje jako vedlejší. I u pokladníků je možno říci, že nejrozvinutější titulatury se objevují spíše na počátku Střední říše a to až do přelomu, který tvoří vláda Senusreta III. – Amenemhata III. Poté se drtivá většina titulatur omezuje na hlavní titul – *jmy-r3 ḥtmt* a na jeden, popřípadě několik hodnostních titulů, nejčastěji se pak po tomto přelomu vyskytuje hodnost *ḥtmtj-bjty* popřípadě ještě ve spojení s *smr-w^ctj*, tituly *jrj-p^ct* a *ḥsty-^c* se vyskytují méně často v podstatě asi v polovině případů. Dva hodnostáři, z této skupiny měli také titul vezíra, dá se však předpokládat se však, že kariéra pokladníka té vezírské předcházela.

4.2.6 *jmy-r3 pr wr*

Titul *Jmy-r3 pr* je doložen od 4. dynastie, ale v této době se ještě vyskytoval jen ojediněle. Tento stav se mění v 5. a 6. dynastií kdy se doklady množí. (Grajetzki 2000:106) V této době se jednalo o hodnostáře spravující majetky jednotlivých vysokých hodnostářů, ale také královen a královských dcer a synů. Nikdy se však nejednalo o králův či jinak – státní majetek. Nebyli tedy přímo podřízeni „královské státní správě“. Jako další tituly nesli tito hodnostáři ve Staré říši nejčastěji titul *jmy-r3 ḥm.w k3* s hodnostním-titulem *rḥ-nswt*. (Grajetzki 2000:106) Z První přechodné doby je již znám *jmy-r3 pr* s hodností *ḥtmtj-bjty*. Jestli to však znamená, že od této doby byl součástí královské správy, není doložitelné. (Grajetzki 2000: 106) První jisté doklady takovýchto vysoce postavených hospodářských správců se objevují až v pozdní 11. dynastií. Grajetzki také poznamenává, že již v této době jich mohlo na nejvyšší úrovni státní správy působit současně několik vedle sebe. (Grajetzki 2000: 106)

Činnost „prostých“ *jmy-r3 pr* Staré říše lze vyčíst z jejich častého výskytu v hrobkách jejich pánů. Majordomus byl v první řadě správcem domácnosti. Domácností se tu přitom nemyslí pouze samotná stavba, ale i v něm žijící rodina, služebnictvo, pozemky, věcný majetek a také dobytek. Tento význam je dobře patrný z vyobrazení v hrobkách. Jakožto správce domovního příslušenství měl majordomus na starost také organizaci hrobového příslušenství svého pána, často tedy nesl titul představený kněží *k3*. (Grajetzki 2000: 112) Někdy v průběhu První přechodné doby, však náplň majordomovy činnosti doznala jistých změn. V první

řadě nyní často nesl hodnostní-titul *htmtj-bjty* a existují také náznaky, že od této doby nejen jednotlivé osoby, ale také instituce, jako kraje a města měly své *jmy-r3 pr*. Nové pro Střední říši je také to, že byl přímo podřízen paláci. (Grajetzki 2000: 112) Zajímavé svědectví podávají Reisnerovy papyry obsahující některé dopisy vezíra adresované *jmy-r3 pr* nacházejícímu se v Cenejském kraji. Zde lze vidět, že vezír byl jeho přímým nadřízeným. Nakonec chválí *jmy-r3 pr* Menčuvesera, že byl ve službě *pr-nswt*, přitom se zdá, že při správě *pr-nswt* měli *jmy-r3 pr* na starosti obzvláště správu *hbs-polí*. (Grajetzki 2000: 112-113) Jako další důležitý úkol se poté na různých stélách a nápisech těchto osob objevuje počítání – a to, počítání věcí, či práce. Velice zajímavou otázkou je, či „dům-domácnost“ vrchní hospodářský správce spravoval. Helck tvrdí, že samozřejmě šlo o dům králův, poukazuje při tom na domněnku, že ve Střední říši byl „státní“ a soukromý majetek krále oddělen. V tomto schématu pak měl *jmy-r3 pr wr* spravovat králův soukromý majetek. (Helck 1958: 92) Avšak pro rozdělení majetku v této době nic nesevďčí. Dodatek *m-t3-r-dR=f* by snad měl naznačovat, že vykonával svou funkci v celém Egyptě, stejně jako jsou známi *jmy-r3 pr* měst a krajů. (Grajetzki 112-113) Celková správní struktura Střední říše však není jasná. Není tak například zřejmé, zdali byli prostí *jmy-r3 pr* podřízeni vrchnímu *jmy-r3 pr wr*. V Reisnerových papyrech je to však vezír kdo, *jmy-r3 pr* uděluje příkazy. Ať už tomu bylo jakkoli, vrchní hospodářský správce hrál zajisté ve správě důležitou roli a jeho úřad patřil k těm nejvýznamnějším. (Grajetzki 2000: 113)

Ve 13. dynastii je, minimálně pro některá období, možno předpokládat existenci hned několika vrchních hospodářských správců současně. Tomu nasvědčuje například Leidenská stéla Senbiho, zobrazující tři vrchní hospodářské správců vedle sebe. (Grajetzki 2000:114) Ze stejné doby je také znám *jmy-r3 pr wr* pro oázu Bahria, který však nenesl žádný hodnostní-titul. (Grajetzki 2000: 114) Zda však existoval jeden všem nadřazený vrchní hospodářský správce nelze ani potvrdit, ani vyloučit. (Grajetzki 2000: 114)

Hodnostáři *jmy-r3 pr wr* tvoří nejpočetnější skupinu úředníků centrální správy Střední říše, zahrnující 59 osob. Tři z nich jsou datováni do 11. dynastie, 16 do 12. dynastie, 6 nelze přesně zařadit a zbylých 32 je z 13. dynastie. (Grajetzki 2000: 79-80; viz tabulka 3) Z tohoto důvodu se jeví jako nejvhodnější skupina k analýze trendů objevujících se ve středoříšské správě. Ani tato skupina však není prostá některých problémů. V první řadě není jasné, existovalo-li více

vrchních hospodářských správců zároveň. Jak již bylo zmíněno výše, Grajetzki zastává názor, že minimálně v některých obdobích 13. dynastie, ale dost možná již v pozdní 11. dynastii, tomu tak mohlo být. (Grajetzki 114; 106) Dalším problémem je, že zejména z 13. dynastie je mnoho z těchto úředníků doloženo pouze z otisků pečeti. Tento typ pramene, však neposkytuje úplné titulatury, ale je omezen jen na nejvýznamnější titul. Je proto potřeba mít stále na paměti, že veškeré závěry učiněné na základě rozboru titulatur budou vždy do jisté míry hypotetické. Stejně jako u všech ostatních úředníků i u vrchních hospodářských správců lze vysledovat jasný trend k zjednodušování titulatur. Tudíž ty nejpropracovanější se objevují na počátku Střední říše, zatímco na konci tohoto období již tito hodnostáři nenesou více než krátkou sekvenci *htmtj-hjty* a *jmy-r3 pr wr*. Někteří hodnostáři potom ještě přidávají titul *šmsw-nswt*. Což je opravdu skromné označení oproti vysokým hodnostním-titulům a devíti vedlejším titulům obsaženým v nejrozvinutějších titulaturách z počátku Střední říše.

Dalším zajímavým trendem, rovněž pozorovatelným i u jiných skupin vysokých úředníků, je úbytek nejvyšších hodnostních-titulů ve 13. dynastii. Z těch úředníků, kteří jsou s jistotou datováni do 12. dynastie jich 68,75% neslo titul *jry-pt*. Ve 13. dynastii jich však bylo již jen 25%. Naprostá většina hodnostářů 13. dynastie měla pouze hodnost *htmtj-hjty*. Otázkou však je, nebylo-li to ovlivněno případnou současnou existencí několika těchto hodnostářů.

4.2.7 *jmy-r3 mšc*

Titul *jmy-r3 mšc* se poprvé objevil ve 3. dynastii. Ve Staré říši byl často užíván veliteli expedic. (Grajetzki 2000: 126) Během První přechodné doby je pak doloženo mnoho *jmy.w-r3 mšc* – a to jak z herakleopolské, tak i thébské oblasti, kteří zároveň nesli vysoké hodnostní-tituly. (Grajetzki 2000: 126) Velitelé vojska jsou pak dobře doloženi v průběhu celé Střední říše. Mezi takové doklady patří například hrobka představeného vojska Antefa, zobrazující dobývání asijské pevnosti, (Grajetzki 2000: 127-128) či Nesmoncuova stéla., nacházející se dnes v Louvru. (Grajetzki 2000: 127-128) Popis činnosti na své stéle uvádí Mentuhotep. (Grajetzki 2000: 127-128) Dva představení vojsk jsou známi jako velitelé Semny. Ale stejně tak existují doklady pro využívání představeného vojsk při stavebních projektech. (Grajetzki 2000: 127-128) Některé osobnosti přímo držely v rukou obojí funkce jak představeného vojsk, tak představeného prací. (viz tabulka 4)

Početné zmínky o představeném vojsk pocházejí ze Sinaje, kde se zřejmě účastnil expedic vysílaných do dolů. V rámci jedné expedice přitom bývalo leckdy přítomno hned několik představených vojska, žádný z těch, kteří jsou známí ze sinajských nápisů, však nenesl hodnostní-titul. (Grajetzki 2000: 128) Další představení vojska jsou známi z nápisů 11. dynastie zanechaných ve Wádi Hammamát. Ze všech dokladů vyplývá, že činnost *jmy-r3 mšc* se týkala velení většímu počtu mužů a odvedenců. (Grajetzki 2000: 128-129) Tito muži-odvedenci mohli být určeni buďto přímo k vojenským výpravám a nebo k práci v rámci expedic do lomů a dolů. Existují také dva doklady o představených vojska, z nichž jeden velel královým řemeslníkům a druhý rolníkům na poli. (Grajetzki 2000: 128-129) Jakožto velitel určitého množství lidí měl nad jemu svěřenými lidmi také soudní pravomoci. Mimo to jsou ještě zmínky o velitelích vojsk u dvorů nomarchů. (Grajetzki 128-129)

V korpusu, který shromáždil Grajetzki, se nachází pro dané období 25 nositelů titulu *jmy-r3 mšc* (*wr, m-t3-r-dr=f*). (Grajetzki 2000: 116; viz tabulka 4) Osm z nich nese tituly považované za vyšší hodnosti, tedy *jrj-pct, ḥ3ty-c*, všech osm je datovaných do 12. dynastie. S výjimkou tří jedinců měli všichni hodnost *ḥtmj-hjty*, přičemž dalších 9 k tomuto titulu ještě připojilo *smr-wctj* a další 4 jedinci jiný hodnostní titul. Určitou výjimkou byl představený vojska z 13. dynastie, který k titulu *ḥtmj-hjty* připojil titul *smr*. (tabulka 4) Jinak jsou všichni ostatní hodnostáři s více tituly, než pouhým *ḥtmj-hjty* datováni do 12. dynastie. Šest osob datovaných do tohoto období přitom nese sekvenci *jrj-pct, ḥ3ty-c, ḥtmj-hjty, smr-wctj*. Je známo 15 různých vedlejších titulů, které v rámci celého zkoumaného období nesli někteří z představených vojska. Všechny byly neseny osobami datovanými do 12. dynastie a to před konec vlády Senusreta I. Pouze 4 z těchto titulů byly spojeny s vojenskou činností, kromě těchto čtyř se nedá říci, že by tituly směřovaly k nějaké specifické oblasti. Jedna osoba z pozdější doby (13. dynastie) nesla titul *s3-nswt smsw*. Nejvyšší počet vedlejších titulů u jedné osoby jsou 4. Pokud lze vůbec hovořit o jakési celkové tendenci, je i zde možno vysledovat zkracování titulatury, která se ustaluje na hodnosti *ḥtmj-hjty* a titulu představený vojska, povětšinou ve formě *jmy-r3 mšc wr*.

4.2.8 *jmy-r3 3ḥ.wt*

Úřad *jmy-r3 3ḥ.wt* se vynořil na konci Staré říše, všechny doklady z té

doby však pocházejí z provincií. (Grajetzki 2000: 137) Spolu s tímto úředníkem se pak vyskytovali ještě *sš ʒh.wt* a *jmy-rʒ sš.w ʒh.wt*. V První přechodné době již figurují mezi nositeli tohoto titulu 2 vysokí dvorští hodnostáři. (Grajetzki 2000: 137) K pravidelným dvorským úřadům se však přiřadil až na konci 12. dynastie. Po větší část tohoto dějinného období totiž pocházejí doklady tohoto titulu především z různých egyptských krajů. (Grajetzki 2000: 137) Důležitým a zajímavým zdrojem informací o úřadu představeného polí je papyrus *Harageh 3* z konce 12. dynastie. V něm se objevují dva seznamy jmen, v nichž jsou zmíněni úředníci v nadpise souborně označení jako *sš.w ʒh.wt*. (Grajetzki 2000: 139; Smither 1941: 74-76) Představený polí dohlížel na vyměřování orné půdy, a to pravděpodobně v období následujícím po opadnutí záplavy. Následně se pak měl starat i o dávky, které z těchto polí plynuly státu. (Grajetzki 2000: 139) Nakolik však dohlížel na rolníky, či organizoval-li polní práce, není jasné. (Grajetzki 2000: 139) Další pohled nabízí papyrus *Brooklyn 35 1446*, kde jistý *jmy-rʒ ʒh.wt* požaduje náhradu za odsunuté pracovníky. (Menu, 1998) Dále je z jedné závěti znám představený polí z Káhúnu, nelze však o něm říci více, než že patřil k místní honoraci. (Grajetzki 2000: 139-140) Jako vysoký státní úředník býval *jmy-rʒ ʒh.wt* pověřován i dalšími úkoly, mezi nimi především organizací práce. (Grajetzki 2000: 139-140) Existují také doklady naznačující, že u dvora bylo v jednu dobu více představených polí,³⁴ oba jsou však datovány až do pozdní 12. či dokonce 13. dynastie, nelze tudíž říci, nakolik tomu tak bylo i dříve.

V Grajetzkého korpusu se nachází sedmnáct nositelů tohoto titulu, z nichž pouhé tři je možno zařadit do 12. dynastie. První doklad tohoto úředníka přitom spadá až do vlády Amenemhata II. (Grajetzki 2000: 130, tabulka 5) Všichni tři hodnostáři datovaní do 12. dynastie nesou hodnostní-tituly *jrj pʕt*, *hʒty-ʕ*, a jsou jedinými doloženými nositeli těchto hodností mezi představenými polí. Dva z nich nesou ještě označení *smr-wʕtj* a jeden *rh.nswt*. Všech sedmnáct úředníků má titul *htmtj-bjty*. Pro tyto hodnostáře je doloženo 13 vedlejších titulů. Až na jedinou výjimku jsou jejich nositelé právě oni činitelé z 12. dynastie. I zde je tedy patrné pozdější omezení titulu na hodnost *htmtj-bjty* a na hlavní titul.

³⁴ Stéla Rio de Janeiro 11, pap. Brooklyn 35.1446

4.2.9 *jmy-r3 rw.yt*

Stejně jako předchozí titul je i titul *jmy-r3 rw.yt* poprvé doložen na konci Staré říše a na dvorech nomarchů. Totéž platí i o První přechodné době. U dvora se objevuje až v pozdní 11. a ve 12. dynastii. (Grajetzki 2000: 144) V této době pravděpodobně patřil k nejvýznamnějším dvorským titulům. Později ale ztratil na svém významu, na což se usuzuje z vymizení hodnostních-titulů u těchto úředníků. V Nové říši se pak titul opět vrací mezi vysoké dvorské úředníky. (Grajetzki 2000: 144) Informace o náplni tohoto úřadu ve Střední říši jsou skromné. Pouze u některých nositelů tohoto titulu jsou známy jejich další činnosti, jako například *představený všech králových prací v celé zemi*. S jiným představeným dvojitě brány se lze setkat při expedici a další zmiňuje, že informoval o záležitostech celé země. (Grajetzki 2000: 144) Dalším vodítkem by mohlo být samotný termín „dvojitá brána“, který pravděpodobně označoval vstupní část paláce, kde se často konaly soudy. Je tedy velice pravděpodobné, že se jednalo o úředníka spojeného s výkonem práva. K tomu však nic dalšího v jeho titulatuře neodkazuje. (Grajetzki 2000:145)

Grajetzki uvádí pro tento úřad pouze šest hodnostářů. (Grajetzki 2000: 142; tabulka 6) S jedinou výjimkou se jedná o osoby datované do 12. dynastie. Jedním z nositelů tohoto titulu byl vezír Dagi a jiným vrchní hospodářský správce Heru. Kromě Anchpuptaha z 13. dynastie jsou všichni úředníci nositeli hodnostních-titulů *jry-p^ct* a *ḥzty-^c*. Kromě dvou výše zmiňovaných úředníků z počátku Střední říše se poměrně bohatou titulaturou pyšnil ještě Inpi působící na konci 12. dynastie mezi vládou Senusreta II. a Amenemhata III. Tento byl nositelem 6 vedlejších titulů, z nichž dva mohly být totožné tak, že jeden byl pouhou zkrácenou verzí druhého. Jedná se o *jmy-r3 k3t nbt nt nswt m t3-r-qr-f* a *Jmy-r3 k3t nbt nt nswt*.

4.2.10 *jmy-r3 ḥtmjw*

Titul *jmy-r3 ḥtmjw* se poprvé vynořuje až v 11. dynastii. Přestože titul *ḥtmj.w* pečtník / správce pečeti je znám již ze Staré říše. (Grajetzki 2000: 155) Již první z těchto úředníků vynořivších se v 11. dynastii patřili k vysokým dvorským kruhům. Za 12. dynastie je doložena nepřetržitá řada těchto hodnostářů působících u dvora. Ne pro všechny jsou však dochovány hodnostní-tituly, u některých pak nelze, díky špatnému dochování pramene, rekonstruovat celou

sekvenci titulů. (Grajetzki 2000: 155) Mimoto existovali také početní funkcionáři, kteří hodnostní-titul nikdy neměli. Pokud jde o úřad a funkci prostých pečtníků, titul *ḥtmtj* je ve Staré říši doložen pouze ve sféře soukromé správy majetku. Zmínky o těchto úřednících se nacházejí v hrobkách vysokých hodnostářů této doby. (Grajetzki 2000: 155-156) Teprve od 11. dynastie se lze setkat s *ḥtmtj.w* i v rámci státní správy. (Grajetzki 2000: 156) V průběhu Střední říše působili *ḥtmtj.w* v mnoha institucích. Od soukromé sféry, přes dvory nomarchů, až po rezidenci. Ze stél a hrobek se zdá, že vykonávali podobnou funkci jako pokladník. (Grajetzki 2000: 156) Biografické nápisy zmiňují, že pro majitele hrobu řídili například ruční práce. (Grajetzki 2000: 156) Co se týče představeného pečtníků, Helck se domníval, že patřil ke správě pokladnice a jeho nadřízeným byl pokladník. (Helck 1958: 83) Jeden z nositelů tohoto úřadu opravdu nesl ještě i titul svědčící o jeho činnosti v pokladnici, nicméně přímé tvrzení o hierarchickém vztahu mezi představeným pečtníků a pokladníkem nelze přijmout, protože pokladník měl svého vlastní pečtníka. (Grajetzki 2000: 157) Ze suffix-titulu *sdm šn^c* vyplývá, že alespoň někteří z představených pečtníků byli činní v pracovním domě *šn^c* a byli tudíž spojeni s produkcí zboží. Pro příslušnost k hospodářskému oddělení v paláci svědčí i kariéry mnoha představených pečtníků. (Grajetzki 2000: 157)

Grajetzki pro Střední říši uvádí 38 těchto hodnostářů. (Grajetzki 2000: 146; tabulka 7) Dva z nich jsou datováni do 11. dynastie, deset do 12. dynastie a zbylých šestadvacet je z 13. dynastie. Sedm z těchto úředníků, všichni datovaní do 13. dynastie, bylo zároveň *jmy-r3 pr wr*. Až na výjimku třech hodnostářů nesoucích nejvyšší hodnostní-tituly *jry-p^ct* a *ḥ3ty-^c* měli všichni tito úředníci pouze hodnost *ḥtmtj-hjty*, někdy ještě kombinovanou se *smr-w^ctj* či *rh-nswt*. Přičemž *smr w^ctj* se objevuje v 11. a 12. dynastii, zatímco *rh-nswt* na samém konci 12. dynastie a v 13. dynastii. Kromě hodnostních-titulů je pro *jmy-r3 ḥtmtj.w* doloženo i sedm vedlejších titulů. (nepočítají-li se ti, kteří byli zároveň *jmy-r3 pr wr* a jsou tak uvedeni v tabulce 3) U jednoho úředníka se však nikdy nevyskytují více než tři vedlejší tituly. Nejčastějším z nich je titul *sdm šn^c*, doložený pouze pro 13. dynastii a titul *šmsw nswt* také doložený pouze pro 13. dynastii.

4.2.11 *jmy-r3 ḥnrt*

Slovo *ḥnrt* ← je substantivum z klasické egyptštiny doložené

v administrativních textech Střední říše a Pozdní doby a v literárních textech Střední a Nové říše. Překlady se pohybují v mezích od vězení, přes pracovní tábor až po pevnost, či dokonce harém. Hieroglyf \leftarrow (U31) nikdy nemá fonetické komplementy, proto by čtení *hnrt* mělo být s otazníkem. (Quirke 1988: 83) Poprvé se toto označení objevuje v textech reflektujících válku mezi Herakleopolí a Thébami. Zde označuje defenzivní „ohrazení“, které by mohlo poukazovat na nový rys válečnické praxe a obrany v této době. (Quirke 1988: 101) Vojenské konotace tohoto slova přežívají přinejmenším do rané 12. dynastie, avšak už v pozdní 11. a rané 12. dynastii označuje *hnrt* i jiné druhy „ohrazení“, je pak spojováno také s produkcí plátna a ženami odvedenými z města k práci pro stát. (Quirke 1988: 101-102) Raně středoříšský titul *jmy-r3 hnrt* tak může být jak vojenského, tak pracovního rázu. (Quirke 1988: 102) Jedinečný titul Simoncua *sš n hnrt n sdm ʿ sš n hnrt ʿ3*, poté naznačuje, že se v rané Střední říši pracovní zařízení lišily od těch z pozdní Střední říše, spíše ve výrazech než v podstatě. (Quirke 1988: 102)

V pozdní Střední říši vojenský význam *hnrt* vymizel. Některé prameny zdůrazňují pouze negativní sílu *hnrt*, jakožto ohrazení, které zadržuje lidské bytosti proti jejich vůli. Tento obraz pak přežívá i v literárních textech Nové říše. (Quirke 1988: 102) Jiné texty svazují *hnrt* s univerzální povinností roboty určitou dobu pro stát. Počet těchto zařízení není jistý. Jedno je doloženo z oblasti Fajjúmu a přinejmenším jedno další z Théb. Další tři mohly být uvnitř nebo v blízkosti rezidence. (Quirke 1988: 102) Byrokratickou paží tohoto systému pak byla tzv. *hnrt wr*. V jednom literárním pramenu³⁵ je existence roboty a k ní příslušejícího systému, spojena dokonce s přežitím rezidence a jejího světa. (Quirke 1988:102) *Hnrt* je naposledy doloženo jako fungující entita ještě v průběhu 17. dynastie a jeho zmizení zřejmě koinciduje s reorganizací státu za Sekenenre-taa. (Quirke 1988: 102)

Jak vyplývá z evidence tohoto titulu uváděné Grajetzkim, ze Střední říše je známo pouze 14 úředníků s tímto titulem. (Grajetzki 2000:158; tabulka 8) Jen jeden z nich je pak s jistotou datovatelný do 12. dynastie. S výjimkou Ibiho působícího za vlády Sobekhotepa II., nemá žádný z těchto úředníků vedlejší tituly.

³⁵ Wreszinski, Aeg. Inschr. Wien, 35; AeIB I, 176

Jediným hodnostním-titulem těchto osob je *ḥtmtj-bjty* doložený u devíti z nich.

4.2.12 *hrp wsht*

Tento titul se poprvé vynořil v 5. dynastii, ale v 6. dynastii není doložen. Znovu se po přestávce objevuje ve 12. dynastii. Nesli jej v první řadě úředníci se soudními pravomocemi. (Grajetzki 2000: 167) Z 11. a 12. dynastie je ale titul doložen jen jednou – a sice jako jeden z vedlejších titulů vezíra Antefokera. Jako jednotlivě nesený titul je pak *hrp wsht* poprvé doložen až ve 13. dynastii. (Grajetzki 2000: 167) Ani z pozdější doby ovšem neexistuje mnoho dokladů, přičemž poslední z nich pochází pravděpodobně ze 17. dynastie. (Grajetzki 2000: 167) Grajetzki uvádí celkově 7 nositelů tohoto titulu (Grajetzki 2000: 166; tabulka 9) a s výjimkou vezíra Antefokera nenesl nikdo z nich vyšší hodnostní-titul než *ḥtmtj-bjty*. Z důvodu velkého nedostatku pramenů, nelze o činnosti tohoto úředníka říci mnoho. Je možné, že dohlížel na ceremonie, které se konaly v hale *wsht* a nebo v jiné části paláce. Narážky na soudní pravomoci tohoto úředníka, které existují ze Staré říše, ve Střední říši zcela chybí. Grajetzki usuzuje, že vzhledem k tomu, že z celé 12. dynastie je znám pouze z titulatury vezíra Antefokera, která se jeví poněkud archaizující, je možné, že byl titul znovu založen ve 13. dynastii, a že tudíž nemusel mít se staroříšským titulem nic společného. (Grajetzki 2000: 168)

4.2.13 *sš ʿn nswt n ḥft-ḥr*

Úřad osobního písaře králových dokumentů / písaře osobních královských dokumentů? je doložen již ze Staré říše, přesněji od 4. dynastie. V této době je ale psán jinou formou. Ve Střední říši je první jeho nositel znám již z období vlády Mentuhotepe II. Většina z těchto úředníků je však doložena na dvorech nomarchů. Pouze čtyři z nich řadí Grajetzki na základě jejich hodnostních-titulů ke královskému dvoru. (Grajetzki 2000: 173) Ačkoli jsou doklady tohoto titulu nepočetné, přece jen je doložen po celou dobu trvání Střední říše. Měnila se však jeho ortografie. (Grajetzki 2000: 173) Není jisté, nakolik byl tento úřad v rámci administrativy významný. Nejprve je třeba se otázat, zda mu byli podřízeni jednotlivý *sš ʿn nswt* na dvorech krajových vládců či guvernérů měst. Bohužel však schází jednoznačný doklad, který by to mohl potvrdit. (Grajetzki 2000: 175)

Celkově Grajetzki uvádí 14 nositelů tohoto titulu. (Grajetzki 2000:170, tabulka 10) Jeden z nich byl *jmy-r3 pr (wr)* působící mezi vládami Senusreta II. a

Amenemhata III. a jeden z nich byl vezírem v pozdní 12. dynastii. U třech těchto hodnostářů jsou doloženy vyšší hodnostní-tituly – a sice, u *jmy-r3 pr (wr)* Antefokera a dále u Samoncua a Dedusobka, obou datovaných do 12. dynastie. Celkově je známo osm různých vedlejších titulů spojovaných s některými těmito úředníky. Pět z nich je doloženo u Samoncua, jeden od Dedusobka a dva od neznámého tituláře z doby krále Wegafa. Oba dva posledně zmiňované tituly jsou náboženské. Samoncu měl dva tituly odkazující k *hnrt* a nesl také titul představeného prací v celé zemi. Dedusobkův jediný vedlejší titul odkazoval k *hrj-nfrw*.

4.2.14 *jmy-r3 shtj.w*

Tento titul se poprvé objevuje až ve Střední říši. Za první doklad je považována povídka o Sinuhetovi, obvykle datovaná do vlády Senusreta I. Ještě jeden doklad pak pochází z vlády Senusreta I. – Amenemhata II. Jinak je většina nositelů tohoto titulu známa až z 13. dynastie, jeden je navíc jistě datován do dynastie sedmnácté. Všichni jsou Grajetzki považováni za dvorské úředníky. (Grajetzki 2000: 182) Pokud jde o náplň činnosti tohoto hodnostáře, jediným místem, kde se lze setkat s těmito informacemi je povídka o Sinuhetovi. V povídce vyslal panovník tohoto úředníka s naloženými loďmi k *stjw*. Pravděpodobně se v tomto případě ale jedná o výjimečnou situaci, která o činnosti tohoto úředníka nic přesnějšího nevypovídá. (Grajetzki 2000: 182) Na stéle představeného obyvatel mokřadů Ibuho figuruje několik nositelů titulů vojenského charakteru. Ve dvou případech jsou pak tito úředníci doloženi z expedic za nerostnými surovinami a i obecně je možno říci, že se v okruhu těchto hodnostářů vyskytovaly osoby, které měly v nejširším slova smyslu co do činění právě s expedicemi. (Grajetzki 2000: 183)

Celkově Grajetzki podává výčet 14 nositelů tohoto titulu, pomineme-li osobu uvedenou v povídce o Sinuhetovi. (Grajetzki 2000:181; tabulka 11) Dvanáct z nich je doloženo z 13. dynastie a pouze dva z 12. dynastie. Toliko Ameni datovaný do vlády Senusreta I. nese vyšší hodnostní-tituly *jry-p^ct^c h3ty-c^c*. Ostatní jsou označeni pouze jako *htmtj-bjty* a již zmiňovaný Ameni spolu se Senbenim z 13. dynastie jsou také *rh-nswt*. Ve spojitosti s tímto úřadem je doložen jen jeden vedlejší titul, jehož nositelem byl rovněž výše zmiňovaný Ameni.

4.2.15 Závěr k centrální správě

Učinit si komplexní obraz o centrální správě a jejím postupném vývoji v průběhu Střední říše je prakticky nemožné, protože prameny nejsou rovnoměrně dochovány ze všech historických období. Může se jevit poněkud paradoxním, že největší množství pramenů pochází až z období, které některými badateli už není považováno za Střední říši a i pokud se ke Střední říši řadí, nebývá považováno za „klasické období Střední říše.“ Toto je poté potřeba mít stále na paměti a stavět se k jednotlivým údajům se značnou dávkou opatrnosti.

V podstatě u všech úřadů lze vysledovat tutéž tendenci – zkracování titulatury. Na konci Střední říše se již prakticky nelze setkat, až na málo početné výjimky, s rozvinutými titulaturami. Ovšem učinit na tomto základě závěr o specializaci centrální správy a inflací titulů může být zjednodušující. V první řadě je třeba připomenout, že tituly nevyprávějí mnoho o skutečné činnosti jednotlivých úředníků. (Quirke, 2004; Baines, 1997) Dále je potřeba si uvědomit z jakého zdroje pochází většina údajů, z velké části se totiž jedná o pečeti s omezeným prostorem pro psaní a o stély. Je také možné, že došlo ke změně vyjadřování jednotlivých úředníků, kteří na místo dlouhé řady titulů začali používat jiných výrazových prostředků, které měly referovat o jejich činnostech.³⁶ Na druhou stranu není obtížné si představit, že v situaci, kdy se jednotliví panovníci velice často střídali, kdy mnoho z nich nebylo královského původu a kdy tedy vyvstávala potřeba získat si přívržence, si vládcové „inflací“ titulů buď získávali přízeň, a nebo se jimi za již získanou přízeň odměňovali. Druhým dobře pozorovatelným trendem, je postupné ubývání nejvyšších hodnostních-titulů *jry-p^ct* a *h^zty-c*. Na nejlépe analyzovatelné skupině, kterou jsou *jmy-r^z pr-wr*, lze vysledovat, že nejprestižnější titul *jry-p^ct* neslo ve 12. dynastii 68,75% hodnostářů, ve 13. dynastii jejich počet klesl na 30,77%. U vezírů, vezmou-li se v úvahu ti, kteří jsou s jistotou datováni k té či oné dynastii, je to velice podobné – ve 12. dynastii neslo titul *jry-p^ct* 60% vezírů, v následujícím období to bylo již jen 15,39% těchto hodnostářů. Tento trend by také mohl souviset s inflací titulů, protože když jejich počet narůstal, klesal zároveň jejich význam. Například v případě, že by zároveň fungovalo několik *imy-r^z pr wr*, nepřekvapí, že by většina z nich nesla pouze hodnost *htmtj-bjty*.

³⁶ Na místo titulů se začaly používat epiteta a jiné prostředky, ústní sdělení Renáty Landgráfové.

4.3 Provinciální správa

4.3.1 Nomy a nomarchové

Dělení starého Egypta na kraje, nazývané nomy se objevuje v mnoha publikacích a je zakořeněno v našem podvědomí. Jaká však byla skutečnost? Obecně se předpokládá, že nomy vznikly jakožto administrativní jednotky. Později však ztratily tento administrativní význam a měly význam pouze v náboženské topografii Egypta. Bohužel ale neexistuje jednotný názor na to, kdy přesně nomy vznikly ani kdy byly vystřídány jinými správními jednotkami. (Willems 2008: 10) Jisté je pouze, že nomy fungovaly jako opravdové administrativní jednotky na konci Staré říše. Prvním pramenem, který uvádí nomy integrované do jednoho systému pokrývajícího celý Egypt, je seznam z údolního chrámu lomené pyramidy v Dáhšúru. (Willems 2008: 12) Neexistuje však dostatečné množství dalších pramenů, které by osvětlily, jak byly tyto jednotky spravovány či zda se zde vyvíjela jistá formální společná kultura. K hlubokým změnám došlo až v průběhu 5. dynastie. V této době roste počet hrodek vysokých hodnostářů mimo oblast residence. Otázkou však zůstává, zdali to bylo způsobeno pouze tím, že vysocí úředníci se usazovali v provinciích, či zda nedocházelo i k tomu, že lokální elity, které v provinciích vždy existovaly, začaly přijímat formální kulturu. (Willems 2008: 12-13) Ve Střední říši se egyptské území dělilo do 42 správních okrsků-nomů. Dvaadvacet z nich leželo v Horním Egyptě a zbylých dvacet v Egyptě Dolním.

Původ slova nomarcha má kořeny v řecko-římském období a v překladu znamená vládce nomu (provincie). V egyptologii se tohoto termínu používá k označení nejvyššího správce provincie, nicméně ani v egyptologii nepřikládají všichni badatelé slovu nomarcha stejný význam. (Willems 2008: 5) Celá věc se ještě dále komplikuje, protože je třeba říci, že guvernéři provincií patřili k širší sociální vrstvě skládající se z jedinců, kteří, aniž by měli explicitně titul nomarchy *ḥry-tp ꜥꜣ n X*, hráli v rámci svých komunit velice podobnou roli. Je tedy třeba rozlišovat mezi nomarchy v užším smyslu tohoto slova a rozsáhlejším způsobem společenské organizace (Kemp 1995: 38; Willems 2007: 5-6) Z rozboru titulatur hodnostářů působících v provinciích ve Staré říši plyne, že způsob nabytí moci se lišil případ od případu. Obecně existovaly různé druhy zodpovědností a pravomocí, které mohly být jednotlivci vzájemně zkombinovány, ale neexistovalo

pro to žádné obecně platné pravidlo. (Willems 2008: 28-29) Lze tedy konstatovat, že osoby činné jako provinciální správci, nebyly ještě nomarchy v pravém smyslu toho slova, ačkoli pokud nějaká osoba nakumulovala velké množství titulů, rozdíl mezi touto osobou a jejími pravomocemi a pravomocemi pozdějších nomarchů byly v praxi minimální. (Willems 2008: 28-29)

Již v úvodním odstavci této kapitoly byly zmíněny hluboké administrativní proměny, které se začaly objevovat v průběhu 5. dynastie a které samozřejmě ovlivnily i provinciální správu. Všechny z těchto proměn měly svou důležitost, nicméně pro budoucí vývoj v provinciích byl s největší pravděpodobností nejdůležitější přelom datovaný od vlády Džedkare-Isesiho. (Willems 2008: 60) Tehdy se začala objevovat nová správní struktura, pro kterou byla charakteristická koncentrace moci v rukou vezíra. Paralelně s tímto vývojem přecházela v provinciích vrchní moc ve všech oblastech správy do rukou nomarchy. Právě v této době se objevuje i titul *ḥry-tp ʿ3 n X*, který je nomaršským titulem *par-excellence*. (Willems 2008: 32-33) Byly to však pouze osoby s tímto titulem, koho lze považovat za skutečné nomarchy, nebo se lze setkat s osobnostmi sice titulovanými jinak, ale vykonávajícími stejné funkce? Willems se přiklání k druhé možnosti. (Willems 2008: 62-63) Jako příklad podporující jeho tezi předkládá například první hornoegyptský nom ve Staré říši, kde osoby v jeho čele nesly jiný titul než ve zbytku Egypta, nicméně s největší pravděpodobností vykonávaly stejné funkce. (Willems 2008: 61) Na počátku Střední říše se v některých krajích stále lze setkat s hodnostáři nesoucími titul *ḥry-tp ʿ3*, v jiných se však zdá, že tento titul vymizel. Co však nevymizelo, jsou velké výstavné hrobky, které musely patřit vedoucím osobnostem, jež se zdají být ze stejné sociální vrstvy jako *ḥry-tp ʿ3*. (Willems 2008: 62-63; Favry, 2004, Tallet, 2005; tabulka 12) Titulatury majitelů hrodek se sice mohly lišit region od regionu, avšak s velkou pravidelností se v nich objevovala již výše zmiňovaná sekvence *ḥ3ty-ʿ*, *jmy-r3 ḥmw-ntr*. (tabulka 12) Nathalie Favry proto ve své práci *Le nomarque sous le règne de Sésostris Ier : l'homme et sa fonction civile* (Favry, 2004) za nomarchy považuje nositele obou titulatur. (Favry 2004: 5) Stejně tak i Pierre Tallet píše, že kombinace těchto dvou titulů označuje hodnostáře vykonávající na úrovni nomu stejné funkce jako *ḥry-tp ʿ3*. (Tallet 2005: 86)

4.3.2 Správní systém ve Střední říši

V úvodní kapitole tedy byly představeny administrativní celky – nomy a jejich správci – nomarchové. Tito spolu tvořili základ administrativního systému na konci Staré říše a v První přechodné době. Nyní je potřeba pokusit se popsat jak vypadal správní systém později ve Střední říši. Toto období je proslulé několika provinciálními pohřebišti s výstavnými hrobkami tamních vládců a jejich podřízených. Dalo by se tedy očekávat, že poskytnou dostatek dokumentace pro rekonstrukci administrativního systému. Bohužel tomu tak zcela není. Dobře zmapovat totiž nelze všechny kraje. Jednak se nedostává dokumentace z Dolního Egypta, což je však úkaz, který se táhne skrze celá období staroegyptské historie, protože podmínky v nilské deltě nejsou příznivé pro zachování památek. Avšak ani prameny z Horního Egypta neumožňují perfektní rekonstrukci celého systému. Proto se vyskytuje hned několik otázek. První zní, zdali byla správa v provinciích monolitickým systémem či zda se bylo možno setkat s lokálními specifiky. A hned poté je třeba zodpovědět, zda byl celý systém neměnný nebo procházel v průběhu období proměnami. Poté co badatel přijme jednu nebo druhou hypotézu, je třeba zodpovědět otázku, jak mohl jeden nebo druhý systém fungovat.

Přikloní-li se badatel k první možnosti, tedy k monolitickému systému, bude se muset rozhodnout zda středoříšský systém představoval v podstatě obnovený staroříšský model či zda se systém nějakým způsobem změnil. Ke druhé možnosti se přiklonil například W. Helck (Helck, 1958) ten nadnesl tezi, že systém Střední říše se spíše podobal modelu známému z Nové říše, kdy vrchními lokálními představiteli nebyli nomarchové, nýbrž guvernéri větších měst. Nom tedy dle Helcka ztratil svou funkci administrativní jednotky, kterou převzala větší městská centra. (Helck 1958: 207-211) Existenci nositelů titulu *ḥry-tp ʿ3 n X* poté vysvětluje jako pozůstatek předchozí doby, který však již neodráží správní realitu v zemi. (Helck 1958: 209-210) Přestože nelze popřít existenci starostů/guvernérů ani to, že egyptská města postupně získávala na významu, z čehož se dá usuzovat na poměrně významnou úlohu těchto hodnostářů v administrativním systému, přece jen nelze realitu nomarchů smést poznámkou, že šlo o svého druhu honorifický titul a nic víc. (Willems 2008: 38-39) Další hypotézy už nepracují s monolitickým systémem, ale připouštějí odlišnosti v jednotlivých lokalitách. Například Louise Gestermann ve své práci *Kontinuität und Wandel in Politik und Verwaltung des frühen Mittleren Reiches in Ägypten* (Gestermann, 1987)

postuluje, že během První přechodné doby došlo k odlišení správního systému v provinciích mezi herakleopolským královstvím a thébským územím. Zatímco herakleopolští vládcí měli udržovat staroříšský-nomaršský systém správy, thébští vládcové měli vybudovat nový režim, kde už nebylo místo pro vládcce kraje, ale ve kterém se naopak uplatnili starostové měst. (Gestermann 1987: 135-144) Willems píše, že takovéto potření nomarchů v thébské sféře vlivu by mohlo být pochopitelné, protože se zdá, že negativní obraz, který bývá spojován s První přechodnou dobou, tedy politické krize, války či hlad, se pravděpodobně projevoval zejména v jižním Egyptě, kde docházelo k bojům mezi jednotlivými nomarchy usilujícími o zvětšení území pod svým vlivem a kde se ve stejné době pravděpodobně projevovala i překvapivá fragmentace v rámci některých nomů. (Willems 2008: 40-41) Naznačenou tendenci by mohl podporovat i fakt, že přibližně ve stejné době, kdy na jihu zdánlivě mizí vládcí krajů, se rozrůstá pohřebiště v Tářifu, kde se vedle hrobek vládců 11. dynastie nalézají výstavné hrobky jejich podřízených, a zároveň v thébských provinciích pomalu mizí elitní pohřebiště. (Willems 2008: 42) Nicméně i systém navržený L. Gestermann směřuje k monolitickému uspořádání celé země. Po sjednocení země měli totiž vládcové 11. dynastie thébský systém zavést do celé země a krajové vládcce odstranit, ti se pak měli do svých funkcí navrátit na počátku nové dynastie a koexistovat se starosty větších měst v rámci jednoho systému. (Gestermann 1987: 139; 142-143; Willems 2008: 44) Jak však poukazuje Willems, tento výklad je poněkud problematický. Jednak nebývá při vládních výměnách zvykem okamžitě vyměnit jeden systém za nový, k tomu často chybí prostředky. Navíc existuje několikero textů, které zmiňují nomy jakožto administrativní jednotky, a také se zdá, že některé krajové vládcce či přinejmenším osoby, které sice nenesly explicitně titul *ḥry-tp ʿ3* ale patřili ke stejné sociální třídě, je možné datovat i do 11. dynastie. (Willems 2008:45) Tito majitelé výstavných hrobek na provinciálních pohřebištích byli většinou titulováni jako *jmy-r3 ḥmw-ntr*. (Willems 2008:45,48-49,52-53) Nelze však pominout fakt, který by podporoval tezi o odlišnosti thébského systému, protože v jižních nomech se jeví situace odlišněji. Výjimkou byl Asuán, kde panovala z důvodu strategické polohy odlišná situace. Doklady osob zastávajících úřad nomarchy jsou zřídka, tyto osoby navíc nenesou titul *ḥry-tp ʿ3* ale povětšinou jsou titulováni *jry-pt, ḥ3ty-ʿ, jmy-r3 ḥmw-ntr*. (Willems 2008, 58-59; Favry, 2004; tabulka 12) Na základě těchto údajů

se Willems domnívá, že systém provinciální správy Egypta vůbec nebyl jednotný, existovaly tu jednak základní odlišnosti mezi severem a jihem a jednak i v rámci těchto velkých jednotek bylo možno se setkat s lokálními specifiky, viz například 1. hornoegyptský kraj. (Willems 2008: 58-59)

Tolik tedy k náčrtu základních celků provinciální správy jejich správců a počátkům systému. Už z tohoto poměrně stručného úvodu vyplývá, že systém v průběhu Staré říše a hlavně později v První přechodné době nebyl neměnný. Totéž platí i pro Střední říši. K prvním změnám mohlo docházet ihned po sjednocení země, nicméně neexistují doklady, které by to jednoznačně potvrdily. L. Gestermann ve své práci (Gestermann, 1987) předpokládala, že po sjednocení země došlo k odstranění všech nomarchů a k jejich návratu došlo až s příchodem nové dynastie. (Gestermann 1987: 138-143) Willems této tezi odporoval s tím, že minimálně v některých krajích lze sledovat nepřerušovanou řadu místních vládců. (Willems 2007: 44-54) Nejpravděpodobnější tedy je, že v této době mohlo docházet k částečným změnám, či spíše výměnám některých provinciálních vládců, kteří silně podporovali herakleopolskou stranu, k hlubší proměně systému však pravděpodobně nedošlo. (Willems 2008: 44-54) Čas této změny přišel až později, za vlády Senusreta I. N. Favry konstatuje, že z hlubší analýzy dostupného materiálu vyplývá, že vláda tohoto panovníka byla jakýmsi bodem zvratu. (Favry 2004: 5) Je také možno říci, že se do tohoto období koncentruje největší množství dokladů, a to jak kvantitativních tak kvalitativních.³⁷ Toto dle této egyptoložky není náhoda. Favry ve své analýze nápisů zjistila změnu královské politiky na lokální úrovni, která spočívala zejména v permanentních královských zásazích do této úrovně správy. (Favry 2004: 7-8) Co se týče výkonu funkce a náplně činnosti jednotlivých krajových vládců, musí se poskládat ze střípků – biografických nápisů, titulů a epitet jednotlivců, protože každý z nich kladl důraz na jiné aspekty. (Favry 2004: 8-9) Je také potřeba vzít v úvahu, že v této oblasti pravděpodobně mohlo docházet k lokálním odlišnostem, aneb jak píše Favry, vládce hraničního 1. hornoegyptského kraje nejspíše zaměstnávaly poněkud jiné záležitosti, než jeho kolegu v srdci Egypta. (Favry 2004: 9) Pravděpodobně však všichni z nich byli jmenováni panovníkem nebo aspoň potřebovali jeho souhlas.

³⁷ Bylo identifikováno 13 nomarchů z nichž 6 neslo titul *ḥry-tp-ꜣ*. Většina velkých biografických nápisů také pochází od nomarchů činných za vlády Senusreta I. Nejvýmluvnější jsou tři z nich – a sice, *Sꜣ-rnpwt* I (Kubbit el-Hawa), *Ḥꜣꜣj-Dfꜣj* (Asjút) a *Jmny* (Bení Hasan)

Takto to pokračovalo až do dalšího přelomu na konci 12. dynastie. Obecně bývá za zlomové období považována vláda Senusreta III., popřípadě ještě počátek vlády Amenemhata III. Tehdy totiž krajší vládcové z pramenů mizí. (viz Favry, 2004; Grajetzki 2006: 57-58; Tallet, 2005; Vandersleyen, 1995 a další)

Existují dvě základní teorie snažící se objasnit, co se s nomarchy stalo. Příznivci první z nich se kloní k postupnému mizení těchto úředníků v průběhu celé 12. dynastie, které bylo ve zmíněném období pouze završeno. (Tallet, 2005) Zastánci druhé teorie považují za příčinu vymizení nomarchů královský zásah a za jeho původce většinou považují Senusreta III. (Willems, 2008; Gestermann, 1997) Do jeho vlády totiž bývá datována proměna celé egyptské společnosti od změn v pohřebním ritu po změnu v zemské administrativě. Hlubší studie však poukazují, že tato proměna měla delšího trvání, započala již dříve minimálně za vlády Senusreta II. a byla dovršena až o něco později – v průběhu vlády Senusretova nástupce Amenemhata III. (Tallet 2005: 86-87; Gestermann 1995: 32) Podobně potom někteří uvažují o proměně v provinciální administrativě. Všimají si postupného mizení titulu *ḥry-tp ʿ3* a upozorňují jako například Pierre Tallet, že monumenty posledních dvou nositelů titulu *ḥry-tp ʿ3* – Sarenputa II. a Džehutihotepa II. – zmiňují Senusreta III. (Tallet 2005: 86-87) Poslední soudobé doklady tohoto titulu jsou tedy pouze dva a i když je pravděpodobné, že pouze z důvodu nedochování pramenů jich není známo více, přece jen nešlo o hromadné potlačení nomarchů ve všech egyptských krajích jak se to z některých publikací může jevit. Tallet také dále upozorňuje, že titul *ḥry-tp ʿ3* se později nevyskytoval, to však neplatí pro kombinaci titulů *ḥ3ty-ʿ; jmy-r3 ḥm.w-nṯr* hodnostáři takto titulovaní se vyskytovali v provinciích ještě za vlády Amenemhata III., zejména z Elefantiny je známo ještě několik osobností působících po Sarenputovi II.. (Tallet 2005: 87) Faktem však zůstává, že v jistém bodě přece jen vládcové krajů zcela vymizeli, i když k této skutečnosti došlo později, než se původně předpokládalo. Z provinčních nekropolí totiž vymizely výstavné hrobky této sociální vrstvy a dokonce lze hovořit o obecném úpadku provinciálních pohřebišť. Naopak v rezidenci lze pozorovat fenomén opačný. Tamní pohřebišť se v protikladu k těm provinciálním rozšiřují. Na základě tohoto faktu mnoho badatelů vyvozuje, že na konci 12. dynastie došlo k silné centralizaci správy, která měla za následek nárůst koncentrace úřednictva v centru. (Grajetzki 2006: 58; Richards 1993: 34) Od toho již nebylo daleko k úvaze, zda přinejmenším část z nich nepřišla do centra z

provincií. Následně byla jako důkaz tohoto trendu použita kariéra syna nomarchy Chnumhotepa II. z Bení Hasanu, který působil na nejvyšších postech centrální správy a následně byl pohřben v Dahšúru. (Franke 1991: 51-67) Pierre Tallet stejně jako Nathalie Favry a Harco Willems zastávají ve svých pracích názor, že tituly *ḥꜣty-ꜥ*, *jmy-rꜣ ḥmw-nṯr* označovaly hodnostáře na úrovni nomarchy (Tallet 2005; Favry 2004, Willems 2004) P. Tallet se také domnívá, že se správa v průběhu 12. dynastie proměňovala postupně. Nomarchové s titulem *ḥry-tp ʿꜣ* podle něj mohli být již poměrně záhy jakýmisi „živoucími zkamenělinami“ relikty minulého režimu, zatímco vzrůstala preference administrativy založené na menších územních jednotkách – městech a jejich okolí, spravovaných starosty/guvernéry, *ḥꜣty-ꜥ*, jak je to doloženo například z Abydu, Káhúnu, nebo později i z núbijských pevností u kterých vyrostla města. (Tallet 2005: 88-89) Není těžké představit si *ḥry-tp ʿꜣ* jako starobylý titul s velkou prestiží, který mohl panovník udělovat obzvláště zasloužilým osobnostem, který však nijak neměnil základ jejich činnosti. Fakt vymizení velkých hrobek z provinciálních pohřebišť se bohužel popřít nedá, je však zajímavé, co tvrdí Grajetzki. Nedlouho po vymizení výstavných provinčních hrobek totiž postupně mizí velké a výstavné hrobky i z centrálních pohřebišť u rezidence. Zároveň pak ve 13. dynastii a v pozdějším období zjišťuje, že někteří nejvyšší dvorští úředníci pocházeli z etablovaných rodin z provincií. (Grajetzki 2000: 258-261) Zdá se tedy, že mocné rody z provincií jen tak nevytizely a neexistence bohatých hrobů může mít jiné příčiny.

4.3.3 Nomarcha – jeho funkce a role v egyptské administrativě

Na úvod této kapitoly je nutno připomenout, že ne všichni krajští vládcové měli zcela stejnou náplň své práce. Jejich činnost byla usměrňována regionálními specifiky, která mohla vycházet buď z geografické polohy určitého kraje, nebo z tamních lokálních tradic. (Favry 2004: 342; 349) O tom svědčí jak titulatury jednotlivých hodnostářů, (tabulka 12) tak i jejich biografické nápisy. Vyplývá z nich například specifická role, kterou hráli správci stojící v čele 1. hornoegyptského nomu, jejichž titulatura obsahuje jedinečné tituly odkazující ke kontrole lodní dopravy z Núbie, či výběru poplatků z tamní oblasti a obecně další zmínky vztahující se k núbijské oblasti popřípadě její populaci. (Favry 2004: 351) I v jiných částech Egypta se však vyskytovaly některé specifické tituly, vážící se v

tom, či onom kraji k osobě nomarchy. Tak tomu bylo například u titulu *hrp nsty* či *wr djw*³⁸, který nesli vrchní představitelé 15. hornoegyptského nomu. (tabulka 12) Přes všechna tato lokální specifika však existovaly některé oblasti správy, o kterých se předpokládá, že byly společné všem krajo­vým vládcům. Tyto kategorie na základě rozboru biografických nápisů nomarchů působících za vlády Senusreta I. rozpracovala Nathalie Favry. (Favry, 2004)

4.3.3.1 Výběr daní a jiných poplatků

Jako první z těchto aktivit uvádí Favry výběr daní a jiných poplatků. Tuto funkci jakéhosi vrchního výběřčího v kraji pak Favry propojuje s rolí krajo­vého vládce ve správě přírodních zdrojů. (Favry 2004: 348) Existuje několik dokladů odkazujících k této činnosti. Některé texty, jako například biografický nápis Sarenputa I. z Kubbit el-Hawy či nápis Ameniho z Bení Hasanu, se zmiňují přímo o vybírání různých dávek následně směřovaných do *pr-nswt* či *prwy hd*. (Favry 2004: 348-350) Mimo tato přímá svědectví existují ještě nápisy zmiňující se o inspekci příjmů prováděných vládcem kraje.³⁹ Sarenput I. a někteří další nomarchové byli zapojeni i do vybírání poplatků od neegyptské populace. (Favry 2004: 351) Sarenput I. následně všechny produkty odesílané do rezidence pečetil, o čemž svědčí jeho jedinečný titul *hry db^cwt*. (Favry 2004: 351) Ale i tituly některých dalších hodnostářů naznačují, že pravděpodobně disponovali pečeti na lokální úrovni a Hapidžefai III. spolu s Wabkou II. nesli dokonce přímo titul *jmy-r3 htmt*. (Favry 2004: 352)

4.3.3.2 Kontrola hranic nomu

Zejména v 1. hornoegyptském nomu lze vidět propojení mezi výběrem dávek od núbij­ské populace a kontrolou jižní hranice Egypta. Hned několik titulů svědčí o této činnosti, *ts phrt r-^c3 h3swt rsj*, *jmy-r3 mš^c*, *jmy-r3 h^cswt nbwt*. (Tabulka 12) Podobné tituly se ale objevují i v jiných krajích viz. *jmy-r3 h3swt j3bt*⁴⁰. I do jiných nomů totiž mohli vpadnout nomádi z pouště, popřípadě, jak naznačují některé doklady z 16. nomu, byla kontrola potřebná i při vymezení hranic jednoho nomu vůči druhému. V tomto druhém případě se zdá, že role

³⁸ Miroslav Verner píše, že tyto tituly měly v dřívější době označovat velekněze Thovtova chrámu v Hermopoli. (Verner 2010: 165)

³⁹ Nečernacht z 16. hornoegyptského kraje, 12. dynastie – Newberry, Bení Hassan II, pl. XXIV; Wepwawet-aa z 8. hornoegyptského kraje – Senusret I.-Amenemhat II.

⁴⁰ 15., 16. hornoe. kraj

krajového vládce spočívala v tom, že měl respektovat a měl se činit o to, aby byly respektovány, hranice nomu vytyčené centrální mocí. (Favry 2004: 353) Několik nápisů dokonce popisuje, že došlo k znovuustavení hranic nomu panovníkem.⁴¹ (Favry 2004: 354)

4.3.3.3 Vnitřní bezpečnost nomu

Jedním z nejčastějších témat biografických nápisů nomarchů je garance bezpečnosti. Otázka pořádku a zabezpečení nomu rezonuje ve zmínkách o hladu, který postihl Egypt ve 25. roce vlády Senusreta I. a o kterém se zmiňují Mentuhotep a Ameni. (Favry 2004: 354) Přímou o udržování pořádku v kraji se rozepisuje Hapidžefai I. ovšem podobné zmínky lze nalézt v ideálních autobiografiích obecně. (Favry 2004: 354) Je těžké představit si situaci, kdy by v průběhu 12. dynastie musel vládce nějakého kraje se zbraní v ruce hájit bezpečí nomu, daleko více srozumitelná je jeho funkce ochránce a pomocníka starajícího se o své poddané. (Favry 2004: 355) Tato oblast činnosti by v ideálním případě měla zahrnovat pomoc obyvatelům trpícím hladem v případě neúrody – viz například nápis Mentuhotepa ze 4. hornoegyptského kraje. (Favry 2004: 354) Toto potravinové zaopatření potřebných naznačuje, že jednotliví provinciální vládcové museli disponovat bohatstvím svého kraje. V případě výše zmiňovaného Mentuhotepa se jednalo zejména o potraviny a v první řadě pak obilí. Síla nomarchy tedy spočívala v řízení produkce potravin od rostlinné produkce po chov a následně v dohledu nad uskladněním jednotlivých produktů. (Favry 2004: 357) Zdá se, že tento předpoklad je potvrzen i dalšími nápisy.⁴²

4.3.3.4 Účast na expedicích a jiných misích oficiální povahy

Fráze popisující tyto nomarchovy aktivity jsou většinou charakterizovány přítomností slovesa *h3b*, jsou však mnohdy neurčité a omezují se na výroky jako například: *h3b(w) nmnh=f hr jb* (Wepwawet-aA, (Sethe 1924: 72), či *mnh sšm m-ht h3b(w)=f* (Favry 2004: 359) Některých biografické nápisy jsou naštěstí poněkud výmluvnější, tím pravděpodobně nejznámějším je nápis Ameniho z 16. hornoegyptského nomu, který popisuje svou účast na několika vojenských expedicích. (Lichtheim 1988: 137-139) Některé doklady svědčí o tom, že přinejmenším někteří z krajových vládců disponovali prostředky udělenými

⁴¹ Chnumhotep I., Chnumhotep II., Nechti II. (Favry 2004: 354)

⁴² viz Wepwawet-aa Senusret I., K.Sethe, Lesestücke, sr. 72

králem, které jim umožňovaly volný pohyb po celém egyptském teritoriu. (Favry 2004: 360) Dále existují svědectví o tom, že někteří nomarchové organizovali výpravy do pouště za účelem těžby nerostných surovin. Nicméně tyto doklady většinou pocházejí z 15. hornoegyptského kraje a zde svědčí spíše o regionálním specifiku. (Favry 2004: 361) V tomto nomu se totiž nacházely alabastrové (travertinové) lomy v Hatnúbu, ve kterých probíhala těžba v režii místních vládců již před počátkem Střední říše. (Willems 2007: 89-90) Některé výpravy byly vyslány k zajištění vlastních potřeb nomarchy a vytěžený kámen byl použit ke zvelebování chrámů lokálních božstev a ke stavbě pohřebních monumentů místních vládců a jejich hodnostářů. Bohatým textovým pramenem k takovéto činnosti jsou nápisy Ahanachta I. působícího pravděpodobně za 11. dynastie. Ten do Hatnúbu vyslal hned tři výpravy, které po sobě zanechaly epigrafické památky. Nápisy jsou datované dle roků jeho vlastní vlády. Jedna z výprav pak byla svěřená do vedení jeho synovi Chnumikerovi a další nositeli pečeti (*ḥtmw*) a písaři Džehutinachtovi. (Willems 2007: 89-90) Při první z výprav bylo do lomů vysláno celých 600 mužů, kteří měli za úkol přivést kámen na stavbu chrámu boha Thovta, pána el-Ešmúnénu. (Willems 2007: 89-90) Přesné popisy těžby, popřípadě organizace následných stavebních prací scházejí, nicméně jsou známy právě ony výše zmiňované osoby pověřené těmito podniky. Tedy Chnumiker – nomarchův syn, nositel pečeti Džehutinacht a dále dva vedoucí výpravy, známí z nápisu 12 a 13, *jmy-r3 3ḥt* Džehutinacht a jeho syn *sš md3t ntr*, *sš sm3yt*, *ḥry-ḥb ḥry-tp* Džehutinacht-anch. (Willems 2007: 89-90) Situace se tedy jeví tak, že na výpravy byli vysíláni úředníci, kteří primárně zastávali jiné povinnosti, zdá se však, že měli zkušenosti s organizováním. Willems si myslí, že k účasti Džehutinachta mohlo přispět i to, že kámen byl určen pro chrám, ve kterém daný úředník působil. (Willems 2007: 90)

4.3.3.5 Nomarcha – právní činitel

Svou roli hráli krajozí vládci i při výkonu soudní moci a v činnosti strážce práva a zvyků. (Favry 2004: 363) Zdá se, že výkon práva v kraji byl společný všem nomarchům nezávisle na tom, zda disponovali specifickými tituly vztahujícími se k této činnosti či nikoli. (Favry 2004: 363) Osm představitelů nomů pak neslo v průběhu První přechodné doby a Střední říše sekvenci titulů *jmy-js*, *jry Nḥn*, *ḥry-tp Nḥb* vážící se právě k soudním funkcím. Dále se mezi

tituly spojovanými s jurisdikcí objevují *hm-ntr M3t, r3 Pw nb ʿ s3b ʿd-mr*. (viz tabulka 12) Jurisdikční rámec ve kterém se vyvíjí a jsou provozovány nomarchovy pravomoci, je z velké části neznámý. V nápisech se objevují zmínky o radě *sh* a tribunálu *qnbt*. (Favry 2004: 364) Na základě analýzy jednotlivých nápisů se zdá, že rada byla místem, kde byly jednotlivé právní případy projednávány za přítomnosti *srw* – úředníků a nomarchy. *Qnbt* je některý považován za soudní tribunál přímo zaměstnaný soudními procesy a vynášením rozsudků, ale ne všichni krajští vládcové jej, a nebo svou účast v něm zmiňují. Pravděpodobně tak šlo o orgán spojený s centrálním orgánem v rezidenci. (Favry 2004: 365)

4.3.3.6 Stavební aktivity nomarchů

Předposlední oblastí nomarchových aktivit, kterou Favry mapuje na základě písemných dokladů, jsou stavební aktivity. I o této činnosti existují poměrně bohaté doklady nicméně z analýzy textů vyplývá, že neexistovala žádná přesně daná pravidla. Obecně se připouští, že krajovní vládcové se účastnili oficiálních stavebních podniků, jejichž iniciátorem byl panovník. (Favry 2004: 372) Největší množství dokladů však cituje soukromé stavební počiny nomarchů. (Favry 2004: 372) Favry bohužel blíže analyzuje pouze krajové vládcové působící za vlády Senušeta I. Většina dokladů, které cituje, tak pochází od Sarenputa I. či od Wepwawet-aa. Sarenput se zmiňuje o stavbě své hrobky a zvelebování svatyně věnované Hekaibovi, deifikovanému představiteli 1. hornoegyptského kraje z konce Staré říše. (Favry 2004: 373) Stejně tak i Wepwawet-aa popisuje budování své hrobky. (Favry 2004: 373) Ahanacht hovoří o výstavbě svatyně pro boha Thovta, jeho biografie pak přináší několik zajímavých poznatků. Zdá se totiž, že v chrámu bylo ve spojení s božstvem zmiňováno jeho a ne královo jméno, což posilovalo intimní pouto mezi nomarchou a lokálním bohem a tedy i jeho moc. (Willems 2007: 90) Hrobky z el-Berši však přinášejí svědectví i o osobách pověřených stavbou těchto monumentů, nebo alespoň nějakým způsobem v ní angažovaných. Mezi takovéto osoby patřil například majitel hrobky 17K 74/1 Džehutinacht, který mimo jiné nesl titul *jmy-r3 k3t* a byl zodpovědný za stavbu hrobek. Snad stavěl i přímo pro místního vládcu Ahanachta. (Willems 2007: 92-94) Dalším tématem z této oblasti je restaurace monumentů předků obecně. Tímto způsobem totiž nomarchové posilovali legitimitu své moci. (Favry 2004: 374)

4.3.3.7 Nomarchové a kult

Již mnohokrát bylo zmíněno, že s úřadem provinciálních vládců se pojila činnost v kultu místního boha. Tato skutečnost byla vyjádřena jednak častým výskytem titulu *jmy-r3 ḥmw-ntr*, ale i dalšími skutečnostmi. V první řadě je to poměrně četný výskyt náboženských titulů v titulaturách a v druhé řadě občasně další zmínky o činnosti na tomto poli. Výše již bylo popsáno jak Ahanacht zveleboval chrám boha Thovta. (Willems 2007: 90) Sarenput I. pak hovoří o tom, jak od panovníka získal povolení zvelebit kapli Hekaiba. (Favry 2004: 376) Tyto činnosti rozhodně nepřekvapí, Willems však popisuje ještě zajímavější skutečnost. (Willems, 2008) Vychází přitom z prostorového rozložení pohřebiště v el-Berše a dalších pramenů. V el-Berše od vlády Ahanachta vznikala jakási rituální krajina umožňující pohřební a zádušní oslavy velkého rázu. Cirkulace v této rituální krajině kulminovala v zóně 2, kde stojí hrobky místních vládců. Těm byly navíc věnovány kaple na kultivované půdě v blízkosti řeky a s největší pravděpodobností spojené cestou s pohřebištěm. A spolu tvořily kulisu pro oslavu kultu místní vládců. (Willems 2008: 109-114) Willems přitom podotýká, že to není případ pouze el-Berši, ale že něco podobného lze vysledovat i na dalších lokalitách spojených s kultem nomarchů. (Willems 2008: 115) Nomarchové tedy nejen působili jako důležité osoby v místním kultu, ale také byli sami součástí kultu, či místní lidové víry.

4.3.3.8 Vztahy mezi nomarchy a králem

Vztah panovníka a nejvyšších představitelů provinciální správy byl bohužel podrobněji zpracován pouze pro období vlády Senusreta I. Ani tak by však neměl být přejit bez povšimnutí. Nathalie Favry na základě analýzy biografických nápisů krajevých vůdců usuzuje, že vzájemné vztahy mezi těmito úředníky a panovníkem byly založeny na reciprocitě. (Favry 2004: 375) Zároveň, přinejmenším za Senusreta I., existovalo úzké pouto mezi panovníkovou osobou, centrální administrativou a řízením provincií. (Favry 2004: 375) Tento panovník si dokázal zajistit loajalitu některých starých, v provinciích etablovaných, dynastií – viz 15. hornoegyptský kraj. Tyto dynastie pak pokračovaly ve správě svých krajů. (Favry 2004: 375) Tam kde se mu nepodařilo získat loajalitu místních představitelů, pak dosadil nové, sobě věrné osoby, které za vše, co měly, vděčily panovníkovi. Většinou se jednalo o rodáky daných krajů, kteří mnohdy otevřeně

hovoří o svém jmenování. (Favry 2004: 375) Vytvořilo se tak úzké pouto mezi vládci provincií a panovníkem. Jak však bylo výše zmíněno, celý vztah spočíval na reciprocitě. Jednou její stranou byla loajalita místních představitelů a druhou stranou byla králova štědrost. Za svou věrnost a kompetentní správu kraje totiž kraje vládci získali jednak královskou chválu a uznání, ale též materiální rekompensaci a uznání některých dříve královských prerogativ. (Favry 2004: 376-377)

4.3.4 Větší geografické členění Egypta

V předchozích kapitolách se mluvilo o členění Egypta do administrativních jednotek – krajů/nomů. Toto členění však ve Střední říši nebylo jediné, na konci 12. dynastie se spolu s vymizením nomarchů objevily další administrativní jednotky, mnohem většího územního rozsahu – *w^r.t*. Jižní kraje Horního Egypta tak byly součástí jednotky nazývané *w^r.t tp rsy* s centrem v Thébách. Dle Quirkea byl rozsah této územní jednotky zachycen na onomastikonu z pozdní Střední říše nalezeném v Ramesseu. (Quirke 2004: 114-115) Tato oblast se tedy rozepínala od 1. kataraktu na jihu po Abydos na severu. Abydos se pravděpodobně těšil speciálnímu statusu. Několik úřednických titulů poté zmiňuje toto označení jako organizační jednotku v zemi. Bohužel však není známo, zda byl i zbytek země považován za jednu administrativní jednotku či zda byl ještě dále dělen na „severní oblast“ – Delta a „jižní oblast“ – území mezi Abydem a Lištěm. (Quirke 2004 114-115) Obě tyto oblasti jsou v pramenech doložené, ale někdy evidentně referují o místních pod-jednotkách, například o Thébách, nebo Fajjúmu a není jisté, zda byly užívány k označení většího území. Dochovaly se také tituly *jmy-r3 šm^c* a *jmy-r3 t3 mḥw*, rozsah pravomocí ani přesný rozsah oblasti spravované jejich nositeli však nejsou jisté. (Quirke 2004: 115) Quirke dále z existujících dokladů vyvozuje, že titul *jmy-r3 t3 mḥw*, mohl být použit k tomu, aby poskytnul palácovému pověřenci směřujícímu s expedicí na Sinaj dostatek pravomocí a autoritu k výběru zásob a bezproblémovému průchodu oblastí Delty (Quirke 2004: 115) Dobře doložená jako administrativní jednotka je tedy pouze *w^r.t tp-rsj*. Vztah této jednotky k vezírově kanceláři není zcela jasný, pravděpodobně byla považována za geografické pod-oddělení této centrální instituce. (Quirke 2004: 115-116)

Tituly spojené s *w^r.t tp rsy*:

jmy-r3 ḥnwty n wꜣrt tp-rsj (Ward no.77)

ḥmtj ḥr-ꜥ wꜣrt tp-rsj (Ward no.1489)

sš ḥry ḥtm n wꜣrt tp-rsj (Ward no.1417)

tꜣw n sš ḥry ḥtm n wꜣrt tp rsj (Ward no.1586)

jmy-r3 md.wt n wꜣrt tp-rsj (Ward no.217)

První, třetí a čtvrtý titul by mohly příslušet k administrativnímu aparátu sektoru a spadat pod vezírův dohled. V případě titulu číslo dvě je možné že zmínka *wꜣrt tp-rsj* odkazuje pouze na oblast činnosti dotyčného úředníka pokladnice. (Quirke 2004: 116-117) Podobně může titul č. 5 referovat o vlastnictví nebo zájmech paláce v tomto regionu, popřípadě může odrážet vlastnictví tohoto oddělení jakožto polo-autonomního regionálního oddělení spadajícího pod vezírovu kancelář. (Quirke 116-117) Tyto tituly zmiňující přímo *wꜣrt tp-rsj* jsou doplňovány dalšími regionálními tituly tentokrát s dodatkem „v jižním městě“ odkazujícím na Théby, druhé nejdůležitější centrum po rezidenci v Ichtawejí. (Quirke 2004: 117-118)

jmy-r3 ꜣḥ.wt n njw.t rs.jt (Ward no.31)

jmy-r3 pr wr n njw.t rs.jt (Ward no.143)

wꜣrtw n njw.t rs.jt wꜣrt mḥt.t (Ward no.699)

wḥmw n njw.t rs.jt (Ward no.746)

ḥry (n) tm n njw.t rs.jt (Ward no.1088)

sꜣb šḥd sš.w n njw.t rs.jt (Ward no.1274)

sꜣb tꜣtj njw.t rs.jt (Ward no.1277)

sš spꜣ.t n njw.t rs.jt (Ward no.1426)

tꜣtj n nj.wt rs.jt (Ward no.1591; 1592 uvádí *tꜣtj n tp-rsj*)

Vezmou-li se v úvahu jak tituly s dodatkem *wꜣrt tp-rsj*, tak i ty s *n njwt rsjt*, je vidět že spolu dohromady tvoří širší rámec, ačkoli dle Quirka stále ještě ve vezírově sféře vlivu. (Quirke 2004: 118) Quirke také považuje za možné, že všechny centrální úřady měly v Thébách své protějšky, i když se mu zdá způsob tamní správy přece jen poněkud odlišný od té v rezidenci na severu. (Quirke 2004: 118) Přes všechny možné odlišnosti se zdá být *wꜣrt tp rsj* reprezentací Egypta v malém se svým vlastním centrem v Thébách určeným ke svodu zdrojů odesílaných dále do rezidence na severu. Struktury existující v Thébách pak musely značně ulehčit přesun rezidence na jih. (Quirke 2004: 118-119)

4.3.5 Další úředníci z lokální úrovně správy

ḥṣty-ꜥ (Ward no. 864)

Tento titul byl užíván ve dvou kontextech, jednak jako vysoký hodnostní-titul úředníků centrální správy a jednak jako označení vedoucího administrativního úředníka v městském centru. Oba tituly lze od sebe navzájem oddělit jednak dle kontextu a jednak dle názvu města, který následuje tento titul ve druhém případě. Viz například *ḥṣty-ꜥṣ ḥꜥ-S-n-wsrt-mꜣꜥ-ḥrw, jmy-rꜣ ḥw.t-ntr ꜥnh-mswt, šnbj*. (Quirke 2004: 111) Quirke ve své publikaci z roku 2004 uvádí, že tento titul bývá pravidelně kombinován s titulem *jmy-rꜣ ḥmw-ntr* (Quirke 2004: 111), nicméně jak již bylo uvedeno výše tato kombinace spíše označovala úředníka vykonávajícího stejné funkce jako původní *ḥry-tp ꜥṣ* a nešlo tedy v tomto případě o pouhé starosty města. (Tallet, 2005; Favry, 2004; Willems, 2008)

Jdnw n JMÉNO MĚSTA, jdnw n ḥṣty-ꜥ (Ward no.583; no. 577)

Mohl označovat osobu, která zastávala funkci starosty po dobu jeho nepřítomnosti. (Quirke 2004: 111)

jmy-rꜣ pr n ḥṣty-ꜥ (Ward no.156)

Stéla z pozdní Střední říše nesoucí tento titul se zdá potvrzovat předpokládanou existenci statků náležejících instituci starosty. (Quirke 2004: 112)

ḥry šms n ḥṣty-ꜥ (Ward no.1044)

Tento titul může označovat jak osobu sloužící starostovi, tak jeho soukromé domácnosti, pokud se v denní praxi zachovával rozdíl, mezi soukromým vlastnictvím náležejícím starostovi jako soukromé osobě a majetkem náležejícím starostovu jako instituci. (Quirke 2004: 112)

šmsw n ḥṣty-ꜥ (Ward no. 1525)

wḥmw (Ward no. 741)

Také tento hodnostář mohl působit jak na lokální, tak na centrální úrovni. (Quirke 2004: 113)

Qnbty n w (Ward no.1545)

Tento titul není doložen dříve, než v pozdní Střední říši. Dle kompozice *Vezírovy povinnosti* dostával tento úředník pověření z vezírovy kanceláře. Je však možné, že to znamená pouze vágní vyjádření role vezíra v lokálních záležitostech. (Quirke 2004: 113) Jak naznačují některé prameny, tento úředník měl svého vlastního písaře *sš n qnbty n w* (Ward no. 1442)

sš spꜣ.t (Ward no. 1425)

Quirke opravuje čtení *d3d3.t* na *sp3.t* a také tvrdí, že tento písař mohl být shodný s písařem města, který je doložen například z Lahunu. (Quirke 2004: 114) Všechna města totiž zahrnovala i své okolí, nicméně, jaký byl rozsah kraje označovaného v *sp3.t* ve Střední říši ještě nebylo přesně určeno a termín může označovat i celou provincii – nom, s více než jedním městem. (Quirke 2004: 114)

Jmy-r3 gs-pr (Ward no.411)

Mohl vzniknout v oblasti spolupůsobení centrální a lokální správy. Někdy bývá nesen starosty/guvernéry, v tomto případě snad titul naznačuje, že daná osoba spravovala královu doménu v daném okrsku. (Quirke 2004:115)

4.3.6 Závěr k provinciální správě

Vše co bylo výše napsáno, je samozřejmě pouze malým výsekem toho, co bylo ve skutečnosti provinciální správou. Mnoho pramenů vztahující se k těmto úředníkům ještě nebylo zpracováno a mnoho informací ani zpracováno být nemůže, protože se dotyčné prameny nedochovaly. Většina dostupných prací se soustředí na nejvyšší špičku provinciální administrativy, která je takto jednou z nejlépe zmapovaných úřednických vrstev Střední říše. Již méně toho bylo řečeno o těch, kteří jim sloužili. Přesto toho mohou bohatá provinciální pohřebiště ještě mnoho vypovědět. Někteří nižší úředníci se dokonce objevili v textu, a to v souvislosti s nomarchy z el-Berši. (Willems, 2007) O dvou z těchto úředníků se totiž rozepisuje Willems ve své práci o výzkumech na tamním pohřebišti. (Willems, 2007)⁴³ Jejich titulatura může překvapit, přestože vykazuje menší pravidelnosti, na první pohled se neliší od titulatur úředníků centrální správy. Něco velice podobného by se ostatně dalo říci i o samotných vládcích krajů. (tabulka 12) Samozřejmě, že se vyskytují některá specifika, ale přinejmenším systém hodností se neliší. I nomarchové používali hodnostních-titulů *jrj-p^ct*, *h3ty-^c*, *htmtj bjty*, *smr-w^ctj* a *rh nswt*. I když zde nelze vysledovat stejný trend jako u centrálního úřednictva. Do pozdní 12. dynastie, od vlády Senusreta III. po jejich vymizení, je možno s větší či menší jistotou datovat 10 krajových vládců. Celá polovina z nich nesla titul *jrj-p^ct*. Do první fáze této dynastie je možno s podobnou jistotou datovat 23 nomarchů, z nichž 16 disponovalo nejvyšším hodnostním-titulem. Je tedy možné vysledovat jistý úbytek, ten však není tak

⁴³ Iha, hrobka 17K74/3 (Willems 2007: 61 a dále); Džehutinacht, hrobka 17K74/1 (Willems 2007: 23 a dále)

markantní jako u úředníků centrální správy. V podstatě totéž se dá říci i o dalších vedlejších titulech, jejichž počet nijak výrazně neklesá. Nutno však poznamenat, že mnoho z těchto titulů je spojeno s kultovními funkcemi. Ze 47 vládců krajů datovaných do Střední říše jich mělo 26 hodnost *jrj-pt*, 24 mělo titul *htmtj-bjty* a 23 *smr-wctj*, přičemž až na jedinou výjimku byli všichni *htmtj-bjty* zároveň *smr-wctj*. Titul *h3ty-c* autorka až doposud nezmiňovala, protože je poněkud problematický. U mnoha z těchto úředníků je považován za funkční a ne za hodnostní-titul. Toto oddělení dvou významových rovin téhož titulu má sice své opodstatnění, ale možná by měla být položena otázka, bylo-li tomu tak ve skutečnosti. Titulatury nomarchů jsou velice podobné těm ostatních úředníků, proč by tedy měl být běžně používaný hodnostní-titul překládán jako starosta/guvernér města. Možná by stačilo hovořit o úředníkovi s hodností *h3ty-c* působícím v kraji X či ve městě X. Zajímavé je pak i to, že tolik nomarchů neslo titul *smr-wctj*, o kterém Grajetzki píše, že minimálně za některých podmínek byl užíván k označení dvorských úředníků. (Grajetzki 2000: 224) Ještě zajímavější však může být zkoumání titulů nomarchových přímých podřízených. Některé úřednické tituly byly totiž specifické tím, že mohly existovat na několika úrovních správy – viz *jmy-r3 htmt*. Úředníci, kteří působili v centrální administrativě, pak měli být odlišeni hodnostními-tituly, místem pohřbu u rezidence nebo výskytem dokladů v oblasti rezidence od těch působících na nižších úrovních. (Grajetzki 2000: 220) Avšak minimálně ve dvou případech, na které autorka narazila při mapování nomarchů, byli i nomarchovi podřízení působící v provinciích označeni jako *htmtj-bjty*; *smr-wctj*.⁴⁴ Z tohoto úhlu ohledu se pak egyptská administrativa jeví jakožto jeden celek a označení provinciální správa je poté naším produktem usnadňujícím výklad, protože to co je označováno jako provinciální správa se tak jeví součástí jedné správy.

⁴⁴ Džehuinacht majitel hrobky 17K 74/1 z Dér el Berši a jeho kolega Iha (Willems 2007: 91 a 95)

5 KRÁLOVSKÝ ÚŘAD A LEGITIMIZACE

5.1 Královský úřad

Egyptský stát byl stejně jako všechny ostatní státní celky té doby monarchií. To znamená, že v jeho čele stála jediná osoba koncentrující ve svých rukou svrchovanou moc, která dnes bývá rozdělována na výkonnou, zákonodárnou a soudní. Tato osoba se svrchovanou mocí bývá v našem jazyce označována jako král, panovník či vládce. Trigger panovníka zpětně označuje jakožto osobu, ve které je symbolicky ztělesněna suverenita nebo nejvyšší autorita, a to oproti případné skupině nebo abstraktnímu pojmu⁴⁵, který by jinak mohl tyto synonymní pojmy také ztělesňovat. (Trigger 2003: 71) Vládce zároveň držel veškerou svou moc na základě držby úřadu – královského úřadu. Obecně bývá královský úřad, ne zcela přesně, definován jako *vládcovství* jedné osoby zastávající doživotně nejvyšší úřad v zemi. Osoba získává úřad povětšinou skrze dědičný princip a může, ale nemusí, vládnout velkou osobní mocí. Objevuje se jak ve státních tak i v předstátních společnostech. Je totiž těžké udělat dělicí čáru mezi náčelníky kmenových společností a králi. (Baines, Yoffee 1998: 205)

Ve starém Egyptě byl královský úřad důležitou institucí hrající centrální úlohu v životě celé země a forma vůdcovství, jejíž symboly se později rozvinuly v ty královské, byla v Egyptě přítomná již v raném 4. tisíciletí. Egyptský král je dnes badateli považován za symbol celé země. (Baines 1995: 3) A stejně tak bývá vnímán jako něco specificky egyptského, proto je v literatuře často označován termínem faraon, který přísluší právě jen egyptskému panovníkovi a žádnému jinému vládci v dějinách. (Baines 1995: 3) Baines soudí, že instituce královského úřadu musela mít důležitý význam i pro samotné obyvatele starého Egypta. Jako jeden z důkazů vidí dlouhou dobu jeho existence, ve které musel několikrát projít obdobími značného oslabení. Oslabení dle zmíněného autora mívala vnější i vnitřní příčiny. Například nedostatečné záplavy mohly vést ke společenskému napětí a následné politické nestabilitě. (Baines 1995: 4) V úvodu sborníku věnujícímu se královskému úřadu se lze dočíst, že centrální úloha staroegyptského královského úřadu spočívala především ve dvou oblastech. První by mohla být označena jako náboženská či rituální. Panovník byl důležitý k tomu, aby

⁴⁵ Trigger tím má zřejmě na mysli stát a národ, které jsou dnes považovány za nositele suverenity.

Egyptané vnímali sami sebe jako komunitu. Jeho hlavní role ale spočívala v udržování světového řádu a tím i světa, jehož byla tato komunita součástí. Kosmu navíc vždy hrozilo, že upadne do chaosu, čemuž bylo třeba zabránit. Egyptský panovník byl vnímán jako výhradní ritualista (sole ritualist). Jako takový měl za úkol udržovat zásadní kultovní pouta mezi světem lidí a bohů. Usmiřovat bohy a zajistit, aby byli jeho národu přízniví. (Baines, Silvermann 1995: XIX) Druhý význam této instituce tkvěl na poli politickém. Král totiž nebyl pouhým symbolickým vládcem a ritualistou, nýbrž i nejvyšším politickým vůdcem národa. V jeho rukách se sbíhala veškerá moc, která v moderních státech bývá striktně oddělována. Tedy výkonná, zákonodárná i soudní. Zároveň byl i vojenským vůdcem. (Baines, Silvermann 1995: XIX) Staroegyptský vládce byl tedy centrální pro všechny oblasti egyptského života, náboženské, mocenské, vojenské – nejvyšší kněz, zákonodárce, soudce i vojenský velitel. Jak však upozorňuje Trigger, tento fakt nebyl v raných civilizacích neobvyklý. Králové se obecně často stylizovali do role otce svých „národů“. Tento metaforický status totiž kombinoval koncepty jak benevolence, tak autority. Panovníci takto byli považováni za zodpovědné za veřejné blaho svých království a jejich povinnosti zahrnovaly udržování vnitřního pořádku, prosperity, obranu státu před vnějšími nepřáteli a zajišťování dobrých vztahů s nadpřirozeným světem. (Trigger 2003: 74) Královský úřad byl v této podobě téměř ve všech raných civilizacích považován za nejvyšší instanci, která řešila případné konflikty, a také za místo, kde se činila rozhodnutí o politickém směřování státu. Toto se však dělo spíše královým jménem, než jeho osobní intervencí. (Trigger 2003: 74) Udržování pořádku spočívalo jednak v zajištění poddanství zemědělců a toho, aby tato skupina produkovala nadbytky a platila daně a renty, a jednak v zprostředkování a řešení konfliktů mezi vládnoucími třídami, které ohrožovaly jednotu státu. (Trigger 2003: 74) V tomto světle se tedy egyptský panovník nejeví jako někdo zcela výjimečný disponující jedinečnými pravomocemi k plnění důležitého poslání. Tyto jeho primární povinnosti vůči bohům a svému lidu, kterými ostatně obhajoval svoji důležitost a existenci vůbec, totiž nebyly ve své nejhlubší podstatě tolik odlišné od těch, které plnili jiní panovníci.⁴⁶

⁴⁶ Velice podoně předkládají tematiku i Claessen a Skalník (Claessen, Skalník 1978: 555-567) Z jejich analýzy vyplývá, že postavení staroegyptského vládce souhlasilo se základními strukturálními aspekty zjištěnými pro panovníky raných států.

Tím, kdo byl pro staré Egyptany jejich král a jaká přesně byla podstata jeho pozice, se zabývalo již od počátků egyptologického bádání mnoho prací. K problematice však ještě nebylo řečeno poslední slovo. (viz následující kapitola) V egyptštině existovalo několik pojmů sloužících k označení panovníka. Zřejmě nejdůležitějším z nich byl termín *nswt*, který se vynořil někdy v polovině 1. dynastie. (Wilkinson 1999: 200) Jak poznamenává Trigger, teoreticky mohl v Egyptě v jednu chvíli existovat pouze jeden právoplatný *nswt*⁴⁷, ačkoli se tohoto označení mohlo používat i ve spojení s některými božstvy.⁴⁸ (Trigger 2003: 72) Pokud se za časů politického neklidu a rozpadu země titulovalo tímto titulem vícero vůdců, jen jeden z nich mohl být legitimní. *Nswt* nevládl jen v samotném Egyptě, ale měl právo na nadvládu v celém světě. Jeho hlavními úkoly bylo již zmiňované udržování kosmické rovnováhy a sociálního pořádku. Vládcové cizích zemí pak byli označováni jinými termíny – *ḥqꜣ* a *wr*. (Trigger 2003: 72) Obecně lze říci, že královské tituly užívané egyptskými vládci zahrnovaly mnoho úrovní kulturního významu. *Nswt* tak pravděpodobně označovalo také věčný, neměnitelný aspekt královského úřadu, k čemuž by mohl mimo jiné poukazovat například fakt, že všichni zesnulí vládcové byli označováni jako *nswt*. (Trigger 2003: 72) Další z existujících titulů, téměř výhradně se vyskytující v páru spolu s výše uvedeným titulem *nswt*, je titul *bjty*. Oba společně bývají překládány, jakožto *král Horního a Dolního Egypta* a poprvé se spolu vynořily v polovině 1. dynastie (Wilkinson 1999: 200) Prve zmiňovaný termín je tedy spojován s Horním – jižním Egyptem a termín *bjty* zase naopak s Egyptem severním – Dolním. Zejména v poslední době však sílí názor, který tento titul spojuje s jiným královským aspektem. Buďto je přímo jmenováno panovníkovo lidství, (Hirsh, 1999; Baines, 1995) a nebo jak píše Trigger – pomíjivý, náhodný a stále se obnovující aspekt královského úřadu. (Trigger 2003: 72) Dalšími termíny pak byly *ḥm*, překládaný jakožto *Veličenstvo* a snad sloužící k označení jedince, který královský úřad ztělesňoval a *nb* - pán. Oba posledně jmenované pojmy se zřejmě také vztahovaly na smrtelného jedince. (Trigger 2003: 72) Tyto termíny

⁴⁷ Trigger se zřejmě snaží problematiku zobecnit a zjednodušit, proto dále nepojednává o možnosti legitimní koregence dvou panovníků.

⁴⁸ Pro Střední říši je významné orvní použití pojmu *nswt ntrw*, jednalo se o případ boha Amona a znamenalo to počátek aplikace královských vlastností na bohy. I ve Staré říši se lze setkat v případě některých božstev s pojmem *nswt*, ale vždy se jedná o božstva spojovaná s královským úřadem a tedy panovníkem.

samozřejmě nebyly jediné. Stejně jako úředníci měli totiž i panovníci svou titulaturu. Ta se postupně vyvíjela v prvních obdobích existence staroegyptského státu, až se ustálila na pěti jménech. Nejstarší z nich, *Hr* je doloženo již z predynastického období. Další jména *nbty* a *nswt-bjty* se objevují v 1. dynastii, původ jména *bjk nbw* se dá vystopovat do nápisů 1. a 3. dynastie a konečně první doklad kartuše s panovníkovým rodným jménem pochází z konce 3. dynastie. Od poloviny 4. dynastie pak bylo toto jméno uvedeno titulem *s3-Rc*. (Wilkinson 1999: 200) Předpokládá se také, že tato panovníkova jména mohla vyjadřovat jakýsi panovníkův ohlašovaný politický program. (Vandersleyen, 1995; Leprohon, 1996; Tallet, 2005) Stejně tak byla s králem spojována mnohá epiteta. Pokud jde o samotnou královu podstatu, názory jednotlivých badatelů se pohybují po celé široké škále, od plně božského krále, až po krále plně lidského. (Bainesovi 1995: XXI a dále) Za všechna existující díla jmenujme alespoň práce Alexandre Moreta, Julese Bailleta, Helmuta Jacobsohna a Henriho Frankforta (Moret, 1902; Baillet, 1912; Jacobsohn, 1939; Frankfort, 1978), kteří se přikláněli k plně božskému panovníkovi, dále pak Geogese Posenera či Hanse Goedickeho. (Posener, 1960; Goedicke 1960), kteří učinili průlom v dosavadních názorech a neváhali v staroegyptském králi vidět člověka. V poslední době se však dává přednost teorii, která předpokládá koexistenci obou těchto podstat a která může být vyjádřena právě výše zmiňovaným titulem *nswt-bjty*. (Baines 1995: XXV-XXVI; Trigger 2003: 72) Dle této teorie byl král lidskou bytostí, která však zastávala „věčný“ božský úřad. Král sám o sobě tedy nebyl primárně bohem, či božským, jeho úřad však ano. (Baines 1995: XXV-XXVI; Bonheme, Forgeau, 1988; Trigger 2003: 72) Staroegyptský panovník byl obklopen rituálem. Veškerý kontext, ve kterém se objevuje, je tedy ritualizovaný. Dnešní badatel však má bohužel mimo sféru zádušního kultu a obřadů jen malý přístup k evidenci těchto rituálních činů a konvencí obklopujících panovníka. (Baines 1997: 125) Je také důležité si uvědomit, že tyto konvence mohly svým způsobem panovníka omezovat. Zároveň jimi mohl schoný jedinec manipulovat tak, aby úspěšně dosáhl svých cílů. K tomu používal strategie podobné strategiím užívaným elitami. (Baines 1997: 126) Přestože lze některé z takovýchto konvencí identifikovat, je těžké dostat se za ně, k individuálním zájmům vládců. Stejně tak by měl být badatel opatrný při charakteristice celých období skrze výše zmiňované fenomény. Jak totiž Baines výmluvně píše – neexistoval jeden královský úřad. (Baines 1997: 127) Baines se

soustředí na královský úřad ve Staré říši, píše však, že ani pro toto období nelze hovořit o „jednom“ úřadu, a to proto, že se i v rámci takto vymezeného období ideologie jemně vyvíjela a měla tedy jakési svoje dějiny. (Baines 1997: 127) Tyto dějiny bývají badateli často nazírány jako postupný úpadek od boha ke člověku. Přičemž z nich bývá Stará říše jakoby vyčleňována a považována za jakési neposkvrněné období, než se vše zkomplikovalo. (Baines 1997: 127-128) Král ve Staré říši měl být považován za boha a hrát absolutně centrální úlohu, která svým způsobem dokonce zastiňovala božstva. Mnoho badatelů však zapomíná na akcentuaci králova božství i v daleko pozdějších dobách, jakými byla například Nové říše a dokonce i Řecko-římské období. (Baines 1997: 130)

5.2 Legitimizace

Legitimizaci lze zjednodušeně popsat jako proces, při kterém jedinec či skupina opodstatňuje a tedy obhajuje své postavení vůči zbytku společnosti a také ospravedlňuje svou pozici sobě samému. Některé formy tohoto projevu lze potom sledovat v materiální kultuře. Legitimizace je obsáhlé téma stejně jako výše projednávaný královský úřad. Nedá se proto v této práci postihnout ve své úplnosti. V následujících řádcích proto budou předneseny pouze některé z teorií a projednávány pouze některé aspekty legitimace, které mohou posloužit cílům této práce. Navzdory centrální úloze královského úřadu jako takového, potřebovali jednotliví držitelé úřadu k udržení tohoto statusu legitimizaci. Přitom museli čelit vývoji, který mohl instituci zbavovat hodnoty či ji připravit o její posvátnost a účinnost. (Baines 1995: 4) Spolu s nutností legitimizace se pak ruku v ruce vyvíjela královská ideologie, která potřebovala odpovídat na jednání egyptských elit. (Baines 1995: 5-6) Případné změny pak mohly být vyvolány buďto reakcí na již změněné poměry či byly snahou získat kontrolu nad probíhajícími změnami, dříve, než zapustí kořeny (Baines 1995: 6). Většinu materiálů, ve kterých se královská ideologie projevuje nejvíce, tvoří architektonické pozůstatky, umění a ikonografie. Protože je legitimizace proces, který potvrzuje právo na existenci, její zvýšená potřeba vyvstávala v nestandardních situacích, jako například při násilném převzetí moci, které potřebovalo být nějakým způsobem ospravedlněno. (Baines 1995: 17-18) Je totiž možno říci, že legitimitu a kontinuitu od sebe nelze oddělovat. (Baines 1995: 17-18) Ke splnění svého cíle užívá legitimizace několik strategií. Ve starém Egyptě lze mezi tyto strategie počítat tyto body: (Baines 1995:

18)

- rituál a vmlouvavé pojednání (*persuasive discourse*)
- královské předvádění, mezi které se řadí královské monumenty a „umělecká“ díla
- královské činy a účinnost
- dědictví a následnictví
- titulatura

Existuje hned několik způsobů, jak se může jedinec či skupina legitimizovat, přičemž egyptský panovník a elity nikdy nepoužívali jen jedinou z těchto možností, ale naopak celou jejich širokou škálu. Legitimizovat se v očích ostatních i sebe samých nebylo snadným úkolem. Nesmírně důležitou součástí procesu byla ideologie, která se jednak projevovala v různých sférách materiální kultury od monumentální architektury přes výzdobný program, reliéfy, sochařská díla, po literaturu a znalost písma vůbec a jednak skrze sféry ne tak jednoduše postižitelné, jako byly ceremonie a rituál. (Baines, Yoffee 1998: 204-206; Richards 2000: 36) Baines a Yoffee nazývají komplex, ve kterém lze sledovat projevy legitimizace *vysokou kulturou*. Tuto definují, jako produkci a spotřebu estetických položek, která je činěna pod kontrolou a ve prospěch elit zahrnujících samozřejmě i panovníka. Samotný estetický charakter této *vysoké kultury* je mocnou silou, která legitimizuje takovým způsobem, že role elit a panovníka se jeví jako kosmologicky správná a spravedlivá. (Baines, Yoffee 1998: 206) Aby elity mohly produkovat vysokou kulturu, potřebovaly k tomu další důležitou věc, která zároveň byla dalším aspektem oddělujícím je od zbytku společnosti – a sice, bohatství. Bohatství bylo podmínkou, *sine qua non*, nesloužilo pouze ideologii a vysoké kultuře, ale také daleko profánnějšímu obhájení či spíše uhájení postavení skrze ozbrojené síly schopné potlačit nesouhlas. Bylo důležité i k udržování samotného aparátu, který pro jedince získával a spravoval bohatství. (Baines, Yoffee 1998: 206) Posledními otázkami, na které neexistuje jednoduchá odpověď, jsou tyto – zda *vysoká kultura* a její ideologické poselství sloužily především pro dialog uvnitř elit a pro dialog elit s božstvy, jak to předpokládá John Baines (Baines, Yoffee 1998: 207), či byla-li *vysoká kultura* přinejmenším od určitého okamžiku vstřebávána širším publikem, jak se domnívá Janet Richards. (Richards 2000: 36-40) V neposlední řadě je tu také otázka vývoje a proměn legitimizačních strategií v průběhu egyptských dějin. Období Střední říše, o kterém pojednává tato

práce, je totiž obecně považováno za dobu, kdy došlo ke změnám v důsledku předcházející decentralizace země během Prvního přechodného období. Dle Janet Richards (Richards 2000: 36) byla právě v této době znovu formulována ideologie elit vztahující se k řádu⁴⁹ a zároveň elity s panovníkem v čele používaly nové legitimizační strategie. (Richards 2000: 36)

Došlo k tomu v důsledku proměny egyptské společnosti, která se více diverzifikovala, a to jak ekonomicky tak etnicky, a ve které se objevila skupina, která by se dala nazvat střední třídou a která získala určitou politickou a ekonomickou sílu. (Richards 2000: 40) Tradiční legitimizační strategie však byly využívány i nadále. Král se tak i nadále legitimizoval v monumentální architektuře. Po přerušení tedy pokračovala výstavba pyramidových komplexů. Stejně tak panovník i nadále budoval chrámy božstvům, pravděpodobně dokonce ve větší míře než ve Staré říši, a rozhodně nepřestal být prostředníkem mezi bohy a svým lidem. (Richards 2000: 40-42) Vzkvétalo reliéfní a sochařské umění. Proměnou ovšem prošla literatura, která měla být nyní více inkorporována do legitimizačního procesu. Nejsignifikantnější ze změn však byl nástup témat *zodpovědnosti a morální ekonomie*. Král se nejdříve v literatuře a později i v ikonografii představoval jako pastýř svého lidu, pečující o svůj národ. (Richards 2000: 40-42)

Toto pojednání je z větší části teoretické a týká se nejhlubších základů, ze kterých legitimizace vycházela. Ne vždy je však snadné spojit si ho s konkrétními činy. O takovou systematizaci se pokoušel Rolf Gundlach. (Gundlach, 1997a) Tento badatel ve svém článku odkazuje na starší díla Barty *Untersuchungen zur Göttlichkeit des regierenden Königs : Ritus und Sakralkönigtum in Altägypten nach Zeugnissen der Frühzeit und des Alten Reiches* (Barta, 1975) a Otta *Legitimation des Herrschers im pharaonischen Ägypten* (Otto, 1969) a hovoří o třech základních způsobech legitimizace. Rozlišuje legitimizaci skrze pokrevní dědictví, legitimizaci skrze vlastní schopnosti a nakonec mýtickou legitimizaci.

⁴⁹ Velice důležitým tématem pro egyptskou, ale také například mezopotámskou společnost bylo udržování světového řádu. Baines a Yoffee vidí příčinu tohoto stavu v samotné podstatě raných civilizací. Ty vznikly velice rychle a v porovnání s předchozím obdobím byly poměrně nestálé. V takovém to prostředí byla dle obou zmíněných badatelů otázka řádu fundamentální. V Egyptě se toto zaujetí řádem projevuje v centrálním konceptu *mꜣꜥt*. Král a elity tedy ospravedlňují své postavení tím, že udržují důležitý světový řád. Legitimita je nejsilněji vyjádřena „dialogem“ mezi vládcem a bohy. Ostatně jedním z úkolů náboženství, na které bylo vydáváno obrovské množství prostředků, kterými egyptská společnost disponovala, byla právě legitimace.

(Gundlach 1997a: 11) K první z nich dodává, že se mohlo jednat o nejpůvodnější a snad i nejsilnější z legitimizačních praktik. Od jisté doby dokonce mohlo být pravidlem, že budoucí panovník byl za následníka označen svým předchůdcem. Odkaz na tuto praktiku vidí Gundlach již v *Naučení krále Amenemhata I.* (Gundlach 1997a: 13-14), ale řadí ji spíše k mytické legitimaci, protože v některých případech, jako například u královny Hatšepsut, nešlo o reálnou událost. Navíc tato legitimizace designací svým předchůdcem bývala často doplněna legitimizací vyvolením bohem. (Gundlach 1997a: 13-14) O něco problematičtější je druhý způsob. V některých případech je možno se setkat s takovýmto obhájením nabytí úřadu, avšak nebylo tomu tak ve všech případech. Je pravděpodobné, že svou roli hrála tato možnost v případech, kdy nebyl k dispozici žádný legitimní dědic, nebo pokud byl dědic ke vládě nevhodný. (Gundlach 1997a: 12) Pravděpodobnější je však první z domněnek, protože na trůně se leckdy ocitli i nezpůsobilí vládcové, kteří získali dědictví na základě pokrevní spřízněnosti. Většina případů, na které Gundlach poukazuje, jsou však až z Nové říše. (Gundlach 1997a: 12) Konečně poslední – mytická legitimizace se vztahovala na krále jakožto zastánce božské role. Poukazovala na jeho božské vyvolení či božské zplození. Avšak ani v tomto ani v předchozích případech není pojem legitimizace dostatečně pochopen. (Gundlach 1997a: 13) Jasně se však výše uvedenému badateli zdá, že ke slovu přicházel tento druh legitimizace až při nástupu na trůn. Výše zmiňovaná legitimizace designací mohla být prováděna nejen skutečným bezprostředním předchůdcem nově nastupujícího panovníka, ale také dávno zesnulým předkem či božstvem. (Gundlach 1997a: 14) Tento případ nastával zejména, když se předchůdce pro svého nástupce nevyslovil. Zároveň tak byla designace jaksi dodatečná. Jako typický případ této situace ve Střední říši uvádí Gundlach Amenemhata I., ten měl být fiktivně designován nástupcem již v časech krále Snofrua, a to prostřednictvím *Nefertejova proroctví*. (Gundlach 1997a: 13-14) Dále se Gundlach domnívá, že právě designace mohla hrát důležitou roli ve 13. Dynastii, kdy se rozpadalo pokrevní nástupnictví. (Gundlach 1997a: 15) Ruku v ruce s touto legitimizací ve výše zmiňovaných nejistých případech kráčela pravděpodobně právě legitimizace schopnostmi. (Gundlach 1997a: 15) Tímto jednoduchým dělením však Rolf Gundlach nekončí a vymezuje ještě právní, politickou a boží legitimizaci. Za právní legitimizaci označuje designaci. (Gundlach 1997a: 15) Politická legitimizace je poněkud složitější,

nelze sem přímo zařadit schopnosti, ale spíše se jedná o reálnou politickou moc, kterou nově nastupující panovník disponoval. Zde poukazuje Gundlach na případ Hatšepsut a Haremheba, kteří získali trůn mimo jiné proto, že drželi ve svých rukou reálnou politickou moc. Svou moc však museli odět do právního hávu. (Gundlach 1997a: 15) Nejdůležitější proto byla právní legitimizace, která spolupůsobila s politickou legitimizací. V případě legitimních pokrevních dědiců, jimi tito dědicové přirozeně disponovali. (Gundlach 1997a: 16) Předpokládá se, že tito pretendenti trůnu disponovali nejen právem na trůn ale také politickou mocí. (Gundlach 1997a: 16) Právní nároky byly zdůrazňovány zejména v případech, kdy došlo k nástupu pokrevně nespřízněného panovníka. (Gundlach 1997a: 16)

Problémem, který Gundlach sám ve své práci přiznává, je časové vymezení. I on si totiž uvědomuje, že ideologie a s ní i legitimizační praktiky mohly procházet změnou. Zvolil si proto ve své eseji pro výzkum 2. Tisíciletí, tedy dobu od počátku Střední říše po konec Nové říše. I takové vymezení ale může být problematické, protože se dá předpokládat, že v tak dlouhém období, ve kterém se zároveň objevil důležitý historický předěl, Druhá přechodná doba, mohlo dojít k výrazným změnám. Dalším problémem jsou prameny. Jednak veškeré prameny, které jsou k dispozici, mají značně oficiální povahu a nedá se z nich vypožorovat hlubší pozadí. Jednak se většina Gundlachem používaných pramenů soustřeďuje do Nové říše. Nicméně může být přínosné zamyslet se nad jeho závěrečným schématem, které ve standartních případech mělo vypadat následovně (Gundlach 1997a: 19)

- politická legitimace skrze přímé pokrevní příbuzenství s královským otcem
- právní legitimace skrze designaci stran přímého předchůdce
- božská legitimace skrze stanovení titulatury, boží volbu a božské synovství a získání role slunečního boha

V případě, že dědicem nebyl přímý potomek mužského pohlaví předcházejícího panovníka, pak mohlo toto schéma vypadat takto. (Gundlach 1997a: 17-19)

Případ Amenemhata I.

- politicky byl legitimizován, protože jakožto vezír Mentuhotepa IV. držel v rukou skutečnou moc
- právní legitimace proběhla fiktivní designací slavným předchůdcem

- při nástupu na trůn získal výše zmiňované boží synovství a roli slunečního boha

Případ Amenemhata je však jen jeden z mnoha a toto schéma mělo své varianty. V podstatě každý panovník s potřebou speciálně se legitimizovat si vytvořil své vlastní schéma. (Gundlach 1997a: 17-19) Proto zřejmě nejdůležitější poučkou z Gundlachovy eseje je všítat si případů, které vykazují jisté odchylky od klasického schématu. Ty by mohly poukazovat na ne zcela legitimního panovníka s vyšší potřebou legitimizace. To vše se mohlo odrážet do jeho politiky či v extrémním případě i do chodu země. Gundlach totiž nezmiňuje některé aspekty, které musely legitimizaci také provázet, a tím jsou náklady. Panovník musel vynakládat prostředky jednak na to, aby oznámil své nároky. Musel tedy investovat do staveb a reliéfů. Zcela jistě musel investovat také do politického ospravedlnění své moci, tedy do získávání a odměňování svých přívrženců.

5.3 Královský úřad, jeho ideologie a legitimizace ve Střední říši

Přes veškerou snahu přiblížit královský úřad, byť jenom v omezeném období ohraničeném koncem První přechodné doby a zakončeném polovinou 13. dynastie, je třeba mít vždy na paměti, že instituce královského úřadu a ideologie ji obklopující je natolik komplexní záležitostí, že jakýkoli jednoduchý přístup ji nikdy nemůže plně vystihnout. Změny v královském úřadě a královské ideologii, se kterými se pravděpodobně mohly pojít změny v legitimizačních strategiích lze sledovat z několika zorných úhlů. V první řadě je možno sledovat změny v královské ikonografii, epitetech pojících se s panovníkem či proměny celých textů spojených s vládcem a jeho úřadem. V případě ikonografie pak lze sledovat jak reliéfní vyobrazení, tak sochařská díla. Následně je třeba vymezit tento druh pramenů jak prostorově tak časově a vyhodnotit případné změny v jednotlivých kategoriích. V druhém případě je možno sledovat architektonické změny ve stavbách, jejichž budováním dával král svůj úřad najevo. Zde se jedná především o pyramidové komplexy, popřípadě jiné kultovní stavby. Zajímavým pramenem by mohly být královské paláce. Těch se bohužel nedochoval dostatek na to, aby mohly být případné změny náležitě vyhodnoceny. Ve vymezeném období pak relevantní prameny téměř zcela scházejí. V případě několika staveb datovaných do Střední říše sice existuje předpoklad, že se jednalo o královské paláce, jejich přesné určení je ale mnohdy nejisté a ani jeden z nich nebyl rezidenčním palácem

a všechny se nacházejí v poměrně okrajových zónách.⁵⁰ Dále je možné sledovat změny v kultovní politice krále z obecnějšího hlediska, tedy sledovat stavební program s ohledem na to, na jaké lokality v Egyptě se panovník soustředí, ve prospěch jakých božstev nejčastěji jedná a jaké důvody k tomu mohly vést. Ve Střední říši se také objevuje jeden zcela nový pramen ke sledování královské ideologie a propagandy a tím je literatura. Dokonce je možno říci, že až do poměrně nedávné doby se většina prací pojednávajících o královském úřadě ve Střední říši opírala právě o tento nově se objevivší pramen. Ve skutečnosti je však potřeba sledovat několik oblastí zároveň, protože každá používá jiné výrazové prostředky, vznikla k jinému účelu a soustředí se na jiný aspekt. Konečně posledním referenčním bodem umožňujícím pohled z jiné strany jsou texty, popřípadě reliéfní vyobrazení, soukromníků, které se vztahují k panovníkovi.

Již z tohoto zjednodušeného přehledu je jasné, že celé toto téma by mohlo být samostatnou objemnou prací, jak ostatně ukazují také základní díla k této problematice. I samotná bibliografická esej ke královskému úřadu by mohla být samostatnou monografií, proto bude na tomto místě uveden pouze výběr autorů, článků a monografií, které však upozorňují na nejdůležitější aspekty a proměny ideologie ve Střední říši. Královským úřadem v průběhu celé Střední říše se zabývala Elke Blumenthal. (Blumenthal 2008; Blumenthal 1970) Zkrácený článek obsahující jakousi komprimaci tématu napsal Detlef Franke (Franke 1997) Z mnoha dílčích prací jsou velice užitečnými díly články Eileen Hirsch (Hirsch 1994; Hirsch 1999; Hirsch 2008) Přičemž obzvláště podrobným dílem je její kniha *Die sakrale Legitimation Sesostri's I.: Kontakthänomene in königsideologischen Texten* z roku 2008. Dalším autorem věnujícím se v několika svých pracích dané problematice je Rolf Gundlach (Gundlach 1997a; Gundlach 1997b; Gundlach 1999; Gundlach 2004; Gundlach, Vogel 2008) Zajímavý pohled na proměny v ideologii během 11. dynastie a První přechodné doby vůbec nabízí zejména jeho příspěvek *Die Neubegründung des Königtums in der 11. Dynastie* z roku 1999. Další z článků jsou již poněkud obecnějšího charakteru, až na ten z roku 2008, který se zabývá aspektem – krále válečníka. Příspěvky, které mohou být použity ke královské ideologii a jejím proměnám v rané Střední říši a zejména v 11. dynastii, se nacházejí i v publikacích zaměřených primárně jiným směrem.

⁵⁰ Núbie, delta

Tedy například u Nathalie Favry (Favry 2009), či Claude Obsomer (Obsomer 1995; Obsomer 2005) a nesmí se zapomínat na publikace královských komplexů tohoto období vzniklých pod vedením Dietera Arnolda, popřípadě v dílech věnovaných egyptskému imperialismu a zprostředkovaně obrazu krále jako vítězného válečníka potírajícího nepřítele. (Smith 1991) Na konec 12. dynastie jsou zaměřené články Louise Gestermann (Gestermann 1997), Mayi Müller (Müller 1998) a další. Mnoho z těchto děl se soustředí na změny v ikonografii v této době s obzvláštním akcentem na portréty Senusreta III. a Amenemhata III. a jejich případný význam. Dílčí kapitoly k problematice lze nalézt v dílech Pierra Talleta (Tallet 2005) či v publikacích věnovaných kutovním komplexům Senusreta III. a Amenemhata III.. Královskému úřadu ve 13. Dynastii se věnoval například Stephen Quirke (Quirke 1991b; Quirke 1999; Quirke 2010a) či Dawn McCormack. (McCormack 2010) Rozboru literatury Střední říše a jejímu významu se věnoval Georges Posener (Posener 1956), na loajalitu se zaměřil Antonio Loprieno (Loprieno 1996a; Loprieno 1996b), o propagandě psal William K. Simpson (Simpson 1996) a nelze nejmenovat Richarda B. Parkinsona a jeho práce (Parkinson 1996a, Parkinson 1996b, Parkinson 2005) či antologii Miriam Lichtheim. (Lichtheim 1975, Lichtheim 1988) O ideologii a královském úřadu ve Střední říši se ve své práci zmiňuje i Janet Richards (Richards 2000). Královské tituluře se věnoval například Ronald J. Leprohon (Leprohon 1996) Z prací obecnějšího rázu pak nelze nezpomenout Johna Bainesa a Davida Silvermana a jejich sborník *Ancient Egyptian Kingship* z roku 1995 či článek Davida Lortona *The Institution of Kingship in Ancient Egypt* z roku 2003. Zapadnout by neměly ani starší práce Eberharda Otto *Legitimation des Herrschers im pharaonischen Ägypten* z roku 1969 nebo studie Winifreda Barty z roku 1975. Bez zmínky nelze ponechat také jména jako Jan Assmann viz například *Egypt ve světle teorie kultury* či *Preservation and Presentation of Self in Ancient Egyptian Portraiture* (Assmann, 1998; 1996) a Erik Hornung, například *Geist der Pharaonenzeit* (Hornung, 1999) Závěrem k tomuto paragrafu lze pouze dodat, že v podstatě každý badatel narazil během svých studií na aspekt vážící se ke královskému úřadu, státní ideologii či legitimizaci. Užitečné tak mohou být i práce, nezabývající se přímo daným obdobím. Všechny však na tomto místě nelze ani použít, ani pouze zmínit z důvodu vymezení této práce.

Po představení této složité problematiky nezbývá než započít s rozbořem.

Z důvodu již mnohokrát zmiňovaného vymezení práce budou na tomto místě projednány pouze nejsignifikantnější změny v ideologii. Nejprve bude pojednáno o obecných charakteristikách Střední říše. Poté se jednotlivé paragrafy zaměří úžeji na klíčové výseky dějin královského úřadu ve Střední říši. Nejprve bude z tohoto úhlu pohledu pojednáno o počátku Střední říše a 11. dynastii, následně pak o klíčových bodech, kterými byly vláda Senusreta I. a vlády Senusreta III. a Amenemhata III. Konečných paragraf pak bude věnován 13. Dynastii.

5.3.1 Raná Střední říše s důrazem na Senusreta I.

Ve výše uvedených kapitolách bylo pojednáno o hlavních rysech a proměnách královské ideologie v průběhu Střední říše. Nyní tedy nastal čas na přiblížení některých z nich. Už několikrát bylo zmiňováno, co královská ideologie dluží krajovým vládcům První přechodné doby. Dokonce padly i zmínky o ideologii a legitimizačních praktikách 11. dynastie. Je jen logické, že tato dynastie, která sama vzešla z krajového vůdce, používala stejné legitimizační praktiky. Rolf Gundlach se ve svém článku *Die Neubegründung des Königtums in der 11. Dynastie* (Gundlach, 1999) snažil vystihnout některé jemnější nuance této ideologie, a to i ty, které se později podle jeho názoru staly slepou a dále nerozvíjenou větví. Na vývoji titulatury a kultovních aktech dynastie sleduje postupnou roajalizaci úřadu nomarchy. Za bod zlomu ve vývoji vnímá dobytí Dendery, centra kultu bohyně Hathor, manželky boha Hora – boha královského úřadu *par excellence* a spojované také s heliopolským Atumem-Reem, bohem stvořitelem spojeným s královským úřadem. (Gundlach 1999: 31-32) Celý dlouhý proces vedoucí k plné legitimizaci dynastie měl být logicky dokončen sjednotitelem Mentuhotepem II. a později zaniknout s koncem 11. dynastie. (Gundlach, 1999) Ve zmiňovaném procesu poprvé získává důležitou roli bůh Amon. Již za Antefa II. byl vytvořen nový sluneční bůh Amon-Re. Proč k tomu došlo, není zcela jasné, ale pravděpodobně to souviselo s nově vzniklou situací v královské ideologii. Legitimizace nové dynastie sice vycházela z Dendery, Hathor však potřebovala ještě protějšek ve formě slunečního kultu. (Gundlach 1999: 36) Jak již bylo zmíněno v předchozích kapitolách, sluneční kult hrál v královské ideologii velice významnou roli. Logickým závěrem tedy je, že panovníci z 11. dynastie potřebovali slunečního boha. Ten však měl své kultovní centrum v Heliopoli, která v té době byla ovládaná dynastií protivníka. Změny v ideologii za Mentuhotepa II. Gundlach vykládá téměř zcela na základě nově

přijaté titulatury a jejího výkladu (Gundlach 1999: 38), což je však značně omezený prostor vypovídající pouze o jednom aspektu. Mentuhotep II. se stal *nfr-ntr* a po své smrti byl identifikován s Amonem-Reem, dle Gundlacha ale na rozdíl od panovníků Staré říše nehrál roli slunečního boha na zemi. (Gundlach 1999: 39-40) Královský úřad 11. dynastie nazývá jako „Horův“, protože byl založen na Horově úřadu. (Gundlach 1999: 40) Naopak 9. a 10. dynastie dle něj zakládala svou ideologii na ideálu úředníka. Proto nazývá královský úřad této dynastie úřednický. (Gundlach 1999: 40) Zde však existuje jeden základní problém, jen málo se toho ví o těchto severních dynastiích. S největší pravděpodobností příliš málo na to, aby se dala určit královská ideologie. Gundlach ji vyvozuje z *Naučení pro Merikarea*. Ovšem datace tohoto díla je nejasná. S největší pravděpodobností vzniklo až později snad za 12. dynastie, ale dost možná to bylo až v Nové říši. Právě z tohoto posledně zmiňovaného období totiž pochází první písemný doklad tohoto díla, které navíc ideologicky lépe souzní s touto pozdější dobou. (Lorton 2003: 10-11) Stejně opatrnosti je potřeba i k přijetí jeho teze, že nově ustanovený královský úřad by se měl řadit k pokusům První přechodné doby o vytvoření nového řádu v zemi (Gundlach 1999: 40-41), a k tvrzení, že se Amenemhat I. navrátil k úřednickému královskému úřadu a že až Senusret I. znovu-založil božský královský úřad. (Gundlach 1999: 41) Daleko více může o této době vypovědět zádušní komplex Mentuhotepe II., kde se jasně mísí severní prvky, vycházející ze Staré říše, s provinciálními prvky. Za těchto podmínek pak vznikl ojedinělý zádušní komplex. Zajímavý je ještě další fakt – a sice, že se v této době panovník poprvé objevuje zobrazený v hrobce soukromníka. Což je novum přinejmenším v dekoru, mohlo by však poukazovat i na některé hlubší proměny. (Baines 1997: 170)

Dalším výrazným bodem v průběhu Střední říše byla vláda a legitimizační aktivity Senusreta I. Přestože je toto téma nesmírně zajímavé a vystačilo dokonce na samostatnou monografii, na tomto místě musí být značně omezeno. Za nejlepší podklad k ilustraci problematiky může posloužit právě výše zmiňovaná monografie z pera Eileen Hirsh. (Hirsh, 2008) Tato badatelka se ve své práci věnuje symbolickému poselství, které lze vyčíst z několika soudobých monumentů. Především se jedná o Bílou kapli, postavenou v karnackém chrámovém okrsku, dále pak o pozůstatky reliéfní výzdoby z Todu, Heliopole a Elefantiny. Zkrátka nezůstávají ani menší celky jako stély a především jde o

doplnění poselství vybranými stélami soukromých osob. Závěrem se vyjadřuje k všeobecnému obrazu panovníka, respektive jeho úřadu a jeho aspektů, dále pak k obrazu bohů, Egyptanů a nepřátel. Dle jejího zjištění, které ani v nejmenším nepřekvapuje, stál král v centru sítě vztahů. (Hirsch 2008: 173) Spolu s ním se na hlavních monumentech objevuje jeho titulatura oznamující jeho politický program a oficiální pozici. Téměř vždy se objevuje všech pět jmen. Královo sebe-zobrazení lze dále rozčlenit do několika aspektů usnadňujících systematizaci. Hirsch takto včleňuje obraz krále ve vztahu k bohům, dále pak vyjádření jeho „panství“, kultovních činností, dále motiv predestinace, posmrtné existence, minulosti a konečně obraz krále jako vojevůdce. (Hirsch 2008: 173-179) Jednotlivé aspekty jsou s různou intenzitou zdůrazňovány na různých památkách.

Nejvíce je pojednáváno o vztahu krále k bohům. Panovník je vždy vnímán jakožto syn různých božstev. Tento vztah otec-syn mezi králem a určitým bohem je potom nějakým způsobem vyjádřen ve většině textů. Nejpodrobněji však v Bílé kapli. Zde je král často označován jako *vlastní syn*. (Hirsch 2008: 173) Hirsch ještě dodává, že Senusret I. byl sice často označován jakožto syn boha, málokdy se však lze setkat s bohem výslovně označeným jako otec. (Hirsch 2008: 173) Texty dále zmiňují královo narození, zplození či stvoření. Všechny tyto tři pojmy společně jsou však doloženy pouze z Bílé kaple. Mimoto je král považován za součást světa bohů, a to na základě svého božského původu. Na soukromých stélách však není toto téma šířeji rozebíráno a objevuje se tam prosté potvrzení, že panovník je synem božstva. (Hirsch 2008: 173) Jakožto *syn* je Senusret také jediným legitimním dědicem (*jwꜣw*) božského světa. Takto je označen v Bílé kapli, na Elefantině a na Mentuhotepově stéle. (Hirsch 2008: 173) Kromě tohoto obecnějšího synovství je konkrétněji ještě synem Geba. Z tohoto synovství pak vyplývá jeho funkce ochránce. Obraz kompetentního ochránce a schopného bojovníka však má význam i vně božského světa. (Hirsch 2008: 173-174) Dalším projednávaným tématem je radost bohů z krále. Jejich jásot a spokojenost je nejpodrobněji popisována v Bílé kapli. Radost i souhlas božského světa jsou důležitým krokem k legitimizaci, protože král potřebuje podporu bohů. (Hirsch 2008: 174) V celku jsou poměry mezi panovníkem a bohem vyjadřovány tradičním způsobem. Senusret získává od boha (většinou se jedná o slunečního boha) panství, královský úřad a všechny další dary, které mu náleží jakožto milovanému synovi, legitimnímu nástupci, dědici a ochránci. (Hirsch 2008: 174) I

v takovýchto tradičních obrazech se lze ale setkat s inovacemi. Obzvláště nápadné jsou příkazy, které bůh vydává a které musí král poslušně plnit. Tato závislost krále na bohu je něčím novým. Většinou jsou tyto božské příkazy vyjádřeny velice obecnou frází. Pokud jsou vyjádřeny konkrétněji, jedná se o případy, kdy panovník na božský příkaz staví kultovní stavbu. (Hirsch 2008: 174) Další novinkou je, že bohové krále nyní nejen milují, ale také si ho volí. (Hirsch 2008: 175) Inovací je také král v roli pastýře, který by mohl být variantou krále-ochránce. Za Senusreta I. je panovník poprvé označen za vyobrazení boha. (Hirsch 2008: 175) Jsou mu také připisovány božské vlastnosti. Tyto vlastnosti se dají rozdělit na dva okruhy. Zprvce král přejímá válečnické vlastnosti a zadruhé se stává tvořitelem s kvalitami slunečního boha. (Hirsch 2008: 175) V centrálních svatyních, za které Hirsch považuje Heliopoli a Karnak, však nejsou válečnické kvality zdůrazňovány, ty se stávají tématem v provinčních kultovních centrech, popřípadě na soukromých stélách. (Hirsch 2008: 175) Na závěr lze ještě zkonstatovat, že vztah panovníka a božského světa byl úzký a osobní. Lze však i vypožorovat jakousi redukci moci vůči bohům.

Již výše bylo zmíněno, že své panství získával panovník od bohů, většinou přímo prostřednictvím nejvyššího boha. Ale existují i jiná vyobrazení, na těch se král chápe moci na základě svých vlastních schopností a skutků, ty mu vynášejí právo na úřad a s ním spojenou moc. (Hirsch 2008: 176) Legitimizace vlastního panování tvoří logicky těžiště králova sebe-zobrazování. Nejdetajněji se toto téma objevuje v Bílé kapli. Převzetí moci se objevuje hned v několika variantách. (Hirsch 2008: 176) Klasickým obrazem je předání panství od boha, poněvíc Amona. Královo panování je přitom symbolizováno královskými insigniemi či trůnem a zároveň se zde hovoří o úřadu, který bůh předává, popřípadě vyzývá Senusreta, aby sám uchopil moc. (Hirsch 2008: 176) Panování je v Bílé kapli vnímáno jako dar od bohů. Poměrně detailně bylo toto téma rozpracováno také v Heliopoli, ovšem s poněkud jinými důrazy. Panovník se zde objevuje již jako vládce a je tu pojednáno jen o jeho aktivním převzetí moci. (Hirsch 2008: 176) Zbylé nápisy se omezují na prosté potvrzení toho, že Senusret je vládcem země, popřípadě světa. (Hirsch 2008: 176)

Jedním z nejdůležitějších králových úkolů bylo zajistit spokojenost božstev. Musel tedy zajistit provoz jejich kultu, postavit svatyně, zajistit kultovní výbavu a ustanovit obětiny. Vždy je zdůrazněno, že král činí tyto akty na věky.

(Hirsch 2008: 177) Toto téma je samozřejmě důležité ve všech chrámech, avšak nejvíce je projednáváno v Todu. (Hirsch 2008: 177) K těmto kultovním úkonům patří také ochrana kultovního vybavení a samozřejmě stavební činnost, při níž se panovník projevoval jako stvořitel a identifikoval se tak se slunečním bohem stvořitelem. (Hirsch 2008: 177)

Významnou roli hraje v Senusetrových reliéfech téma také považované za inovaci – a sice, predestinace. Obzvláště důkladně je o něm pojednáno především v Heliopoli, ale objevuje se i jinde. (Hirsch 2008: 178) Původ králových jmen je tak kladen do pradávnej prvopočáteční doby. Nově se zde objevuje pojem *jmj-ḥ* používaný výlučně pro mladého krále. Těžištěm tohoto tématu je tvrzení, že Senusret byl k vládě určen již od prvopočátku. (Hirsch 2008: 178) Další novotou, tentokrát spojenou s budoucností, je umístění análů *gn.wt* do Bílé kaple. Poprvé se tak objevují v takovémto kontextu, kde měli zaznamenávat královy činy pro věčnost. (Hirsch 2008: 178) Zde by však autorka byla opatrná, protože starší analýzy nebyly nalezeny ve svých původních kontextech, je tedy těžké říci, k čemu vskutku sloužily.

Přinejmenším stejně důležitá jako budoucnost byla i minulost. Zde hraje důležitou roli vyrovnání se s předky a především jejich překonání. (Hirsch 2008: 178) V obou provinciálních chrámech, které do své práce Eileen Hirsch zahrnula, se objevují poukazy na špatný stav chrámu, buďto předky zanedbávané, či dokonce poničené rebely. Tyto chrámy pak Senusret renovuje, čímž vykonává bohulibou činnost a zároveň koná svou královskou povinnost. (Hirsch 2008: 178) I toto vyrovnání se s minulým a překonávání činů předků je novou myšlenkou v královské ideologii Střední říše. (Hirsch 2008: 178)

Posledním tématem Senusetrovy ideologie je obraz krále – válečníka. Schopnost krále bránit svou zemi před nepřáteli je nepostradatelná. Přesto se toto téma neobjevuje ani v Bílé kapli, ani v Heliopoli. Bohatě je však zastoupeno v Todu i v Elefantíně a stejně i na stélách Senusetrových úředníků. (Hirsch 2008: 178-179) Hovoří se tu o rozšiřování hranic obecně i o posunutí jižní hranice konkrétně. Král vystupuje nadán výtečnými vlastnostmi jako skvělý vojenský vůdce a vyzdvihovány jsou jeho smělost, fyzická síla, schopnosti a další. (Hirsch 2008: 179)

5.3.2 Senusret III. a Amenemhat III.

Jak již bylo řečeno výše, za další přelom v královské ideologii se považují vlády posledních dvou velkých panovníků 12. dynastie. Oba se proslavili především svými portréty a dále ne zcela ortodoxními zádušními komplexy. Přestože oba dva v mnoha ohledech kráčeli ve stopách svých předchůdců, některé z jejich legitimizačních počinů byly považovány za značně inovativní, i když ve skutečnosti jen rozvíjeli ideologii vzniklou již na počátku 12. dynastie. Na čem se zakládá toto tvrzení? Senusret III. si nechal vystavět dva komplexy, které měly zajišťovat jeho posmrtný život. První byl tradiční pyramidový komplex, u nějž se však po následném rozšíření objevil nový komponent. Ten je nyní znám jako *Jižní chrám*. (Verner 2008: 324-325) Jižní chrám byl rozsáhlejší než dřívější prostý chrám označovaný jako zádušní. Byl také vstupnou cestou propojen s chrámem údolním. Nejzajímavějším faktem však není jeho pouhá existence, nýbrž jeho kompozice, v níž někteří badatelé vidí předchůdce novoříšských *chrámů milionů let*. (Arnold 1997: 80; Tallet 2005: 231) Tento nový druh chrámů byly jakousi syntézou kultu panovníka a kultu božstev. Jedná se tedy o proměnu v zádušním kultu panovníka. V Nové říši bývaly navíc tyto chrámy vybaveny rituálním palácem. Zdá se přitom, že podobný palác mohl být i součástí Senusretovy kultovní stavby. (Tallet 2005: 232) Bohužel ale stav jejího zachování neumožňuje učinit definitivní závěr. Ještě neobvyklejším byl druhý ze zádušních komplexů Senusreta III., tentokrát vystavěný mimo oblast rezidence v Abydu. Jedná se o kultovní instalaci složenou ze dvou částí. Jedna součást – chrám, se nachází na hranici kultivované země a druhá 700 m od ní směrem dále do pouště. V případě druhé části se jedná o cihlové ohrazení ve tvaru T, pod kterým se nacházejí podzemní prostory. Celému komplexu bylo věnováno město, kde žili lidé zajišťující panovníkův kult. (Wegner, 2007) Tyto Senusretovy stavby nemají v dřívější době paralelu. Chám se nazýval *Nfr-k3*, dosahoval rozměrů 53,6 x 33,6 m. Základním stavebním materiálem byly nepálené cihly, pouze část věnovaná kultu byla z vápence. Chám byl také opatřen cihlovým pylonem. (Tallet 2005: 243) Našly se fragmenty reliéfní a sochařské výzdoby, které zachycují jednak klasická témata krále v přítomnosti různých božstev a jednak samozřejmě kladou důraz na kult Usira a hodnotí vztahy mezi králem a tímto božstvem. (Tallet 2005: 243) Tallet píše, že je možné, že i tato stavba hrála roli tzv. *chrámu milionů let*. Objevuje se zde totiž klasický prvek těchto chrámů – úzká asociace panovníkova

kultu s hlavním božstvem regionu. (Tallet 2005: 243) Oba dva Senusretovy komplexy dále vykazují spoustu archaizujících prvků. Minulost slavné Staré říše je tu evokována královskými plastikami či některými architektonickými elementy. Prototyp přinejmenším některých starobylých prvků přitom Tallet hledá v Džoserově komplexu. (Tallet 2005: 244) Senusret III. si tedy vystavěl dva komplexy, které jsou oba zvláštní směsicí starého a nového, oba zároveň poskytují výpověď o představě posmrtného života i o panovnické ideologii. Oba komplexy jsou přitom dobře publikovány. Dáhšúr Dieterem Arnoldem a jeho týmem (Arnold, 2002a) a Abydos Josefem Wegnerem. (Wegner, 2007) Často se však opomíjí další kultovní činnost Senusreta III. Jeho stopy se totiž nacházejí i v dalších částech Egypta. Soustředí se spíše do jižní části Egypta. Senusret musel působit v Medamudu, Karnaku, Dér el-Bahrí, ale i v Herakleopoli. Po většině těchto činností zůstal specifických pramen – plastiky. (Tallet 2005: 186)

Senusret III. byl panovníkem Střední říše, od kterého se dochoval nejpočetnější korpus královských plastik. Pierre Tallet jmenuje 68 soch či jejich fragmentů. (Tallet 2005: 186) Předběhl tak o čtyři sochařská síla i svého syna, vládnoucího více než 40 let. Tyto sochy jsou natolik specifické, že již mnoho let setrvávají v centru pozornosti a mnohokrát se objevil pokus o jejich výklad. Většina z těchto soch pochází ze tří jihoegyptských lokalit- Karnaku, Dér el-Bahrí a Medamúdu a nejobsáhlejší skupina je ta medamúdská. (Tallet 2005: 186) Zde se našly stopy po více než dvacítce sochařských děl z dioritu. Všechny představovaly sedícího krále s rouškou nemes na hlavě. Sochy se však liší v jednom dualistickém aspektu typickém i pro jiné soubory Senusretových soch. Část soch totiž byla klasická a představovala mladistvého, silného panovníka. Další část soch sice stále zobrazovala panovníka s mladistvým a svalnatým tělem, jeho tvář však zobrazovala to co, většina nazývá příznaky stáří. (Tallet 2005: 186) Není to ale zcela přesné a v podstatě se jedná o tvář s výraznými rysy, které jiní mohou považovat za vyjádření přisnosti. Tento dualismus se neobjevuje jen u třídimenzionálních obrazů, ale zachoval se také v podobě reliéfu na jednom z medamúdských architrávů. Zde se vedle sebe objevují obě panovníkova zobrazení. (Tallet 2005: 186) Egyptologové se tedy neshodnou na tom, co přesně má tvář symbolizovat. Všichni však uznávají jedinečnost těchto plastik a přikládají jim politický či spíše politicko-ideologický význam. V podstatě totéž platí i pro nálezy z Dér-el Bahrí, jen s tím rozdílem, že tady se panovník objevuje

stojící, s jiným typem suknice ozdobené pásem se dvěma ury. I zde se objevuje opozice mezi mladistvým a postarším králem. (Tallet 2005: 186) V Karnaku, v blízkosti VIII. pylonu, byly objeveny dvě třímetrové panovníkovy sochy z granitu. Jedna z těchto soch představuje panovníka klečícího a obětujícího dvě kulaté nádoby. Stejně provenience je pak i panovníkova malá sfinga, dnes v majetku Metropolitan Museum of Art. (Tallet 2005: 186) Sochy panovníka byly samozřejmě nalezeny i v Abydu a na dalších místech, včetně Semny, kde měl být umístěn panovníkův obraz motivující egyptské vojáky střežící hranice. (Tallet 2005: 187-188) Některé ze soch tak byly s největší pravděpodobností určeny veřejnosti. Viz ona socha ze Semny. Nesly tedy jistě ideologické poselství pro panovníkovy poddané. Dnes si toto poselství různí badatelé vykládají různě, většinou v mezích ideologie Střední říše. Pierre Tallet se domnívá, že sochy vyjadřují stejný motiv jako literární díla této doby a vzájemně se tak doplňují. (Tallet 2005: 187-188) Velké odstávající uši mají znamenat, že panovník vše slyší a může se starat o blaho svých poddaných. Celkový pochmurný tón Senusretových zobrazení pak může na jedné straně souznít s pesimistickými díly té doby, které odhalují zkaženost lidí a světa, čímž legitimizují potřebu silné vlády. (Tallet 2005: 188) Na druhou stranu ale může například modulace úst soch, která nenechá tento orgán přejít bez povšimnutí, upozorňovat na orální schopnosti krále. (Tallet 2005: 188) Louise Gestermann zastává názor, že Senusret se nechával zobrazovat takovýmto způsobem, aby zdůraznil svoji funkci patrona. Pozadí hledá Gestermann v politice doby. Tato badatelka se kloní k názoru, že Senusret III. zbavil moci nomarchy a odstranil je z jejich postů v krajích. Následně sám zaujal jejich pozici. Jeho sochy tak ztělesňují vlastnosti, které byly do té doby připisovány nomarchům. (Gestermann 1997: 46-7) Objevuje se i mnoho dalších studií, od těch které se snaží hledat v jeho portrétech symboliku ne nepodobnou naší době. (Müller, 2009) po ty s klasičtějšími názory odkazujícími k pesimismu doby či zobrazení královny železné vůle. (Assmann 1996: 75-77)

V podobném světle se jeví i památky Amenemhata III. I on si nechal vystavět dva zádušní komplexy. Z nichž ten první postavený v Dahšuru byl více méně klasické formy. Více pozornosti vždy přitahoval jeho druhý komplex v Hawáře. Zdejší panovníkův chrám přináležející k pyramidovému komplexu figuroval v dílech antických autorů jako labyrint. Bohužel byl v minulosti rozsáhle poškozen a žádný z výzkumů nepřinesl takové výsledky, aby se

jednoznačně dala propojit tvrzení z antických děl s nalezenou realitou. To nejdůležitější je, že i tento panovníkův chrám někteří označují buďto za předchůdce, nebo již přímo za představitele *chrámů milionů let*. (Blom-Böer 2006: 97) Stejně tak se tam však nacházejí archaismy. Takto tu existují bok po boku inovace a archaizace stejně jako u jeho předchůdce. (Tallet 2005: 249) I další kultovní činnost Amenemhata III. bývá stále častěji předmětem různých prací, i když největší pozornost byla věnována chrámu v Hawáře. Oproti svému otci soustředil Amenemhat III. svou pozornost ne na jih, ale do oblasti Fajjúmu. Mimo jeho kultovní komplex je nejčastěji citován chrám z Medinet Maadi zasvěcený Renenutetě a kolosy z Biahmu. Pravděpodobně stavěl i v Medinet Fajjúm, zde se ale našly pouze zlomky reliéfů. Jeden z nich zachycuje klíčový okamžik vlády – korunovaci. (Grajetzki 2006: 58) Mimo Fajjúm postavil ještě bohyni Hathoře svatyni v Serabit el-Chádim. Jeho plastiky byly objeveny ve slavné karnacké skrýši a zanechal nápis na Elefantině. (Grajetzki 2006: 59) I jeho trojrozměrné plastiky přitahují pozornost. Jednak tvoří druhý největší korpus plastik ze Střední říše tvořený 64 sochami a fragmenty a jednak vykazují nové formy. (Tallet 2005: 188) Amenemhat III. se nechal zobrazovat podobným způsobem jako jeho otec. Avšak zdá se, že tomu tak bylo jen v první polovině vlády. Později dal opět přednost ideálnímu portrétu. (Tallet 2005: 188) Začal ale experimentovat i s jinými formami. Proslulé jsou jeho sfingy nalezené v Tanidě, které byli kvůli svému specifickému stylu dlouho považovány za díla Hyksósů. (Tallet 2005: 189) Znamé je i jeho zobrazení jakožto kněze se specifickou parukou, či dvě sochy s dlouhou parukou a vousem držící v ruce podnos s rybami, symbolizující pravděpodobně plodnost. (Tallet 2005: 190) Nakonec nezbyvá než dodat, že oba výše projednávaní panovníci byli později zbožštěni. Senusret III. se stal ochranným bohem v Núbii a Amenemhat III. zůstal spojován s Fajjúmem.

5.3.3. 13. dynastie

Dá se předpokládat, že královská ideologie prošla ve 13. dynastii značnou proměnou. Panovníci tehdy ztratili velkou část své moci a nedisponovali dostatečnými prostředky k udržování kultovní politiky na vysoké úrovni. Přesto však obraz, který vysvítá z některých soudobých dokumentů, je kupodivu velice podobný tomu z období silné panovnické moci. Na dokumentech lze sice sledovat některé posuny v ideologii, z nichž většina bude shrnuta v následující závěrečné

kapitole věnované přehledu Střední říše, ale celek nepůsobí tolik odlišně. Změny jsou sledovány až od druhé poloviny 13. dynastie a později v dynastii sedmnácté. (Franke 1997: 200) Král nepřestává vystupovat jako božská bytost. Mění se ideologie hlavního boha Amona a vztah mezi panovníkem a Amonem. Na významu pak získává město Théby. (Franke 1997: 200) Většina materiálu používaného k analýzám je epigrafické povahy. Stephen Quirke se přesto pokusil analyzovat obraz krále na základě administrativních dokumentů. (Quirke, 1999) Jeho závěrem je, že i v tomto druhu pramene se král objevuje zahalen rituálem, ať už byla jeho moc jakkoli efemérní a pokud bychom měli k dispozici pouze slova bez dalších monumentů a historického kontextu, nepůsobili by panovníci této dynastie o nic méně božští než králové z dynastie předchozí. (Quirke 1999: 70)

5.4 Závěr

Ducha královského úřadu Střední říše se zřejmě nejlépe podařilo vystihnout Janu Assmannovi. (Assmann, 1998) Stejně jako všichni badatelé se i Assmann k objasnění hlavních fenoménů vrací do minulosti. Neváhá panovníkům 12. dynastie připsat obnovení sakrálního rozměru „faraónské“ vlády v plném lesku. A to přes nově panující podmínky odlišující se značně od předchozího období. Vládcům tedy nestačilo pouze navázat na tradice Staré říše, které považuje za zpřetrhané. Nová dynastie totiž nevládla spolu s kruhem úřednické písařské elity nad negramotnou spodní vrstvou. Ale musela se prosadit vůči mocným krajovým vládcům, velmožům a patronům. (Assmann 1998: 30) Tato potenciálně opoziční vrstva disponovala nejen hospodářskou a vojenskou mocí, ale byla také gramotná. Možné sociální napětí nutilo panovníka a jeho okolí ke zdůvodnění své existence. Králové museli svůj nárok na nejvyšší postavení a vládu v zemi obhájit před těmito velmoži a zároveň si získat nižší vrstvy. Museli vyložit své cíle, legitimovat své postavení a poslušnost, kterou vyžadovali, náležitě odměnit. (Assmann 1998: 30) K tomu bylo potřeba modifikovat staré a zavést některé nové výrazové prostředků. Na scénu proto nastoupila literatura. Pomocí těchto prostředků státní moc odůvodňuje svá rozhodnutí a poukazuje na povahu odpovědnosti, na níž se moc zakládá. Vypadá to „jakoby panovník cítil povinnost nést zodpovědnost a skládat účty ke svým poddaným. Nepanoval násilím, ale na základě všeobecného souhlasu. (Assmann 1998: 30) Ideje nové dynastie, však nebyly totožné s těmi ze Staré říše, ale naopak navazovaly na

zkušenost a symbolické formy Prvního přechodného období. (Assmann 1998: 30) Jedná se tu především o ideje božího synovství, loajality a výkonu. Idea božího synovství dle Assmanna spočívá na novém základě legitimacy krajevých vládců, kteří se odvolávali na městského boha svého hlavního města. Panovník tuto myšlenku povyšuje na ideu prenatalního vyvolení státním bohem. Bůh si krále volí za syna a povolává jej ku královskému úřadu již v matčině těle. (Assmann 1998: 31) Idea loajality se vrací k někdejšímu institutu patronátu a jeho principu *vertikální solidarity* – ochrany za poslušnost, který se také vyvinul zejména v Prvním přechodném období. Vládcové dodávají této loajalitě náboženskou formu, povyšují ji na správnou životní cestu, která přinese jedinci, jež ji bude následovat, pozemský úspěch a zajištěnou posmrtnou existenci. (Assmann 1998: 31) Tradiční náboženské základy sakrálního královského úřadu poté doplňuje idea výkonu. I ta se vrací k vládcům krajů Prvního přechodného období. Ti představovali sama sebe jako živitele hladovějících, útočiště stísněných, otce sirotků, manžele vdov, obhájce slabých, zachránce utlačovaných a vůdce zbloudilých. (Assmann 1998: 31) Ve Střední říši se těchto témat chápou i panovníci, kteří nyní vystupují jako zachránci v nouzi pomocí jimi nově vytvořeného řádu. V této oblasti překračují úlohu pouhého zajištění vnitřního míru a stávají se rozšiřovateli hranic. (Assmann 1998: 31) Takové byly tedy hlavní aspekty královského úřadu ve Střední říši. Z Assmannových závěrů jako by vyplývalo, že nejpevnější základy pro novou ideologii poskytlo První přechodné období. Zde je však potřeba opatrnosti. Assmann nepopírá, že motiv božího synovství není neznámý Staré říši, pouze předpokládá, že to jak byl později uchopen a rozvinut náleží až Střední říši. (Assmann 1998: 47) Toto tvrzení nicméně přese všechno zůstává pouze hypotézou. Totéž může být řečeno i o některých jiných aspektech, které se sice očividně objevily až později, nicméně nelze dokázat, že některé ideje neexistovaly již daleko dříve a pouze se nedochovaly. Základy je proto možné hledat již v dřívější době. Tyto základy však byly nepochybně ovlivněny zkušenostmi z První přechodné doby a teprve z jejich spojení krystalizuje nová ideologie. Dále z Assmannových myšlenek silně vystupuje do popředí potřeba legitimizace směrem dolů, k poddaným. Toto, či alespoň nové prostředky k tomuto vedoucí, vnímá jako nový element. Je však potřeba dodat, že panovník se nelegitimizoval pouze vůči poddaným, ale také před bohy. Legitimizace tedy bude vždy mít přinejmenším tyto dva rozměry. Navíc i ve Staré říši se musel panovník legitimizovat vůči svým

poddaným, především pak elitám. Pouze prostředky se mohly či vyjádření této legitimizace se mohly lišit.

Na přesnější aspekty změn poukazuje Detlef Franke, (Franke, 1997) který však hned v úvodu své práce předkládá, že rozdíl mezi obrazem krále ve Staré říši a ve Střední byl především kvantitativní, role zůstávaly stejné a to i když se změnilo obsazení i text. (Franke 1997: 175-176) Protože se ze Staré říše nedochovalo nic, co by tuto domněnku potvrdilo, zůstává stále jen hypotézou. (Franke 1997: 176) Dále se ve svém článku pokouší poopravit rozšířený obraz, ve kterém panovníci Střední říše vystupují jako velmi lidští oproti svým božským předchůdcům ze Staré říše. Mnoho badatelů totiž z děl datovaných do Střední říše, a to především z literárních děl, usoudilo, že panovníci, jako například Senusret I., obzvláště zdůrazňovali své lidské vlastnosti. Zdůrazňovali bezúhonnost, moudrost, autoritu, sílu a své přednosti vítězných vojevůdců. (Franke 1997: 177-181) Právě tyto kvality se měly vyskytovat i v biografích soukromníků odkud je měli panovníci převzít. Jak naznačoval například Assmann. Franke se však táže, zda jsou tyto vlastnosti opravdu typickými privátními, pozemskými a lidskými tématy. (Franke 1997: 181) Jeho názorem je, že spíše šlo o božské kvality, které se změnou dekora začali přebírat soukromé osoby a od nich poté panovníci, když se začaly rozvíjet rozsáhlejší královské texty. (Franke 1997: 181-184) Nepopírá tedy tyto novinky. Následně navíc upozorňuje na nejsignifikantnější konkrétní změny, kterých si lze povšimnout v průběhu Střední říše. Ve svém článku vyděluje 11. dynastii a při tom poukazuje zejména na První přechodné období. Dále vyčleňuje vládu Senusreta I., pozdní 12. dynastii a novinky objevivší se za Senusreta III. a Amenemhata III. a konečně 13. dynastii, kdy došlo k dalším modifikacím. Zajímavé je, že se dle něj změna, která přichází se Senusretem I. objevuje v několika kulturních rovinách. Přesně totéž lze říci i o změně, která se objevila na konci 12. dynastie. Pro 13. Dynastii neexistuje velké množství pramenů, ale snad i tam by se dala předpokládat přítomnost rozsáhlejší kulturní proměny.

Co jsou to za změny v královské ideologii? Za Senusreta I. se dle Frankeho objevuje na monumentálních chrámových nápisech jistá společná zvláštnost. Především jde o to, že jsou formovány jako dialog s bohy a dvořany. Typický je tu přenos božských vlastností na panovníka a zdůrazňování predestinace Senusreta I. jako úmyslně založený způsob textu. (Franke 1997: 184) Člověk u nich může někdy pocítit, jak blízké si jsou světy královských nápísů a

popisy bohů v nábožensko-pohřebních textech. Texty Senusreta I. hovoří o tom, že bůh-stvořitel učinil krále-svého syna aktem stvoření skrze své oko (*jm.t*), ústa (*wḏ*) a to pomocí svých tvořivých schopností *sjz* a *hw*. Tento jeho syn-král byl určen k tomu, aby udržoval boží dílo. (Franke 1997: 184-185) Senusretovo jednání je takto identické s činností ostatních božích synů, což umožňuje jeho identifikaci se Šuem, Ptahem, či Hapim. (Franke 1997: 184-185) Snad právě na toto poukazují Senusretova jména – *ḥnḥ-ms.wt*. Koncepce božího syna, který je zároveň sám tvořitelem, je poprvé explicitně zužitkována k popisu činnosti a statusu právě Senusretem I. (Franke 1997: 185) Zároveň se tento panovník snaží téma šířit veřejněji a přesouvá jej z nejposvátnějších částí chrámu a zádušního komplexu směrem k okraji sakrálního okrsku. Centrální sakrální vztah a kultovní konstelace otec-syn se v malé míře profanizuje i v ne-sakrální oblasti. (Franke 1997: 185) Všechny texty Senusreta I. přitom poukazují na tendenci k určitému tematickému uspořádání nahoru, na činnost krále pro bohy a na jejich odpověď. Toto se však neobjevuje ve všech dostupných textech. Jiné texty dokonce spíše zdůrazňují jednání směrem k poddaným. (Franke 1997: 187)

Na konci 12. Dynastie se lze stále setkat s některými podobnými trendy. Například v papyrech z Kahunu bylo objeveno 6 hymnů na Senusreta III., které rovněž zdůrazňují jeho činnost vůči poddaným a zemi, zato prakticky zcela schází popis králových počinů vůči bohům. Není to však nic podivuhodného, vezme-li se v úvahu kontext, ve kterém byly tyto texty nalezeny. (Franke 1997: 188) Jednalo se samozřejmě o kontext profánní a Franke navrhuje, že texty mohly sloužit při skutečném setkání s panovníkem ve svátečně-sakrálním rámci. (Franke 1997: 188) Zajímavé je srovnání těchto hymnů s hraniční stélou ze Semny z 16. roku vlády. I zde se hovoří o počinech vládce, tentokrát vůči nepřátelům, ale i poddaným. Franke v tom vidí, jakousi změnu preferencí oproti nápisům Senusreta I., zejména pak toho z Heliopole, kde se zdůrazňuje králova činnost ve prospěch bohů. (Franke 1997: 188) Jako poněkud ironické vnímá, že se Senusretův nápis dochoval pouze jako kopie na papyru, kdežto text stély ze Semny, který je spíše svého druhu nesakrální literární text, je vytesaný do kamene. (Franke 1997: 188) Podstatným novým akcentem v královské ideologii této doby je především zdůraznění role panovníka jakožto opatrovníka a dobrého pastýře. Tento aspekt sice není nový a lze se s ním setkat již v rané Střední říši. V té době ale šlo o literární texty psané na papyru. Nyní jsou tyto texty přenášeny do kamene a

zahajují textovou tradici posvátných královských textů. Nejlepším příkladem tohoto trendu je stéla Sehetepibrea, na níž se dochovalo tzv. *Loajalistické naučení*, opěvující Amenemhata III. (Franke 1997: 188) Ta spolu se stélou ze Semny označuje nový výchozí bod v tradici královských nápisů. Tematicky má tento nový obraz krále své kořeny ve Staré říši, kdy se hovoří o vládcově přízni a chvále vůči úředníkovi. Frazelogicky ale vychází z textů Prvního přechodného období, přesněji z autobiografií tehdejších krajových vládců, jednajících jako patroni zaopatřující své přívržence. (Franke 1997: 189) Je třeba dodat, že zde Franke pojednává pouze o jednom typu textů, které považuje za důležité pro další vývoj. Senusret III. i Amenemhet III. nicméně stavěli také chrámy pro bohy a zde zdůrazňovali právě vztah k božstvu.

V monumentálním nápisu Sobekhotepa IV. z Karnaku se objevuje třetí změna, která se objevila v průběhu Střední říše, či těsně po jejím závěru. (Franke 1997: 189) Je v nich politicky, a to zejména s ohledem na regionální politiku, významné upřednostňování Théb. S tímto získal nový význam i Amon. Od této doby jsou všechny jinak také královské vlastnosti připisovány bohu. Dříve byl při popisu krále využíván spíše jakýsi jeho „autonomní“ obraz, nyní se panovník objevuje skrze identifikaci a skrze jakési srovnání s bohem a bohy. (Franke 1997: 189) Tímto se dle Frankeho uzavírá jakýsi kruh započatý za vlády Senusreta I. Tehdy se panovník sice srovnává s bohy, a to ve formě klasického hymnu s nominálními větami A pw B, ale pouze v případě literárních textů. Ty pak podle Frankeho pojednávají o králi „zvenku“. Sobekhotep IV. ale ve svém textu nechává sám sebe srovnávat s bohy. (Franke 1997: 189) Přidává také další již dříve Senusretem III. a jinými pojednávaná témata myšlení, mluvení a jednání. (Franke 1997: 189) Podobné je to i s tématem boha pomáhajícího panovníkovi se záhubou nepřátel textově poprvé zachyceného za Senusreta I. Později se dostává do hieratického naučení a nakonec se na konci 13. dynastie stává hieroglyfickým topoi královských eulogií. (Franke 1997: 190) V průběhu celého tohoto období lze rovněž hovořit o různých proměnách v ideologii krále jakožto obrazu boha Rea na zemi. (Franke 1997: 190) Nejprve se lze v 9. a 10. dynastii setkat s panovníkem, jakožto „Reovým úředníkem“ v čele státního aparátu. V 11. dynastii se z krále stává držitel Reova místa. Za Senusreta I. se poté vládce objevuje jakožto syn stvořitele a syn tvořitel, který se později stává obrazem Rea. (Franke 1997: 191)

Z trochu jiného úhlu pohledu sleduje kultovní aktivity panovníků 12.

dynastie a jejich legitimizaci Eileen Hirsch. (Hirsch, 1999) Už mnohokrát bylo hovořeno o blízkém vztahu mezi králem a bohy a tedy o úzkém sepětí mezi vykonáváním kultu a královským úřadem. Panovník zastává tuto klíčovou pozici jakožto syn bohů a jeho povinností je zajišťovat jejich kult, za což zpětně dostává jejich souhlas a dary nutné k vykonávání vlády. Toto Eileen Hirsch nazývá kultovní politikou (Hirsch 1999: 44) a dle jejího názoru je to jakýsi základ egyptské politiky s přednostním právem před klasickou vnitřní a také zahraniční politikou. (Hirsch 1999: 44) Hirsch se přitom pokusila zmapovat základní rysy takovéto kultovní politiky ve 12. dynastii. Píše, že se jedná o první období v egyptských dějinách, kdy je možno o něco podobného se pokusit. (Hirsch 1999: 43) Zajímavé přitom je, že základní myšlenkou, která stojí ve 12. dynastii v pozadí tohoto programu, je učinit něco pro boha. Co je pak ve skutečnosti vykonáno má až druhotný význam. Důležité je, že památka nese jméno panovníka a božstva a veřejně tak oznamuje pouto mezi oběma. (Hirsch 1999: 44-45) Tato německá egyptoložka nejprve hovoří o obecných proměnách v kultovní politice. Nejedná se jí však jen o proměny v ideologii, ale také konkrétní projevy. Zmiňuje, že mnohým reliéfům sloužily za vzor staroříšské reliéfy ze zádušních komplexů tehdejších panovníků, které byly přeneseny do kontextu božských chrámů, kde pozměnily svůj význam. Kromě těchto starých zdrojů se však objevily i inovace. Důležitý je nárůst počtu královských plastik. (Hirsch 1999: 44) Ty se sice i ve Staré říši přinejmenším v některých případech objevovaly v božských chrámech, nyní se však jedná o nepostradatelnou výbavu chrámů všech božstev. Kromě toho, že narůstá počet plastik, objevují se v nich i nová témata. Za Senusreta I. je panovník na reliéfu v Bílé kapli poprvé zobrazen v pozici *dw3*, (Hirsch 1999: 45) později se objevují i sochy v tomto postoji. (Hirsch 1999: 45; Tallet 2005: 186) Od Senusreta III. se objevuje nová tzv. rund-plastik. Přesto většina soch patřila ke starému typu. (Hirsch 1999: 45) Zároveň se zdá, že určitý typ sochy byl používán na základě kontextu jejího umístění. Uvnitř chrámu se panovník objevuje v pozici udržovatele kultu klečící a obětující. Při vstupu do chrámu však byly umístěny sochy reprezentativního vzhledu, zobrazující panovníka jako boha na zemi a představitele boha. Nevymizely ani tradiční sochy panovníka, jako příjemce kultu. (Hirsch 1999: 46) Kromě stavby a výzdoby chrámu museli panovníci zajistit i kultovní náčiní. Zřejmě nejdetajnějším pramenem k této činnosti jsou analýzy Amenemhata II., které i přes skutečnost, že zachycují pouze období roku a půl,

píší o 12 příležitostech, kdy byla chrámu věnována výživa – tedy zemědělské produkty, či kultovní náčiní. (Hirsch 1999: 47)

Na celkové politice dynastie si všímá těchto proměn v kultovní politice. Amenemhet I. zřejmě usiloval o rozsáhlejší stavební program. Tento však byl ve většině případů dokončen až jeho nástupcem Senusretem I., který se projevil jako velký stavitel. (Hirsch 1999: 49) Když pak na trůn nastoupil Amenemhat II., většina staveb již byla dokončena a nastal tedy čas zaopatřit svátky a zejména vybavit chrámy kultovním náčiním. Snad proto je tato činnost v análech takto zachycena. (Hirsch 1999: 49-50) O Senusretovi II. toho bohužel není možno mnoho říci, zato jeho nástupce byl opět činný na poli kultu. Především se zřejmě staral o zajištění kultů, nicméně nevyhýbal se ani stavebním projektům. Zdá se, že preferoval jih země. (Hirsch 1999: 50) I Amenemhat III. a oba jeho nástupci Amenemhat IV. a Sobeknofru zanechali stopy po své kultovní politice. Nejhlubší stopa samozřejmě patřila Amenemhatovi III. Všichni tři však své snahy koncentrovali do oblasti Fajjúmu. Vypadá to, že si tedy každý panovník mohl přizpůsobit tento politický „základ“ dle vlastních potřeb. (Hirsch 1999: 50) Hirsch také předpokládá, že obojí činnost, tedy jak samotná stavba chrámu, tak i zajištění kultu, byly stejně významné. Stavba však byla náročnější a nákladnější, proto si mohli někteří panovníci dobrovolně volit spíše zajišťování chrámovou výbavu, než přímo stavět nové svatostánky. (Hirsch 1999: 47)

6 HOSPODAŘSTVÍ

Konečná a nejsložitější kapitola vybraných charakteristik státu Střední říše se pokusí popsat hospodářství Egypta. Pojem hospodářství je tu vnímán velmi široce. Není jím míněno pouze ekonomické fungování státu, ale hospodářské vztahy ve Starém Egyptě vůbec. Také s hospodářstvím je spojena celá řada problémů. První je už jen se samotným pojmem „hospodářství,“ který může působit poněkud zavádějícím dojmem – sami Egypťané žádný ekvivalent tohoto slova nepoužívali. Daleko větší obtíže však představuje nedostatek pramenů. Z daného období je sice k dispozici několikero dokumentů, z nichž některé umožňují opravdu neobyčejný a značně detailní vhled do hospodářských praktik, ale v podstatě všechny jsou pouze jakýmsi mikrosondami, které nedovolují vytvořit si přesnou představu o celku, jehož byly součástí. Mezi tyto dokumenty patří soubor Hekanachtových dopisů, Reisnerovy papyry, papyrus Brooklynského muzea 35.1146⁵¹, papyrus Boulaq 18, některé z papyrů nalezených v Kahunu, papyrus Harageh 3, nápisy expedic vysílaných do lomů a dolů. Největším nedostatkem všech těchto pramenů je jejich skromný počet a od toho se dále odvíjející nedostatečné časové a prostorové pokrytí. Většina pramenů je datována do pozdní Střední říše od vlády Senusreta III. dále a některé nejzajímavější doklady jsou dokonce datovány až do následující 13. dynastie. Pouze dva zajímavé a mnohokrát zpracované prameny – Hekanachtovy dopisy a Reisnerovy papyry – pravděpodobně pochází již z vlády Senusreta I. Jen nápisy zanechané expedicemi mířícími za surovinami pokrývají více méně celé období.

6.1 Hospodářský systém Střední říše

Ekonomie je institucionalizovaný proces interakce mezi člověkem a jeho prostředím, tato interakce jej kontinuálně zaopatřuje materiálními prostředky k uspokojování jeho potřeb.

Karl Polanyi⁵²

Na tomto místě, tedy na počátku kapitoly věnované hospodářskému systému, je třeba zodpovědět nevyslovenou otázku proč vůbec v této práci přikládat význam hospodářskému systému země. Kolapsy se velice často projevují v sociopolitické

⁵¹http://www.brooklynmuseum.org/opencollection/objects/3369/Historical_Papyrus_in_Five_Pieces

⁵² Karl Polanyi, Conrad Arensberg; Préf. de Maurice Godelier; *Les systèmes économiques dans l'histoire et dans la théorie*, Paris, 1975

a ekonomické sféře. Obecně lze říci, že pokud se na nějakém státu, či civilizaci sleduje postupný úpadek, i ten bývá často propojen s úpadkem ekonomickým. Z toho tedy vyplývá, že hospodářský systém hraje v takovýchto případech svou roli, i když to samozřejmě nemusí být nutně role hlavní. Zároveň také role různých hospodářských systémů při různých úpadcích bývá různá. Každý systém totiž reaguje a chová se odlišným způsobem.

Do dnešní doby se objevilo několik pokusů o popsání egyptského hospodářství a v egyptologických kruzích je možno setkat se s povícerou názory na to, jak mohl staroegyptský hospodářský systém vypadat. Stejně jako i v jiných oblastech bádání je však i na tomto poli problém s nedostatkem pramenů a proto se až doposud neobjevil jediný vyčerpávající popis hospodářského systému Střední říše. Přitom tato otázka se jeví jako úžeji propojená s otázkou vzhledu a fungování staroegyptské a přesněji středoříšské společnosti. Byla tato společnost kontrolovaná tak, že většina aspektů byla plánována státem, nebo šlo o společnost s určitou mírou volnosti, ve které stát kontroloval pouze některé záležitosti a ve které zároveň panovala i určitá ekonomická svoboda? (Grajetzki 2000: 141-142) Ještě dříve než se přistoupí k rozboru této problematiky, bylo by namístě představit několik klíčových pojmů. Těmito pojmy, majícími pro popis egyptského hospodářství klíčový význam, jsou redistribuce, reciprocita a trh. Právě okolo těchto termínů se točí veškeré diskuze o povaze staroegyptského systému.

Slovo redistribuce znamená samo o sobě jednoduše přerozdělení, ve spojení se slovem systém se však jedná o druh ekonomiky, který je připisován starověkým státům obecně. Tento systém je zároveň spojen se jménem Karla Polanyiho, badatele na poli ekonomických studií své doby působícího na Kolumbijské univerzitě v New Yorku. Redistribuční model měl fungovat na principu, že nadbytky rolnických domácností byly nejprve vybrány autoritami, jakými byly stát, popřípadě chrámy, a později pak došlo k jejich přerozdělení mezi určité sekce společnosti. (Janssen 1982: 253) Jinak lze také hovořit o povinnosti převést zboží politické, či náboženské instituci. Tyto instituce poté přerozdělí zdroje a služby na bázi sociálních statutů v rámci politické či náboženské sféry. Zboží tak mohlo být v rámci společnosti přerozděleno těm, kteří je potřebují, a to bez explicitní ekonomické motivace. Tyto redistribuční aktivity přitom měly

sloužit stejným strukturálním účelům, jakým v naší společnosti slouží trh. (Bleiberg 1996: 6).

Reciprocita⁵³ je odvozena z latinského slova „*reciprocus*“ mající význam „vzájemný.“ Znamená tedy vzájemnost. Vyrovnaný reciproční vztah by měl fungovat podle zásady „*jak ty mně, tak já tobě.*“ Princip reciprocity čili vzájemnosti přitom hraje v lidských společnostech významnou roli. Příjemce daru cítí povinnost dar oplatit, poškozený se cítí oprávněn k odvetě, v jednání i ve směně se lidé snaží zachovávat vyrovnané vztahy čili „*účty*“.⁵⁴ J. Janssen, který se zabýval reciprocitou a předáváním darů ve Starém Egyptě, však píše, že mezi reciprocitou dnes a tehdy je jeden zásadní rozdíl. Dnes jde podle něj především o společenskou záležitost, o něco co má posílit rodinná, či přátelská pouta. V primitivních agrárních společnostech však krom tohoto měla reciprocita i rozměr ekonomický, v těchto společnostech bylo totiž dávání darů jedním ze vzorců pro distribuci zboží a služeb. Nešlo jen o prostou manifestaci štědrosti, obdarovaný byl totiž obecně zavázán dát proti-dárek, a to buďto ihned, nebo až po uplynutí určité doby. (Janssen 1982: 154) Janssen potom ještě dále klasifikuje reciprocitu, jako jeden ze způsobů, jak v rámci redistribučního systému získat zboží, které stát neposkytuje. (Janssen 1982: 154)

Pokud jde o potřebu definice posledního pojmu, může se zdát poněkud překvapivá, protože trh je něco, co je dnešnímu člověku všeobecně známo jak v užším, tak i širším významu tohoto slova. Je to totiž „entita,“ se kterou se dennodenně setkává a která v našich životech hraje důležitou roli. V případě starého Egypta však situace tak jasná není a otázka samotné existence či neexistence trhu, nebo jeho případné obdoby může být důležitá pro popis samotného systému. Co je to tedy trh? David Warburton ve svém článku *The Egyptian Economy: Sources, Models and History* (Warburton, 2010) podává dvě moderní definice trhu v širším slova smyslu. První je převzatá z ekonomického slovníku Michiganského institutu technologie a definuje trh jako „*any context in which the sale and purchase of goods takes place*“ (jakýkoli kontext ve kterém se odehrává prodej či koupě). Druhou definici uvádí mezinárodní slovník financí a tvrdí, že trh je „*business or trade in any commodity*“ (podnikání či obchod jakoukoli komoditou.) (Warburton 2010: 165) Vzhledem k tomu, že již ze Staré

⁵³ <http://cs.wikipedia.org/wiki/Reciprocita>

⁵⁴ <http://business.center.cz/business/pojmy/p1222-reciprocita.aspx>

říše je známa stéla zaznamenávající prodej domu, stejně jako scény trhů pod širým nebem, dá se předpokládat, že trh ve starém Egyptě opravdu fungoval a že jeho existence je dnes více méně přijímána. Co však vyřešeno není, je jeho podoba a role, kterou hrál v rámci egyptského hospodářství, a to obzvláště pro období před Novou říší. A právě tato otázka odlišuje od sebe varianty možných ekonomických systémů.

Okolo poloviny 20. století započal již v úvodu zmiňovaný Polanyi s projektem výzkumu původu ekonomických institucí. Postupně kolem něj vznikl kruh podobně zaměřených antropologů, historiků, sociologů a ekonomů. Polanyi jejich práci nasměroval do tří základních směrů. První z nich byl spojený s kritikou dosavadní ekonomické teorie, druhý měl za úkol vytvořit typologii ekonomických systémů a třetí se zaměřoval právě na původ a historii ekonomických institucí. (Godelier 1975: 10) Polanyiho výzkum přinesl nový pohled na starověké ekonomiky, a i když se již záhy začaly objevovat jeho nedostatky, přesto vytvořil jakýsi přelom v ekonomické historii a dodnes se zdá, že práce o egyptském hospodářství byly dlouho v jeho stínu. Polanyi postuloval, že ekonomie jakékoli společnosti vždy funguje v kontextu její struktury, a že její univerzální funkcí by mělo být opatřit společnosti prostředky k dosažení jejích cílů. (Godelier 1975:12) Ve starověké ekonomice nehrál důležitou roli jedinec, ale instituce. Tyto instituce však nemusely mít primárně, nebo dokonce výlučně ekonomický ráz. Z toho vyplývá, že ekonomie měla být součástí společnosti, její struktury a jejích vztahů, a proto by neměla být zkoumána bez tohoto kontextu. Dále tento ekonom ze svých výzkumů vyvodil závěr, že existovaly tři obecné principy fungování rozličných „historických systémů“, jinými slovy tři možné modely jejich integrace jakožto systémů. Těmito principy měly být reciprocita, redistribuce a směna. Přitom přítomnost určitého principu a především jeho převaha, není v systémech náhodná. Navíc přítomnost jednoho principu ve společnosti, nevylučuje přítomnost zbylých dvou, jeden však mívá tendenci dominovat. (Godelier 1975: 18-19) Už sám Polanyi si byl vědom toho, že systémy, které se snaží klasifikovat a porovnat, jsou vzájemně velice odlišné. To znamená, že jednotlivé principy jsou charakterizovány velmi vágně a opravdu pouze jako principy a ne jako jasně definovatelný systém. To je na jednu stranu jejich výhodou, ale jak bude ukázáno níže také jejich slabou stránkou.

Při velkém zjednodušení problematiky pokusů o definici hospodářského systému starověkého Egypta si lze představit jakousi úsečku, jejíž jeden konec představuje silně kontrolovaný redistribuční systém a druhý konec jakási tržní ekonomika preindustriálního typu. Většina názorů na uspořádání ekonomických vztahů v Egyptě se pohybuje na této ose někde mezi oběma extrémů. Sama definice redistribučního systému nepočítá s výraznější rolí trhu či něčeho co by se dalo nazvat soukromým podnikáním. Dalším důležitým předpokladem k jeho případné aplikaci je skutečnost, že reciprocita může existovat pouze ve společnosti, kde jsou malé rozdíly mezi jednotlivými společenskými třídami a také, že se redistribuce objevuje pouze mezi odlišnými sociálními třídami a mezi geografickým centrem a periferií. (Bleiberg 1996: 6) Redistribuce odporuje existenci tržních mechanismů, jakými jsou obchod pro zisk či peníze jako míra hodnoty. (Bleiberg 1996: 5) Karl Polanyi totiž zastával názor, že trhy začaly v rámci přerozdělování zdrojů dominovat až v 19. století, předtím bylo toto přerozdělování kontrolováno mechanismy reciprocity a redistribuce. Metody přerozdělování pak byly často součástí kulturních předpokladů (*assumptions*). Jedinec byl v takovýchto společnostech povinen účastnit se na redistribučních aktivitách, ačkoli tyto aktivity nemusí být nutně vnímány jako způsoby akvizice. (Bleiberg 1996: 7). V případě Egypta to mělo znamenat, že veškerou prestiž a materiální bohatství poskytoval král, popřípadě bohové a že dosáhnout snazšího materiálního života bylo možné pouze skrze královské, nebo božské instituce. (Bleiberg 1996: 11) Toto samozřejmě platilo pouze v obdobích silného centralizovaného státu, nicméně v období rozkladu státu přejímaly úlohu redistribučního centra jiné jednotky. V neposlední řadě je třeba zdůraznit, že v takovémto systému musela hrát důležitou roli ideologie. Ta stála za klíčovou rolí vlády v ovlivňování nákladů směny v historii a spolu s náboženstvím mohla stát v pozadí jednotlivých způsobů přerozdělování zboží a služeb. (Bleiberg 1996: 11)

Badatelé příklánějící se k tomuto konci škály, pokud se nesnažili popřít existenci klasického, volného trhu úplně, což je velice těžké, vezme-li se v úvahu existence některých pramenů. Tvrdili aspoň, že trh hrál pouze okrajovou, nevýznamnou roli. Takto je tomu například u Helcka. (Helck, 1975; Bleiberg, 1996; Janssen, 1982) Jiní badatelé však poukazují na některá fakta nasvědčující tomu, že redistribuce nemohla být jediným modelem ekonomických vztahů v egyptské společnosti. Různí badatelé, však pro toto tvrzení uvádějí různé

argumenty. Například Barry Kemp tvrdí, že redistribuční model jednak odstraňuje individuální fenomény z jejich kulturního a historického kontextu a jednak znemožňuje to, aby jakákoli ekonomika byla charakterizována, jako čistě tržní, nebo čistě redistribuční, protože, ani jeden ze systémů není schopen zajistit všechny lidské potřeby. (Bleiberg 1996: 19-20) Janet Richards zase ve své antropologické analýze pohřebišť Střední říše, (Richards, 1992) kombinované s písemnými prameny a analýzou některých dobových sídlišť, poukázala, že některé výsledky svědčí proti existenci čistě redistribučního modelu. Dle jejích závěrů se jedná především o zjištění, že ve Střední říši existovalo přinejmenším pět, ale s velkou pravděpodobností i větší počet společenských tříd, přičemž čistě redistribuční model by s největší pravděpodobností vytvořil bipolární společnost, kde by na jedné straně stála vrstva bohatých vládních úředníků a na straně druhé ostatní. Dalšími argumenty však byly i přítomnost drahých materiálů v hrobech příslušníků několika různých vrstev společnosti. Jejich frekvencovanost a kontext nálezů poukazují na malou pravděpodobnost toho, že byly dosažitelné pouze skrze vládní kanál. (Richards 1992: 295-7). Toto zjištění se zdá být doloženo i v písemných pramenech Střední říše, které poukazují na poměrně značnou ekonomickou autonomii. Jedinec mohl vlastnit nebo najímat půdu a disponovat jí i jejími produkty. (viz Hekanachtovy dopisy – Allen, 2002; Richards 2005: 4-9) Někteří jedinci navíc i po konci Prvního přechodného období nadále kladou důraz na vlastní aktivitu, spíše než na spojení s vládou nebo chrámem. (Richards 2005: 4-9) Na základě těchto faktů činí Richards závěr, že vláda v tomto období striktně kontrolovala pouze vládní obchod, stavební projekty, finance a ty společenské vrstvy, které byly nejbližší propojeny s vládními zájmy (bohaté nositele titulů, specializované řemeslníky, odvedené pracovníky), že však zároveň však pravděpodobně existovaly socioekonomické vrstvy obyvatelstva, o jejichž striktní kontrolu vláda neměla zájem či ji ani z logistických nebo ideologických důvodů vykonávat nemohla. (Richards 1992: 295-7) Tudíž předpokládá, že v Egyptě Střední říše existoval flexibilní soukromý systém a široce diferenciovaná společnost, alespoň částečně fungující mimo rámec kontrolovaný vládou. (Richards 1992: 295-7) Dle názoru autorky této práce to však nejsou zcela přesvědčující důkazy, ostatně i sama Richards si je toho vědoma soudě z častého používání slova *možná*. Například fakt, že by některé komodity (zde se míní především ty z drahých materiálů) byly dostupné pouze skrze službu panovníkovi,

nevyklučuje jejich vlastnictví širšími vrstvami. Každý z vysokých úředníků, kteří byli příjemci těchto cenností, byl sám pánem a odměňoval, ty kteří mu sloužili a takto se lze dostat po hierarchii níže a níže. Navíc existují náznaky, že na pohřebištích konce Střední říše těchto cenných materiálů ubývá, (Williams, 1975; Grajetzki, 2004) což například Bourriau pokládá za výsledek úpadku královských těžebních aktivit. (Bourriau 1990: 14-16) Existují, ale i další a zajímavější indicie pro to, že stát nedistribuoval všechny komodity. V Abydu je možné objevit stélu dedikovanou osobou, která nenese žádný administrativní titul. (Richards 1992: 41) V káhunských papyrech zase figurují osoby, které jsou označeny prostým termínem překládaným, jako *měšťan*. Toto označení samozřejmě není ani označením profese, ani úřednickým titulem a v papyrech se objevuje ve výčtech po boku všech možných profesí od pekaře po administrativního úředníka. (Quirke 1991: 141-149). Texty zároveň naznačují, že tito *měšťané* bez titulů byli schopni operovat domácnostmi se služebníky a nebyli to nutně chudí jedinci. Disponovali tak prostředky a statusem dostatečným k zajištění soch či stél a mohli vlastnit služebníky, či zastávat pozici v chrámových fýlách. Museli mít tedy přístup ke zdrojům, z čehož vyplývá, že stát pravděpodobně nebyl monolitickou ekonomickou entitou. (Quirke 1991: 141-9)

Na zcela opačném konci oné pomyslné úsečky se pohybuje David Warburton, který ve svých pracích navrhuje redistribuční systém a neváhá tvrdit, že Polanyi vyvrací sám sebe. (Warburton 2010: 165-166) Dle Warburtona nepřinášejí egyptské prameny jednoznačné svědectví ve prospěch redistribučního systému. Proto je třeba hledat jiné principy, na nichž mohla staroegyptská ekonomika fungovat a tímto principem je pro něj tržní hospodářství. (Warburton 2010: 166-167) Egyptské prameny totiž vypovídají poměrně jasně v tom smyslu, že stát vybíral daně, nenaznačují však, že by stát vybíral veškeré přebytky a už vůbec ne že by redistribuoval všechny komodity. (Warburton 2010, 167) Naopak existují doklady, (například z dobře zdokumentované komunity královských stavitelů hrobek v Dér el-Medíně) že si nakupovali zboží, které jim stát neposkytoval. (Warburton 2010: 167-168) Warburton pak postupuje ještě dále a tvrdí, že přiděly, které tito dělníci od státu získávali, nebyly jednou stranou redistribuce, nýbrž mzdou za práci tak, jak ji známe dnes. Stejným způsobem rozumí i přerozdělování chrámových obětí chrámovým pracovníkům a kněžím.

Jde pro něj jen o část příjmu, na který přispívali králové, popřípadě vyšší úředníci. (Warburton 2010: 168)

Shrnutí, které dobře vystihuje předloženou problematiku, podává John Baines ve svém článku *Order, Legitimacy, and Wealth*. (Baines, Yoffee, 1998) Píše, že egyptská ekonomie není příliš dobře zdokumentovaná. Nejlépe probádanými obdobími jsou pozdní Nová říše a doba Řecko-římská, nicméně zejména charakter druhé zmiňované je velice odlišný od dřívější situace. (Baines, Yoffee 1998: 228) Obecný obrázek je buďto extrém centralizované, příkazy řízené ekonomie, která však byla překvapivě přijatelná po dlouhá období. Existují však i jiné výklady situace. (Baines, Yoffee 1998: 228) Mnoho interpretací egyptského hospodářství bylo ve stínu Karla Polanyiho, ale neexistuje všeobecný souhlas ohledně toho, nakolik je jeho přístup realizovatelný. Jak všeobecný kontext, tak i detail jeho fungování jsou málo známé. Zvláště proporce ekonomického života, která je v pramenech zachycená, nemůže být dobře odhadnuta. A díky tomu je obraz základních strategií obživy a soukromého podnikání nejistý. (Baines, Yoffee 1998: 228) Kvůli těmto obtížím mají badatelé tendenci zaměřovat se spíše na otázky sociální organizace a administrativu než na ekonomii jako takovou. (Baines, Yoffee 1998: 228)

Na těchto příkladech lze poukázat, jak je problematika egyptského hospodářského systému komplikovaná. Problémy se přitom množí v případě, kdy se badatel zabývá starším obdobím a obzvláště Střední říší. Většina argumentace badatelů zabývajících se staroegyptskou ekonomikou totiž pochází až z období Nové říše (zejména se tu jedná o argumentaci ve prospěch volnějšího trhu). Osobním názorem autorky této práce je, že problémy může působit i samotná definice redistribučního hospodářství. Ve všech jí prostudovaných publikacích, které však rozhodně jsou pouhou částí, se objevuje definice poměrně vágní. Nikdo se přitom nezabýval upřesněním definice či otázkou co ještě je redistribučním systémem a co jím už není, stejně tak se nikdo nezabýval jiným vysvětlením. Na základě stávajících dokladů ze starého Egypta je totiž těžké přijmout oba extrémy objevující se na předložené hospodářské úsečce. Zajímavou otázkou do budoucna je vysvětlení systému skrývajících se někde uprostřed mezi nimi a jeho pojmenování. Právě tato střední cesta se jeví pro popis egyptského hospodářství velice slibně.

6.2 Základ staroegyptského hospodářství - zemědělství

Důležitým faktorem ovlivňujícím hospodářské modely jsou přírodní podmínky, proto je nutno věnovat se nejprve jim. Na tomto místě je potřeba přiznat, že mnohé předpoklady vycházejí z analogií mnohem mladších období a nejsou tedy doloženy přímo z období vymezeného touto prací, přesto jsou natolik pravděpodobné, že s nimi někteří badatelé pracují. (Lehner, 2000; Eyre, 1994b, 1999) Téměř každá populárně naučná publikace začíná citací z Herodotových dějin, že Egypt je darem Nilu. Tímto výrokem je jednak míněno, že bez Nilu by byl Egypt pouze poušť, tak tomu ostatně v dnešním Egyptě s uměle vyměřenými hranicemi v poušti skutečně je – poušť zabírá daleko větší část území Egypta, než úrodná půda v okolí řeky. Výrokem však byly míněny také každoroční záplavy, přicházející do Egypta okolo poloviny července a přinášející sebou každý rok, znovu a znovu úrodné bahno – černozem. Tomuto výroku poměrně nedávno oponoval Trigger, který píše, že bahno přinášené Nilem nebylo tak úrodné a že Egypťané nechávali čas od času ležet svá pole ladem, či alespoň střídali zeleninu a obiloviny, aby zajistili, že půda bude obsahovat dostatek dusíku. (Trigger 2003: 297) Šířka úrodného údolí se lišila od několika set metrů v blízkosti jižní hranice země u Asuánu po 22,5 km ve Středním Egyptě. Delta měřila v nejširším bodě 240 km a byla přibližně 160 km dlouhá. (Trigger 2003: 293). Vodní režim Nilu měl ale kolísavou povahu a výška záplav se rok od roku měnila, nízké záplavy přitom nebyly výjimkou. Stejně tak se čas od času objevovaly nadměrně silné záplavy, které mohly způsobit jak škody na majetku, tak zpoždění úrody.

6.2.1 Zavlažování

Přírodní vodní režim Nilu umožnil rozkvět starověké civilizace na jeho březích. Otázkou ovšem zůstává, jakým způsobem. Ve starších publikacích zabývajících se vznikem prvních států v povodí velkých řek se záplavovým režimem se objevuje názor, že stát vznikl z potřeby kontroly organizace umělého zavlažování. (Wittfogel, 1957) V současnosti se alespoň v případě Egypta od tohoto názoru upouští. Nyní již poněkud zastaralá teorie totiž předpokládala, že Egypt byl zavlažován pomocí sítě celoročně zaplavovaných kanálů. Tento předpoklad se ovšem neshodoval s předmoderním fungováním egyptské záplavové oblasti. (Lehner 2000: 297; Butzer, 1976). Navíc se zdá, že

k podstatnějším regulacím záplav došlo v Egyptě až mnohem později. Jakým způsobem tedy fungovalo staroegyptské zavlažování?

Při popisu egyptského zavlažování si egyptologové mnohdy pomáhají moderními paralelami z 19. či počátku 20. století, předtím než došlo k výstavbě Asuánské přehrady, která proměnila vodní režim Nilu. Do té doby bylo v Egyptě tzv. „*basin irrigation*“. V anglicko-českém slovníku se lze setkat s překladem tohoto termínu jako *závlaha výtopou* či *povodí zavlažování*, což dle názoru autorky může být poněkud zavádějící. Proto upřednostňuje používat nadále výstižnější anglický termín. Základem *basin irrigation* jsou tzv. *basins*, v arabštině *hawd*. Český slovníkový překlad tohoto termínu zní – povodí, pánev, mísa, nádrž, bazén, kotlina, umyvadlo, zátoka; většina z těchto pojmů může v českém čtenáři evokovat představy poněkud odlišné od reality. Termínem, který zřejmě nejlépe postihuje realitu je, slovo pánev, autorka by však dala přednost českému slovu, které vychází ze stejného kořene, jako anglický termín - a sice bazén. Nílské údolí v Egyptě bylo tvořeno právě těmito bazény, které si lze představit jako jakési ne příliš hluboké, avšak plošně velice rozsáhlé pánve, které zachytávaly každoroční záplavu. Popisy těchto bazénů podává například Willock, (Willock, 1913) který prováděl hydrologický průzkum Egypta na přelomu 19. a 20. století. Mark Lehner ve svém článku uvádí jednu převzatou analogii, která pomáhá lépe si představit situaci. Nil v Egyptě vytvořil záplavovou pláň, která se podobala zadní straně listu se střední žilkou představující Nil a jeho náplavy. (Lehner 2000: 298). Nejvyšší část údolí je hned u řeky a nejnižší část údolí ležela na okraji pouště. Ohraničena těmito přírodními hranicemi ležela série bazénů, svažující se od jihu k severu, klesající mezi Asuánem a Středozemním mořem o celých 85m.

Základním předpokladem umožňujícím přiblížit se ke staroegyptskému hospodářství, je, že *basin irrigation* starého Egypta bylo ve své podstatě shodné s tím, co bylo vyzorováno v 19. století. (Lehner 2000: 298) Bohužel však nelze s jistotou říci, kdy v průběhu egyptské historie a v jakém rozsahu se tento systém vytvořil. Přesto však je jediným možným řešením analogie z moderní doby. Je známo, že například Horní Egypt byl v 19. století tvořen 136 velkými bazény a že jejich tvar a velikost se lišily podle konkrétní šířky záplavové planiny. (Lehner 2000: 300-301) Každý z těchto bazénů, měl své vlastní jméno a největší z nich – Delgawí, měl rozlohu 201,6 km². Pro zajímavost nejmenší bazén, který byl

v Gíze a nesl jméno Maasara, pokrýval plochu pouhých 2,1 km², přičemž průměrná rozloha bazénů činila 37,8 km². (Lehner 2000: 301) Všechny tyto bazény po 6 až 8 týdnů v roce zadržovaly vodu. V předminulém století se bazény vyvinuly do nezávislých bazénových systémů tvořených jedním či častěji více bazény svažujícími se od jihu k severu a napájenými jediným přítokovým kanálem, jehož ústí tvořilo jakousi mezeru v nilském břehu. (Lehner 2000: 301). Za říčními nánosy lemujícími Nil, se otočil a běžel více méně paralelně s tokem řeky a ve svém průběhu protínal hráze oddělující jednotlivé bazény od sebe. Při vrcholu záplav připomínalo nilské údolí velké jezero s průměrnou hloubkou okolo 1,5 m, ze kterého vyčnívaly ostrůvky s egyptskými vesnicemi a hráze. (Lehner 2000: 301) Bazénový systém však disponoval i výpustěmi. Ty byly v zásadě dvojího druhu. Jednak mohla být voda vypuštěna do dalšího, níže položeného bazénu. Toto bylo charakteristické pro západní břeh ve středním Egyptě. A jednak existovaly skalnaté výběžky pouště uzavírající systém a tlačící vodu zpět do nilského koryta. To bylo naopak typické pro východní břeh mezi Asuánem a Abydem, i když se nacházely také na břehu západním. Velké bazény byly poté obyvateli měst a vesnic rozděleny na menší sub-bazény, oddělující jednotlivá teritoria a nesoucí rovněž vlastní jména. Tyto sub-bazény byly nakonec ještě rozděleny na jednotlivé parcely, označené hraničními kameny. (Lehner 2000: 301)

Až doposud byl popisován systém známý z 19. a počátku 20. století. Co však lze říci o bazénovém systému z faraónského Egypta? Nedochovalo se mnoho jasných textových záznamů. Předpokládá se, že nilské záplavy byly postupně regulovány v průběhu celých 3000 let existence staroegyptského státu. Je však dobře možné, že hornoegyptský systém byl velice dobře regulovaný již někdy ve 12. dynastii. (Eyre 1994: 75,78,80; Lehner 2000: 304) Staroegyptský termín, pravděpodobně vystihující jak pozemek, tak nádrž zadržující vodu byl „š“ - Lehner navrhuje překládat tento termín právě jako bazén. Takový systém by pak podle něj mohl být zachycen od 18. dynastie. (Lehner 2000: 304) Je také dobře možné, že jména některých bazénů jsou zachycena na smlouvách o pronájmu půdy z Pozdní doby. Dle Lehnera je termín „š“ používán v kontextu, který by podporoval tvrzení, že je to ekvivalent arabského slova *hawd* (Eyre 1994: 68-69). Lehner navíc navrhuje poněkud jiné čtení některých údajů zaznamenaných na Palermské desce, než bylo doposud zvykem. Zmínky o plánování, vyměřování a otevírání „š“, které nesou jména jako *Trůny bohů*, *Přátelé bohů* či *Úlitba bohům*,

dle něj označují spíše formalizaci velkých bazénů než královských pohřebních ohrad. (Lehner 2000:304) Podobně interpretuje také ze skarabů dobře známý počin Amenhotepa III., který připomíná výstavbu „š“ s rozměry 71 ha, věnovaného královně Teji, poblíž jejího rodného města Achmimu. (Lehner 2000: 304) Výš zmiňovaný panovník se poté plavil po vodní ploše bazénu, při svátku *Otevírání bazénu* – „wbz š“ (Lehner 2000: 304) Tento festival je doložen také dalšími prameny (Yoyotte 1959: 30-31) a dle Lehnera pravděpodobně odkazuje na naplnění bazénu napájecím kanálem či vyprázdnění vody skrze výpust'. (Lehner 2000: 304) Dalšími odkazy by pak mohla být povídka o Sinuhetovi (B 305/306), kde se hlavní hrdina chlubí, že dostal od krále darem *jr(.w) n=j š hrj.t ꜥh.t jm=f: byl pro mě udělán horní š (a) v něm (bylo) pole* (či dle Lichtheim: „upper š, was made for me, fields were in it“ (Lichtheim 1975: 233) tato autorka však překládá „š“ jako *funerary domain*)

6.2.2 Vlastnictví a obhospodařování půdy

Bylo-li zemědělství v egyptském hospodářství tak zásadní, kdo ve Střední říši vlastnil tento zdroj a jakým způsobem byl obděláván? Zejména ve starší literatuře, i když rozhodně ne výlučně, se objevuje teze, že univerzálním vlastníkem veškeré egyptské půdy byl panovník. To mělo korespondovat s ideologií královského úřadu. (viz Menu 1998: 14) Král totiž zemi obdržel jako dědictví od bohů, popřípadě od boha Rea. V takovém případě byla chrámům a hodnostářům přiznána možnost mít užitek z delegovaného vlastnictví. Což dle Menu znamená, že měli právo „pouze“ užívat, nikoli vlastnit. V průběhu historie se přitom mohly vyvíjet způsoby transferu, podstata však měla zůstat stejná. (Menu 1998: 14-17) Ať už však mohl být panovník na ideologické úrovni vrchním vlastníkem veškeré půdy, realita skutečného vlastnictví byla o mnoho komplikovanější, mnoho z vědeckých předpokladů však nelze dokázat se stoprocentní jistotou.

Ve své práci *Defining early civilizations* (Trigger, 2003) píše Bruce Trigger o třech druzích vlastnictví půdy, se kterými se lze setkat v raných civilizacích. Těmito druhy jsou a) kolektivní vlastnictví skupinou příbuzných, či komunitou, b) vlastnictví instituce, těmito institucemi mohou být chrámy, stát a zároveň je do této skupiny zahrnuto vlastnictví jednotlivců, nebo skupin, kteří je od těchto institucí obdrželi jako beneficia, c) soukromé vlastnictví. (Trigger 2003: 320) Při

aplikaci na starý Egypt podotýká, že nelze prokázat, nakolik mohlo přetrvat případné kolektivní vlastnictví z Predynastické doby, tzn. byla-li práva takovýchto komunit zrušena či se pouze zakomponovaly do nově vzniklého systému. (Trigger 2003: 320) Daleko lépe – a v podstatě se dá říci, že nejlépe ze všech předestřených typů – je zdokumentováno vlastnictví institucí, popřípadě úředníků s nimi spojených. (Trigger 2003: 320) Poslední kategorie – tedy soukromé vlastnictví – je opět zdokumentována poněkud méně, nicméně prameny ze Střední říše se zdají jeho existenci dosvědčovat. (Allen, 2002; Quirke 1991a) Podle Bainesova názoru vlastnily většinu půdy velké instituce, jakými byly panovník, vysocí úředníci a snad i bohatí jedinci. (Baines, Yoffee 1998: 230) Půda byla vlastněna spíše na bázi její užitné hodnoty, než na bázi absolutního vlastnictví. I když se stávalo, že jedna a též parcela mohla zůstat v rukou stejné rodiny po staletí. (Baines, Yoffee 1998: 230) Rolníci, kteří půdu obdělávali, povětšinou nebyli jejími vlastníky a neměli volnost tuto půdu opustit. Zdá se, že jedinci, kteří tak učinili, se stali tuláky, které stát zachytil, zorganizoval a poslal je znovu pracovat. Důvodem k takovému uspořádání byl pravděpodobně nedostatek pracovní síly. (Baines, Yoffee 1998: 230) V dnešním Egyptě žije přibližně kolem 80 000 000 lidí, odhady pro starověký Egypt se pohybují okolo 1 000 000 obyvatel pro Starou a Střední říši, který mohl vzrůst v Nové říši až k 5 000 000. Mohlo to být i daleko méně. Ať už tomu však bylo jakkoli, hustota osídlení byla poměrně nízká a vždy musel být dostatek potencionálních pozemků k obdělávání. Mark Lehner se ve svém článku *Fractal house of the pharaoh* (Lehner, 2000) na vlastnictví půdy dívá z poněkud jiného úhlu pohledu. Zásadní pro něj není odpověď na otázku, kdo vlastnil půdu, ale co je základní zemědělskou jednotkou, jak byly takovéto jednotky uspořádány a jak fungovaly. Za základní jednotku považuje domácnost (household), český termín tady přitom může působit poněkud rušivě. Systém, který vznikl v nilském údolí, nazývá *patrimonial household model*. (Lehner 2000: 332) Tento model dle Lehnera podporují i archeologické nálezy z měst, městeček, pohřebišť, chrámů a paláců. Vždy znovu a znovu je možné setkat se s tím, že základní produkce se soustředila do centra (core houses) obklopeného sýpkami, pekárny, pivovarem, jatky a podobně. Dokonce i když stát podnikal velké stavební projekty, jakými byla například výstavba monumentálních pyramidových komplexů Staré říše, byli lidé a produkce organizováni na základě série velkých městských či venkovských statků –

domácností – na nichž záviseli obyvatelé menších domů. (Lehner 2000: 332) Domácnosti, které byly výše popsány jako základní stavební jednotky, byly také uzly rozptýleného vlastnictví půdy. Vlastnily portfolia práv k užívání půdy. Protože se také menší jednotky spojovaly a tvořily větší a větší jednotky, existovaly tu hierarchicky uspořádaná portfolia v rámci portfolií. (Lehner 2000: 332-333) Klasickou ukázkou, jak tento systém fungoval, jsou staroegyptské chrámy. Podobný systém, ale existoval i ve vesnicích moderního Egypta. Taková vesnice pak fungovala, jako jakýsi stát v malém, a velice podobný obrázek zmenšeniny státu lze vidět na krajích. (Lehner 2000: 332-333) Konečný důsledek celého tohoto systému je, že celý egyptský stát je vlastně jakousi obrovskou královnou domácností, která v sobě zahrnuje všechny tyto menší celky. (Lehner 2000: 333) Důležitou poznámkou k celému systému, na kterou Lehner upozorňuje, je, že z hrodek staroříšských hodnostářů vyplývá, že půda, kterou měli v užívání, byla roztroušená po celé zemi. (Lehner 2000: 333) Zdá se, že o roztroušeném vlastnictví mohou svědčit také například Hekanachtovy dopisy či pozdější vlastnictví chrámů. (Allen, 2002; Favry, 2009) Takovýto systém vlastnictví půdy na různých místech v sobě zahrnoval dvě zásadní výhody. Zaprvé mírnil ztráty v případě nedostatečných záplav a zadruhé svým způsobem sceloval zemi, protože bylo v zájmu hodnostářů a ostatně všech uživatelů, či majitelů takto roztroušené půdy, aby stát byl jednotný. (Lehner 2000: 333)

6.2.3.1 Obhospodařování půdy náležející institucím

Jak již bylo výše zmíněno, největší množství pramenů se týká půdy patřící institucím. Pokud jde o samotnou Střední říši, lze konstatovat, že je méně zdokumentovaný případný systém dominií náležejících panovníkovi a přímo obhospodařovaných korunou, totéž je možné říci i o statcích přidělovaných vysokým hodnostářům za jejich službu. Juan Carlos Moreno García ve svém článku *Les temples provinciaux et leur rôle dans l'agriculture institutionnelle de l'Ancien et du Moyen Empire* (Moreno García, 2006a) povedeným způsobem představil obhospodařování půdy provinčními chrámy. Tento a také i některé jeho další články představují jeden z možných a velice pravděpodobných pohledů na sociální organizaci egyptského zemědělství. Z jeho analýzy dobových pramenů vyplývá, že část chrámového majetku obhospodařovali kněží *wꜥb*, kteří měli na jedné straně právo ponechat si část výnosu, ale na straně druhé byli povinováni

odvést chrámu a státu určitou část produkce. (Moreno García 2006a: 117-118) Kromě zapojení kněžích *w^ab*, poukazují prameny i na participaci dalších jedinců, kteří nedisponovali kněžskými tituly a jejichž sociální postavení není jednoduché definovat. Mezi takového jedince patřili například *hrp.w*. (Moreno García 2006a: 118) V pramenech tato skupina figuruje při předávání dávek chrámu. *Hrp.w* tedy pravděpodobně plnili funkci prostředníků mezi institucí a rolníky a zodpovídali za doručení produkce určité skupiny pracovníků a snad i za tyto pracovníky samotné, popřípadě za jedno či více polí. (Moreno García 2006a: 118) V pramenech, jakými jsou například *Reisnerovy papýry*, se opravdu objevují *hrp.w* velící mužstvům. Tato mužstva mívala různou velikost. Moreno García se ve svém článku táže, zdali se nejednalo o předáky vesničanů, kteří byli buďto prominentními členy vesnické komunity, nebo obecně někým, komu byla svěřena zodpovědnost. Takováto mužstva by pak byla formována z mužů přicházejících z jedné lokality, již pod vedením svého místního předáka. (Moreno García 2006a: 118) V Tell ed-Dabě byl objeven text vztahující se k přidělení pozemku pro nově vznikající královskou instalaci *hw.t*. V tomto textu se termín *hrp* objevuje hned několikrát, význam je vždy poněkud vágní, nicméně je jisté, že se v tomto případě jedná o předáka lokality. Existuje tedy možnost, že ve Střední říši se pod označením *hrp* skrývali předáci vesnice, hlavy širokých rodin apd., kteří měli za úkol poskytovat státu pracovníky. (Moreno García 2006a: 118-119).

Pozemky náležející kultu či instituci tedy byly, přinejmenším z části, rozděleny na parcely částečně přidělené chrámovému personálu a částečně mimochrámovým hodnostářům, nebo jednotlivcům, kteří měli prostředky k jejich obdělávání. Posledně zmiňovaní získali pozemky buďto jako rekompensaci státu, a nebo jakožto podnikatelé, kteří si pronajímali pole, aby z nich měli příjem. (Moreno García 2006a: 119-120) Jsou známy také převody těchto pozemků na jinou osobu, ačkoli tyto i nadále zůstávaly pod kontrolou chrámu. (Moreno García 2006a: 119-120) Další část institucionálních pozemků byla obdělávána robotníky pod dohledem chrámového personálu a vesnických předáků. Výnosy z nich směřovaly do svatyně. Ve všech případech existovali mezi institucí, přesněji jejími administrátory a rolníky, prostředníci. Ti měli zajistit efektivnější využívání polí pravděpodobně výměnou za část úrody. (Moreno García 2006a: 120) Dekrety z Medamúdu a Koptu svědčí o tom, že panovník mohl kdykoli odebrat jak imunity svatyně, tak domény přidělené jednotlivcům. (Moreno García 2006a: 120) Kromě

149

polí vlastnily chrámy i pastviny, na nichž se choval dobytek určený k obětinám. Výsek těchto zvířat pak byl počátkem přísně regulované redistribuce masa. (Moreno García 2006a: 120-121) Přístup k masu byl totiž prebendou ritualistů a předmětem různých transakcí. (Moreno García 2006a: 122) Závěrem lze dodat, že kontrola a využívání půdy náležející provinčním svatyním poskytovaly prostor k vzniku komplexních vztahů na lokální úrovni. Tyto vztahy probíhaly mezi panovníkovou administrativou, různými součástmi lokálních elit a rolníky. (Moreno García 2006a: 124)

6.2.3.2 Pronájmání

Během sezóny 1921-22 objevila expedice Metropolitního muzea umění v thébské hrobce jistého Meseha, která byla součástí rozsáhlejšího pohřebního komplexu vezíra Ipiho, soubor papyrů. Těmito papyry byly dopisy a účty kněze *kꜣ* Hekanachta⁵⁵. Od té doby se dočkaly již několika studií (Goedicke 1984. Allen, 2002) a nemohou být opomenuty v žádné studii zabývající se staroegyptským zemědělstvím nebo hospodářstvím. Papyry poskytly pomyslné okno, skrze které lze nahlížet na to, jak mohlo vypadat hospodaření staroegyptské domácnosti. Hlavním námětem těchto dopisů jsou záležitosti hospodářského rázu, i když opomíjeny nejsou ani věci rázu osobnějšího.

Hekanacht byl poměrně zámožným pozemkovým vlastníkem. O půdě se v dopisech vyjadřuje jako o své. Dá se tedy předpokládat, že se jednalo o pozemky, které vlastnil on osobně. (Allen 2002: 149) Nějakou část této půdy mohl zdědit, ale část pravděpodobně obdržel jakožto *věčnou nadaci* výměnou za vykonávání povinností služebníka *kꜣ*. Další část pak získal pronájmem a „*pastviny, které Chentechtai syn Ipa juniora dal*“ – musely být nakoupeny, nebo pronajaty. (Allen 2002: 149) Všechny zmiňované pozemky se rozkládaly nedaleko jeho domova a obdělávala je jeho domácnost. (Allen 2002: 149-50) Hekanachtovy statky se pravděpodobně rozkládaly v severní části Egypta v memfidské či fajjúmské oblasti⁵⁶. (Allen 2002: 121) Svou povinnost služebníka *kꜣ* však Hekanacht vykonával v Thébách, kde se měl s největší pravděpodobností starat o kult

⁵⁵ Metropolitan museum of art 22.3.516-523 and papyrus Purches

⁵⁶ Tento názor prosazuje až Allen, dříve (Goedicke, 1984) se předpokládalo, že jeho statky byly na jih od Théb, někde v oblasti Armantu.

zesnulého vezíra Ipiho. Byl tedy dlouhodobě mimo domov a řídil svou domácnost skrze korespondenci.⁵⁷

Dopisy zmiňují pět druhů obilí, všechny jsou však poddruhy pšenice a ječmene, dále len a v neposlední řadě i Hekanachtův vlastní dobytek. (Allen 2002: 142-143) Z korespondence také vyplývá, že největší hodnotu měl pro Hekanachta ječmen. Allen soudí, že tomu tak bylo, kvůli jeho obchodní hodnotě. (Allen 2002: 143) Půda je označována jako *zht* - pole a *jwh* - zavlažovaná. Tentýž význam měl pravděpodobně i *qbt*. (Allen 2002: 149) Dále bývají Hekanachtovy pozemky označovány jako *š* či *spzt*. Tyto pojmy zřejmě odrážejí způsob zavlažování té doby (Allen 2002: 149) Hekanacht byl kromě prostého majitele takovéto půdy také pronajímatelem a později i nájemcem.

Jediný typ pronájmu doložený ze střední říše je v pramenech označován jako *qdb*. Tento pronájem byl placen předem na základě dohody mezi pronajímatelem a nájemcem. Běžná cena se pohybovala okolo pěti pytlů z arury. (Allen 2002: 181) *Qdb* se pravděpodobně uzavíral na jeden rok a pak se buďto obnovil, nebo nechal vypršet. Způsob platby záležel na dohodě mezi oběma zúčastněnými stranami a nemuselo se vždy jednat o obilí. Nájemce měl povinnost poskytnout osivo, ale majitel pozemku zodpovídal za placení daní z úrody. (Allen 2002: 181)

Allen ve své edici Hekanachtových papyrů tvrdí, že Hekanacht vlastnil více než dostatek půdy na to, aby mohl uspokojit všechny své ekonomické zájmy. Najímání půdy tudíž nebylo jeho obvyklou ekonomickou strategií. (Allen 2002: 170). Dopis označený jako I a částečně i dopis s označením II však pojednávají právě o strategii pronájmu dodatečné půdy. Allen tvrdí, že k tomu došlo pravděpodobně jeho špatným odhadem situace. Hekanacht zřejmě pronajal zbytečně velkou část vlastní půdy a záplava dosáhla podprůměrné úrovně. Instruuje proto správce své domácnosti a pravděpodobně též i člena jeho rodiny Merisua, jak si má při pronajímání půdy počínat. (Allen 2002: 182) Allen zastává názor, že poprvé byla půda o rozsahu 13 arur pronajata v 7. roce, když byl Hekanacht na nějakou dobu zpátky u rodiny a viděl, že záplava nedosáhla potřebné výšky. Když později po sklizni zjistil, že úrody je ještě méně než

⁵⁷jinak to vidí například Goedicke, který předpokládá, že Hekanacht pobýval v rezidenci a s Thébami spojen vůbec nebyl. Korespondence se tam měla octnout náhodou, když byla po cestě zadržena a odhozena. (Goedicke, 1984)

očekával a že tedy nebude mít dostatečný disponibilní nadbytek ječmene, chtěl se ujistit, že stejná situace už znova nenastane. Proto vznikly ony dva dopisy s označením I a II. a proto se rozhodl obnovit pronájem půdy z předešlého roku, tedy pronájem oněch výše zmiňovaných 13 arur, a k nim získat stejným způsobem ještě dalších 10-20 v oblasti jménem Chepšit, která byla výhodně položená a existovala tu vysoká pravděpodobnost dostatečného zaplavení i při nízkých záplavách. (Allen 2002: 182). Daleko zajímavější než samotná vůle pronajmout pozemky jsou jeho instrukce, jak za ně zaplatit. Z dopisu vyplývá, jaké preference dával jednotlivým prostředkům platby. Nejraději by zaplatil olejem nebo jinými komoditami, které by se podařilo vybrat od jeho dlužníků z Perhaa. Pokud by to nebylo možné, měli se pokusit využít 24 debenu mědi, které jim poslal z Théb, poté by se mohla použít látka a pokud by nebylo zbylí a nešlo vyjednat výhodnější směnu, měl být k platbě použit ječmen. (Allen 2002: 184). Pokud jde o nejpreferovanější způsob platby, je třeba poznamenat něco málo k Hekanachtovým dlužníkům. V předchozím roce, kdy se jeho hospodářství dobře dařilo, poskytl půjčku *t3bt* některým ze svých méně šťastných sousedů. Z dobových pramenů vyplývá, že taková půjčka bývala něčím jako *občanskou povinností*, neplynul z ní žádný zisk, obdarovaný měl pouze povinnost vrátit půjčku v plné výši. (Allen 2002: 184) Následující záplava byla bohužel pro Hekanachta tak nízká, že jeho dlužníci nedisponovali dostatečným množstvím obilí, aby mohli splatit dřívější půjčku. Hekanacht však doufal, že se mu podaří získat od nich ekvivalent zapůjčeného obilí v jiných komoditách, které by následně rád využil pro pronájem. Bylo mu nicméně jasné, že i zde by mohly nastat problémy, proto napsal dopis místnímu hodnostáři Heruneferovi sídlícímu v Perhaa. (Allen 2002: 185) Heruneferovi je adresován třetí z nalezených dopisů, psaný formálním jazykem, jinou písarskou rukou a za použití ustálených frází. Zároveň je Herunefer označen jako *jmy-r(š) t3-mh.w*. K Heruneferovi by se měl Merisu obrátit také v případě, že bude problém s pronájmem půdy v jím udávané oblasti. Byla to tedy osoba, která pravděpodobně na onom místě vlastnila rozsáhlé pozemky, či nějakým způsobem těmito pozemky disponovala. (Allen 2002: 18)

Pronájmy, které měl Hekanacht v úmyslu vykonat, byly jen malým zlomkem transakcí podobného druhu, které v dané době a obecně v průběhu celé Střední říše musely probíhat. Vrhají však určitou míru světla na mechanismus pronájmu. Ukazují na období, kdy docházelo ke smlouvám o pronájmu. V případě

Hekanachta tomu bylo v letním období. Osvětlují dobu trvání podobných kontraktů, tedy jeden rok. A přibližují způsob platby. (Allen 2002: 183) Z korespondence vyplývá, že platba byla hrazena předem a mohla být uhrazena v různých komoditách. Pronajímatel však zřejmě preferoval ječmen, zatímco nájemce usiloval o možnost platit v jiných komoditách. Standardní cenou za pronájem bylo pravděpodobně pět pytlů z arury, což by teoreticky měla být 1/3 celkového výnosu. (Allen 2002: 181)

6.3 Daně a jiné dávky

Slovy B. Triggera představovaly daně v raných státech jednu z hlavních forem, jakými si elity přivlastňovaly bohatství. (Trigger 2003: 376) Bohužel představuje-li Hekanachtova korespondence pouhý střípek mozaiky, ze které se skládala mozaika pronájmů, pak o systému daní je toho známo ještě méně. Neexistuje žádný jasný a nevyvratitelný pramen poukazující na výběr daní. Fungování systému se tedy odhaduje nepřímě. James P. Allen se pokusil odhadnout výši daní, na základě zmínky o jistém množství obilí, z Hekanachtových dopisů. (Allen, 2002) Papyrus *Harageh 3* je považován za možné svědectví o vyměřování pozemků kvůli platbě daní. (Smither, 1941) Další svědectví bývají získávána z papyrů *Reisner II*, *Kahun XVI.1*, *Kahun LV.4*. (Ezzamel, 2002) O výběru daní se ve svých hrobkách zmiňují krajští vládcové Střední říše (Favry, 2004) i *Naučení pro Merikarea* (Kóthay, 2010). Sally Katary ve svém příspěvku ze sborníku *The Egyptian World* (Katary, 2007) hovoří o vybírání daní již v Predynastickém období. Daně měly sloužit k financování životního stylu krále a jeho dvora a na stavební a jiné projekty, které měly odrážet panovníkovu moc a autoritu. (Katary 2007: 187) I Katary patří mezi badatele, kteří zastávají názor, že panovník měl absolutní vlastnická práva nad egyptskou zemí a jejími zdroji. Díky tomuto faktu měl daňový systém fungovat takto. Egyptský vládce byl, jakožto vrchní pozemkový vlastník, oprávněn udělovat štědré dary ve formě pozemků a majetku. Díky tomuto byl ale zase zpětně oprávněn vyžadovat od příjemců jeho štědrosti rekompensaci ve formě různých povinností a dávek. Král tedy pravidelně rozdělval egyptskou půdu jedincům a institucím, které na oplátku produkovaly příjmy nejrůznějšího druhu pro stát. Takovéto uspořádání mělo být pro obě strany vzájemně výhodné. (Katary 2007: 185-186) Tato badatelka zároveň píše, že ve Střední říši pocházela většina panovníkových příjmů z pozemků označovaných

jako *hbs.w*, což měly být korunní agrikulturní jednotky vytvořené a řízené vládou a pravděpodobně obdělávané robotníky. (Katary 2007: 186) Další půda pak byla vlastněna *nds.w*, z nichž někteří byli relativně nezávislými pozemkovými vlastníky odvádějícími panovníkovi daně, jejichž placení zpětně posilovalo nárok těchto jedinců na vlastnictví dané půdy. (Katary 2007: 189-191) V dalším článku stejného sborníku Kathlyn M. Cooney, píšící primárně o práci ve starém Egyptě, (Cooney, 2007) popisuje vzájemnou závislost a propojenost dvou existujících sfér – státní redistribuční a soukromé. Státní instituce byly dle autorky závislé na taxaci zboží a robotě, které potom redistribuovaly v rámci centrálně kontrolovaných státních projektů. Měl to tedy být především soukromý sektor, který produkoval množství zdanitelných zdrojů, jak požitiny, tak lidskou pracovní sílu. (Cooney 2007: 160) Všechny velké státní projekty přitom vyžadovaly hmotné prostředky a pracovní sílu. Obojí bylo získáváno a strukturováno skrze stabilní a centralizovanou byrokracii. (Cooney 2007: 162)

Pokud jde o staroegyptský slovník obecně, vykazuje jistou bohatost výrazů, které bývají uváděny ve spojení s daněmi či jinými dávkami. Nejvíce jich pochází z období od Nové říše dále, ale několik pojmů je známo i z dřívější doby. (Kóthay 2010: 162; Moreno García 2006a: 114) Ve Střední říši bývá s daněmi spojeno slovo *bzk.w*. (Kóthay 2010: 162; (Moreno García 2006a: 114; Favry 2004: 348) Objevují se již v Naučení pro krále Merikarea, ze kterého zároveň vyplývá, že je měli platit nejenom Egyptané nýbrž i cizinci podřízení králi. (Kóthay 2010: 161) To by mohla více méně potvrzovat biografie Sarenputa I. (Favry 2004: 351) Výslovně je poté v pramenech zmiňována Núbie. Kóthay ještě poznamenává, že slovo *bzk.w* v tomto významu představuje změnu v organizaci systému a objevuje se takto až v 11. dynastii. (Kóthay 2010: 161-2) Moreno García dále hovoří o daních či příspěvcích (contribution) *nḥb*, mezi které spadaly již výše zmiňované *bzk.w* a dále dávky *ḥtr.w*. (Moreno García 2006a: 116)

Fiskalita ve starém Egyptě byla, ostatně stejně jako i v jiných premonetárních společnostech, založena na požadavku práce a zemědělských produktů, které bylo možno delší dobu skladovat, poměrně snadno transportovat a v neposlední řadě směňovat. Stát však mohl vyžadovat i již finální produkty, jakými byly například látky, řemeslné výrobky či kůže. (Moreno García 2008: 111; Trigger 2003: 380) Přes všechny tyto požadavky se takovýto systém nemohl vyhnout problémům způsobeným nemožností okamžité přeměny v hotové

produkty, kterých byla potřeba. Nešlo se však vyhnout ani obtížím, které by vznikaly při potřebě přepravy tak obrovského množství dávek či těm které vznikali v souvislosti s místní disponibilitou požadovaných zdrojů. Ze všech těchto důvodů Moreno García předpokládá, že daně musely být decentralizovány, (Moreno García 2008: 11) a to takovým způsobem, že stát vytvořil soustavu skladů (*depots*) a domén na cestách, kter je spojují (*domaines d'itinéraires les reliant*) a z okruhů redistribuce, která koexistovala doplněna okruhy neinstitucionální redistribuce a trhy. (Moreno García 2008: 112-113)

Názory na fiskální systém a především pak jeho dosah a důležitost se různí. Na jedné straně pomyslné škály stojí názor, který zastává Eyre – a sice, že dopad fiskálního systému nemohl být veliký, protože staroegyptský stát k tomu neměl dostatečné technologické prostředky. V jeho systému zastávají centrální roli myšlenky decentralizace, delegace moci a klientelismu. (Eyre, 2004) Výslovně se poté v jiném ze svých článků vyjadřuje, že „je nemožné, že by byla byrokracie účinnější než v době helénistické“ (Eyre 1999: 33) Moreno García naopak fiskalitě státu přikládá poměrně velký význam. (Moreno García, 2008) Dle jeho názoru to byl právě daňový systém, který ovlivňoval charakter egyptského zemědělství. Daňové požadavky státu totiž ukládaly odevzdávání jistých poživatin, tyto požadavky určitých plodin zase ovlivňovaly rolníkovu volbu pěstovaných plodin a tímto i cyklus práce a využívání zemědělského prostředí obecně. (Moreno García 2008: 109) Protože není objasněn daňový systém Střední říše jako celek, je těžké říci něco bližšího k samotnému procesu vybírání daní. Eyre v případě výběru poukazuje na expediční povahu egyptských vládních aktivit, které probíhaly jako mise vyslané z rezidence⁵⁸ (Eyre 2004: 157-186) a na základě toho usuzuje, že rezidence vysílala úředníky pověřené vybíráním daní. Katalin Kóthay ve svém článku *La notion de travail au Moyen Empire. Implications sociales* (Kóthay, 2010) zmiňuje fakt, že v průběhu Střední říše se někteří vysocí úředníci výslovně hlásí k tomu, že vybírali daně-*b3k* na území, které spadalo pod jejich kompetenci. (Kóthay 2010: 162) Typickými představiteli úředníků popisujících svou účast na výběru daní byli samozřejmě již několikrát zmiňovaní nomarchové. Například nomarcha Gazelího kraje Ameni, ve své biografii popisuje, že vybíral daně (sloveso *b3k*) ode všech obyvatel svého

⁵⁸ Eyre není jediným, kdo zastává názor o expediční povaze vládní praxe ve starém Egyptě. viz (Quirke, 2004)

nomu. (Kóthay 2010: 162) Ostatně jak již bylo napsáno v kapitole věnované nomarchům, Nathalie Favry řadí výběr daní mezi jejich základní povinnosti. (Favry 2004: 348) Dle N. Favry existuje mnoho typů svědectví, které by se dali zařadit do této kategorie. Některé fráze referují přímo o výběru daní, který daný vládce kraje kontroloval. Tyto zmínky pocházející z hrobek Sarenputa I. v Kubbit el-Hawě a Ameniho z Beni Hasanu hovoří o *bzkw nbw* a *jr w* (daň z dobytka). (Favry 2004: 349) Favry však zároveň dodává, že ačkoli jsou si oba nápisy z hrobek podobné, přece jen reflektují regionální specifika. (Favry 2004: 349) Existují také příklady krajových vládců nesoucích titul *jmj-r htmt*, i když je nutno dodat, že šlo o výjimečnou záležitost. (tabulka 12) Po vymizení nomarchů na konci 12. dynastie, měli za výběr daní zodpovídat guvernéři jednotlivých měst. (Eyre 1999: 39) Tito se zaměřovali spíše na pravidelný cílový příjem (regular target revenue), než na přesné vyměření jednotlivých pozemků. Průzkumný úkol, který by byl nezbytným pro plné každoroční vyměření byl mimo dosah možností státu. Místo toho se prováděly nepravidelné průzkumy, mírně relativně hrubými systémy a pokusy prosadit výměr na jednotlivcích, protože půda celé komunity charakterizovala rychlejší postupy užívané centrální správou. (Eyre 1999: 40) Eyre však dodává, že se takovíto úředníci snažili přenést zodpovědnost za výběr daní na lokální magnáty. (Eyre 1999: 39) Zájmem státu bylo udržovat příjem a běžného daňového plátce v jeho držení. (Eyre 1999: 52) V nejvyšší instanci poté za daně zodpovídal vezír. Takto to alespoň naznačuje text z novoříšské Rechmireovy hrobky známý pod názvem *Vezírovy povinnosti*. (Van den Boorn, 1988; Katary 2007: 192) Rechmire zde mezi svými povinnostmi zmiňuje výběr a příjem daní z rukou rozličných úředníků, mezi jinými například od *představeného pokladnice*. (Katary 2007: 192) Ezzamel na základě takových pramenů, jakými jsou papyrus *Harageh 3*, *Reisner II*, *Kahun XVI.1a* a *Kahun LV.4* vyvozuje, že státní písaři byli zapojeni jednak do vyměřování a jednak do vypočítávání výšky daně. Po vyměření daňové povinnosti, byla vybrána daň od jednotlivců. Výběr měl mít na starost *the scribe of counting grain* (Ezzamel 2002: 74) Článek tohoto autora je ale bohužel problematický, protože používá pro jednotlivé úředníky a písaře názvy v překladu a z jeho překladu je těžké určit, o jakého úředníka se ve skutečnosti jednalo. Dále používá překlady kahunských papyrů ve velice staré verzi z konce 19. století. Je také možné, že písaři, kteří měli na starost výběr daní, nespadali pod centrální administrativu, ale pod administrativu nomarchy, nebo

jiného provinciálního úředníka, který měl výběr daní na starost.

Daně se měly odvádět jednak z výnosu polí, Moreno García výslovně hovoří o polích *ꜥh.t*, které patřily ke kategorii půdy zatížené daňovými povinnostmi. (Moreno García 2006a: 115) Předpokládá se však také placení daně z dobytka. Termín z klasické egyptštiny označující stádo dobytka *mnmn.t* se poprvé objevuje právě ve Střední říši a předpokládá se, že označoval přemísťující se stáda podléhající taxaci. (Moreno García 2006b: 62) Trigger k tomu připojuje, že stát usiloval i o výběr daně ze zboží vyprodukovaného řemeslníky na částečný úvazek a ženami obyčejných lidí. Nejdůležitější takto vybíranou komoditou mělo být lněné plátno. Daň mohla sestávat z povinnosti odevzdat státu každý desátý produkt. (Trigger 2003: 380) Trigger zároveň hovoří o tom, že se stát, již od Staré říše pokoušel vypočítat daně z výšky záplavy a to z důvodu předcházení daňovým únikům. (Trigger 2003: 380) V podstatě o tomtéž hovoří i Mahmud Ezzamel (Ezzamel 2002: 62-4) Autorka této práce však zastává spíše skeptickými názor ohledně přesného vyměřování budoucí úrody. Ezzamel operuje papyrem *Harageh 3*, o kterém se uvažuje, jako o deníku vyměřovače daní. Krátký článek o papyru *Tax assessor's journal of the Middle Kingdom* publikoval v roce 1941 v JEA Paul C. Smither. Tento badatel papyrus charakterizuje jako stránku z deníku písaře *revenue department*, který na dokument zaznamenával krátké vstupy o své činnosti v pracovní době. (Smither 1941: 74) V zápisech přitom uvádí i jména svých spolupracovníků. Není zde nicméně zaznamenána suma taxace. Smither navíc z uvedeného data 2. měsíc záplav, den 15, vyvozuje, že tyto práce musely probíhat v lednu a to je dle něj značně neobvyklý měsíc pro výpočet daní. (Smither 1941: 76) Ať už byla doba vyměřování daní jakákoli, nic nedokazuje, že šlo nutně přímo o vyměřování daní. Mohli vyměřovat pole, která patřila panovníkovi a počítat jejich výnos. Autorka rozhodně nechce popřít možnost, že by Egypťané ve Střední říši mohli vypočítávat daně. Nicméně pochybuje o možnostech dosahu a efektivity takovýchto praktik. Egypťané jakkoli mohli mít byrokratickou duši, byli přece jen omezeni možnostmi své doby. Při neexistenci technologií, které by usnadnily práci vyměřovačů daní, by bylo nutno nahradit ji velkým množstvím lidské pracovní síly, to by však bylo značně neefektivní a drahé. Pro zajímavost lze uvést údaj z naší vlastní historie. Když po polovině 17. století vznikala právě kvůli určení daňových povinností Berní rula, první katastr Čech, trvalo jeho vytvoření mnoho let, a když byl konečně dokončen (a nutno

dodat, že údaje nebyly vždy přesné), zjistilo se, že celá situace je již dávno jinak a je potřeba vše pozměnit. Je tedy velice těžké představit si, že by Egypťané o 3000 let dříve dokázali každoročně perfektně vyměřit daňové povinnosti obyvatelstva.

Na předchozích řádcích tedy bylo vypsáno, co byly daně a kdo byl pravděpodobně zodpovědný za jejich výběr. Nyní je tedy potřeba zaměřit se na to, kam byly směřovány a kde a jak byly využívány. Zodpovědět tyto otázky je podobně obtížné, jako tomu bylo u těch předchozích. Už jen na základní otázce, směřovala-li většina vybraných daní do centra nebo ne, neexistuje jasná odpověď. Jak stručně vystihl Ezzamel, nejjednodušší model redistribuce předpokládá centrální akumulaci komodit a následně jejich redistribuci. Avšak sám autor tohoto výroku tvrdí, že egyptský systém byl poněkud specifický, protože stát ve formě daní a rent shromažďoval pouze část úrody. Daňový a rentovní systém byl poté dále rozvětven do jednotlivých sektorů egyptské společnosti a dle autora uměl reagovat na případné špatné záplavy a snížit daně, popřípadě poskytnout daňové úlevy tam, kde bylo potřeba. (Ezzamel 2002: 80) Zdá se, že v případě Egypta zůstávala minimálně část daní v provinciích. (Grajetzki 2000: 240) Tam mohla být použita nomarchy či sloužit k zaopatření případných králových expedic, nadací, úředníků, apd. (Favry, 2004; Moreno García, 2006a)

V případě favorizace první zmiňované možnosti je potřeba upřesnit si, zda je myšleno centrum jakožto panovníkova rezidence nebo jestli se jednalo o státní instituce umístěné v krajích. Z případných vládních center v krajích, které by shromažďovaly příjmy koruny, by totiž mohli být hrazeni vládní úředníci sídlící v dané oblasti či výstavba chrámů a jiné tamní královské podniky. Něco podobného – systém založený na jednotkách *ḥw.t*, pro Starou říši předpokládá Moreno García. (Moreno García, 1999b) Ezzamel také předpokládá, že všechna velká centra sloužila jako redistribuční sub-jednotky. (Ezzamel 2002: 68) Někteří badatelé předpokládají, že stát v letech špatné úrody poskytoval obilí, které pro tyto účely uskladoval z vybraných daní. (Ezzamel 2002: 69) Jiní naopak soudí, že této možnosti nic nenasvědčuje a že zboží skladované státem bylo na platy či jiné účely. (Moreno García 1997: 15) Zbytek pak mohl být přesměrován do vyšších vládních center – Théb a Ičtaweje a sloužit tamějším panovníkovým potřebám. (viz. pap. *Boulaq 18*; Quirke, 1990) Tolik tedy ke geografickému směřování jednotlivých příjmů. Geografie je však pouze jedním z aspektů. O

vybrané daně se musela starat určitá instituce. A dá se předpokládat, že touto kompetentní institucí byla pokladnice.

Čtyři staroegyptské termíny bývají překládány jako pokladnice – a sice, *pr(wy)-ḥd*, *pr(wy)-nbw*, *ḥkr nswt* a *ḥtmt*. (Desplancques 2006: 10) První z těchto termínů je v užívání již od prvních dynastií a byl užíván k označení stavby, ve které byly uloženy cenné objekty. Ve formě duálu je termín znám od 3. dynastie a jako takový se nachází zejména v titulech vysokých hodnostářů a v textech obětních formulí. Druhý termín, ať už v singuláru, nebo v duálu, se také někdy překládá jako pokladnice, ale je mnohem vzácnější a ve Střední říši se singulární forma vyskytuje pouze dvakrát a to v nápisech ze Serábit el-Chádím. (Desplancques 2006: 10) Duální forma je známa především z titulatury *jmy-r3 prwy-nbw*. Přičemž tento úřad se ve Střední říši samostatně v podstatě nevyskytuje a tvoří pouze jakýsi komplement k titulu *jmy-r3 prwy-ḥd*. (Desplancques 2006: 11-12) Třetí z termínů – *ḥkr-nswt* – doslovně *královská ozdoba* býval používán zejména k označení instituce, která měla kompetenci nad parfémy, mastmi a zlatnickou činností královského paláce. (Desplancques 2006: 11) Poslední z označení – *ḥtmt* – bývá překládáno jako pokladnice, především kvůli svému užívání v titulu *jmy-r3 ḥtmt*, (Desplancques 2006: 11) jehož rozmach je spojen právě s obdobím Střední říše. Dle Sophie Desplancques, která napsala monografii o instituci pokladnice ve starém Egyptě, (Desplancques, 2006) se tato státní instituce jeví v období Střední říše daleko více rozvinutá, než v dřívějších dobách. Navíc se vnitřní hierarchie v průběhu celého období i dále značně rozvíjela. Posty a funkce spojené s pokladnicí se množily a byly zmiňovány v různých doménách, nicméně mimo některé představené zastávající nejvyšší posty byly titulatury úředníků spojených s pokladnicí výrazně redukovány a často se omezují na izolovanou zmínku titulu ve spojení s pokladnicí. (Desplancques 2006: 410-411) Některé z dostupných dokladů dané doby dokonce umožňují sestavit dynastii funkcionářů, jejíž příslušníci zastávali v pokladnici různé hodnosti. (Desplancques 2006: 410-411) Ustanovení celkové hierarchie je však obtížné, protože ve většině případů doklady neobsahují zmínky o podřízenosti či nadřízenosti. (Desplancques 2006: 412) Pokladnice spravovala, archivovala, seskupovala a účtovala cenné zboží a to ať už v surové či ve zpracované podobě, proto musela v první řadě disponovat sklady k uskladnění těchto produktů a právě těmto stavbám se mělo říkat *pr-ḥd*. Bohužel jsou však tyto stavby archeologicky

jen málo probádané. Některé struktury v núbijských pevnostech sice byly identifikovány jako pokladnice, avšak není to rozhodně jisté. (Desplancque 2006: 412) I co se týče uskladňovaného zboží, je dokumentace málo obsáhlá, nicméně zdá se, že šlo o značně různorodé produkty. Informace tohoto druhu se nacházejí především v nápisech z expedic, ale i na soukromých monumentech v provinciích. (Desplancque 2006: 418) Například nápis číslo 61 z Wádí Hammamát uvádí kožené vaky, káry, sandály, myrhové masti a vše, co je potřebné k práci *pr-nswt*. Papyrus *Boulaq 18* oproti tomu mezi produkty dodávané pokladnicí řadí chléb, pivo a zeleninu. (Desplancques 2006: 419- 421) V káhunských papyrech je pokladnice zmíněna dvakrát, a to ve spojení s doručením dobytka. (Desplancques 2006: 419-421) Dokonce i v reisnerových papyrech figuruje pokladnice, nicméně jednotlivé dodávané produkty jsou v lakunách. (Desplancques 2006: 422) Ze soukromých dokumentů je snad možno citovat autobiografický nápis Sarenputa I. z Kubbit el-Hawy, který hlásá, že jeho pohřební výbava byla poskytnuta pokladnicí. (Desplancque 2006: 423) S pokladnicí byla ve Střední říši propojena instituce *gsw-prw*, která měla poskytovat a vyrábět produkty pokladnici určené. Desplancques však píše, že není jisté, zdali se jednalo o zařízení koruny, statky či nějaké jiné jednotky, odkud se produkty pouze vybíraly. (Desplancque 2006: 423) Ekonomický sektor pokladnice ve Střední říši vsutku kvetl, protože rostla potřeba kovů a cenných materiálů a stejně tak i obchodní aktivity. V důsledku toho byla struktura této instituce centrální vlády stále složitější, množily se s ní spojené funkce a technický personál. Dále se rozšiřovalo její pole působnosti, a to zejména v sektoru těžařských expedic. (Desplancques 2006: 424) Středoříšskou novinkou pak mělo být poskytování nejen cenných objektů, ale i potravin. (Desplancque 2006: 424)

Pokladnice však nebyla jedinou institucí, která od obyvatelstva Egypta, především tedy prostých rolníků, něco vyžadovala. Z papyru *Boulaq 18* je například možno vyvodit, že některé v něm zmiňované příděly plynuly z dávek došlých do úřadů *w^cr.t tp rsj, h₃ n dd rmt* a od *jmy-r₃ pr*. Tyto byly následně distribuovány hodnostářům skrze *hnrt* a *jmy-r₃ h^cnwjt* (Spalinger 1985: 179-190; Ezzamel 2002: 80-82) Další dávky však byly pravděpodobně tvořeny státními příjmy, které proudily do úřadů *w^cr.t tp rsj, h₃ n dd rmt* a *pr.wy h_d*. (Ezzamel 2002: 80-82) Z těchto dalších institucí bývá s daňovou povinností práce pro stát spojována zejména *hnrt*. Samotné slovo *hnrt* je substantivum mužského rodu

doložené v administrativních textech Střední říše, Pozdní doby a dále v literárních textech Střední a Nové říše. Překlady tohoto termínu se pohybují v mezích od vězení, přes pracovní tábor až po pevnost či dokonce harém. (Quirke 1988: 83) Poprvé se toto slovo objevuje v textech reflektujících válku mezi Herakleopolí a Thébami v První přechodné době. V těchto raných textech termín označuje defenzivní ohrazení a je možné, že takto odkazuje na nový rys válčení a obrany. (Quirke 1988: 83-84) Již na přelomu 11. a 12. dynastie se *hnrt* objevuje jako ohrazení odlišného druhu, spojované s produkcí plátna a ženami odvedenými k vykonávání státních prací. (Quirke 1988: 101-102) V pozdní Střední říši vojenský význam *hnrt* vymizel a některé prameny obzvláště zdůrazňují negativní význam *hnrt*, jakožto ohrazení, které zadržuje lidi proti jejich vůli. (Quirke 1988: 102) Jiné texty však spojují *hnrt* s univerzální povinností robotovat po určitou dobu pro stát. (Quirke 1988: 102) Počet těchto institucí není jistý. Jedno takovéto zařízení je doloženo z Fajjúmu a minimálně jedno další z Théb a zdá se, že další byla poblíž rezidence. (Quirke 1988: 102) Na posledně zmiňovanou se přitom mohlo vztahovat označení *hnrt n sdm*. Tuto centrální *hnrt* a celý systém snad koordinoval vysoký úředník s titulem *sdm rmt*. (Quirke 1988: 102) Byrokratickou paží celého systému měla být *hnrt wr*, v níž působili přinejmenším dva písaři, kteří udržovali stanovy používané k určování roboty na státních projektech. (Quirke 1988: 102) Naposledy je *hnrt*, jakožto fungující entita, doložena v 17. dynastii a její vymizení se snad časově shodovalo s reorganizací státu za Sekenenre Taa. (Quirke 1988: 101-102) Moreno García však v této instituci vidí spíše systém, který nahradil staroříšské korunní instalace v provinciích – *hw.t*. Tyto *hw.wt* hrály důležitou roli v lokální administrativě. (Moreno García 1999: 193) Jednalo se pravděpodobně o jakási administrativní centra koruny vybavená různými druhy zboží, jako poli, dobytkem a pracovníky, která tyto produkty uskladňovala, aby následně mohly posloužit k výživě královských expedic nebo agentů. Takto se staly součástí centrální správy a státní fiskality ve Staré říši. (Moreno García 1999: 193) Poté co se na konci tohoto období celý systém rozpadl, byla ve Střední říši státní fiskalita prováděna skrze jiný model a tím modelem byly dle autora právě *hnrt*. (Moreno García 1999: 267-8)

Dalším úřadem spojovaným s dávkami byl *h3 n dd rmt*. Tento úřad se objevuje v papyru *Boulaq 18*, dále potom na stéle Sobekhotepa IV. či na papyrech *Kahun 1.2* a *Brooklyn 35.1446*. (Menu 1998: 116-117) Z těchto pramenů

Bernadette Menu vyvozuje, že instituce disponovala důchody, které musela předat ve formě reálných či fiktivních jednotek – chléb a pivo – koruně. (Menu 1998: 116-117) Menu dále usuzuje, že toto zboží bylo z části produktem služebné populace podřízené jurisdikci této instituce a z části dávka vybranými při příležitosti transferu této populace. (Menu 1998: 116-117) Instituce pravděpodobně úzce spolupracovala s *hnrt wr*, a to v případech přidělení, konfiskace a následné redistribuce závislého personálu. (Menu 1998: 122) Například papyrus *Brooklyn 35.1446* zachycuje údaje, že rodiny těch, kteří nedostali své povinnosti, byly předány právě *h3 n dd rmt*. V tomto případě Menu nahlíží na *hnrt wr* jako na administrativní zařízení a na *h3 n dd rmt* jako na instituci, která vykonávala úkoly prakticky. (Menu 1998: 122-3)

Kromě toho, co se ve starém Egyptě považuje v podstatě za ekvivalent našich daní, měl král ještě další příjmy. Jedním z nich byli *jn.w*, nejčastěji překládané jako tribut či dary. Bleiberg, který napsal monografii o darech ve starém Egyptě, píše, že jediným rozdílem mezi *jn.w* a *b3k.w* byl personál zahrnutý v transakci. (Bleiberg 1996: 4-5) Bleiberg na základě zkoumání staroegyptských pramenů vyvodil, že Egypťané pojmenovávali ekonomické transakce podle sociálního statusu účastníků transakce a podle institucionálního rámce, ve kterém daná transakce probíhala, přičemž zde odlišovali, zda instituce zahrnutá v transakci byla božská či královská. Na povaze darovaných komodit nezáleželo a jeden a týž produkt mohl být poskytnut buďto jako *b3k.w* nebo, jako *jn.w* (Bleiberg 1996: 4-5) Doklady o *jn.w* dle autora pocházejí z celých staroegyptských dějin a jsou spojeny s transakcí, která vyjadřuje socioekonomický vztah mezi panovníkem a těmi ostatními. (Bleiberg 1996: 5) Komodity směňované jako *jn.w* jsou zbožím směřujícím do nebo z královny osobní pokladnice a jsou tedy srovnatelné s dary v jiných kulturách. (Bleiberg 1996: 27-8) V průběhu První přechodné doby však v důsledku rozkladu centrální vlády převzali zodpovědnost pro výběr a distribuci *jn.w* lokální vládcové, tedy nomarchové. (Bleiberg 1996: 28) Do konce 11. dynastie přišli nomarchové přinejmenším se dvěma příležitostmi pro vybírání *jn.w*. a v obou případech se jednalo o náboženské slavnosti. (Bleiberg 1996: 29 a dále) Králové 11. dynastie mezitím, alespoň v jižním Egyptě, obnovili tradiční staroříšské myšlenky o výběru *jn.w*. Evidence z hrobek nomarchů však nasvědčuje tomu, že tyto osoby pokračovaly ve výběru *jn.w* pro své vlastní účely až do vlády Senusreta II.

162

(Bleiberg 1996: 66-73; 88) Prameny z Illáhúnu zároveň svědčí o důležitosti *jn.w* v rámci královské zádušní nadace. Zmínky o *jn.w* se přitom nacházejí jak v chrámovém, tak i v městském archivu a naznačují, že hráli důležitou roli v podpoře zádušního chrámu, místního Anupova chrámu a také v podpoře rezidentů pyramidového města. (Bleiberg 1996: 82-84) Archivy podávají výpověď o vzájemné výměně mezi chrámy a pyramidovým městem s určitou mírou asistence královské rezidence. (Bleiberg 1996: 88) Papyrus *Boulaq 18* zase vypovídá o využití *jn.w* k zajištění potřeb královské rodiny a k pokrytí nečekaných výdajů. (Bleiberg 1996: 87-8; dále k *pBoulaq 18* Spalinger 1985; Quirke, 1990) *Jnw* jsou však známy také jako tribut podmaněných cizích národů. Ve Střední říši to byli především Núbijci, kdo je platili, avšak mohou to být také dávky ze samotného Egypta od nomarchů a dalších osob. (Favry 2004: 349 a dále)

Výše načrtnutý přibližný obraz toho, jak se daně mohly vybírat a kam směřovaly, však nevypovídá o tom, jaká mohla být jejich role v egyptské společnosti nebo ve fungování státu. Nikde totiž není zaznamenána přesná výše králových příjmů ani jeho výdajů. Warburton ve svém článku *Before the IMF: The Economic Implications of Unintentional Structural Adjustment in Ancient Egypt* (Warburton, 2000) přikládá daním důležitou úlohu tvůrce bohatství státu. To, že stát začal vybírat daně, totiž mělo nabudit egyptské hospodářství, protože to motivovalo vlastníky půdy ke zvýšené produkci. (Warburton 2000: 88) Warburton, také ve stejném článku operuje s možnou výší státních výdajů v Nové říši a píše, že královský dvůr a osoby na něm závislé, stavební projekty, chrámy, úředníci, řemeslníci, kněží, vojáci a mnoho a mnoho dalších osob placených státem by vyžadovalo výdaje vyšší než desítky milionů litrů obilí ročně. (Warburton 2000: 75) Žádné dobové prameny však neodrážejí, ani takové výdaje, ani jim odpovídající příjmy. Přesto panovníci takové evidentně podnikali obrovské projekty. Warburton si myslí, že to je proto, že většina státních zaměstnanců nezískávala plat, ale zemědělskou půdu. Tato půda přidělená úředníkovi státem tedy jednak poskytovala této osobě plat a vyživovala jeho rodinu, popřípadě další osoby a jednak poskytovala králi příjem z daní, protože tyto lidé nebyvali vyjmuti z daňové povinnosti. (Warburton 2000: 75-76) Dále dle Warburtona daně před řecko-římskou dobou nepředstavovaly velkou zátěž, ale spíše ekonomický stimulus a byly vypočítávány z rozlohy pozemku, spíše než z reálné sklizně. (Warburton 2000: 76). Je však možné že brali v úvahu bonitu půdy,

protože existuje několik termínů hodnotící ornou půdu právě z tohoto hlediska. (Moreno García, 2006a) Není ale možno říci, zda většina státních zaměstnanců ve Střední říši byla placena takto z přidělené půdy, popřípadě jak velká část mohla být tímto způsobem placena. Ve Střední říši totiž lze, alespoň teoreticky, předpokládat nižší výdaje než ve více komplexním státě Nové říše.

Dalším zdrojem panovníkových příjmů muselo být obdělávání korunních statků ve vlastní režii, tedy obdělávání králových pozemků přímo jeho vlastní administrativou a nikoli s mezičlánkem, kdy byla půda věnována nějaké z institucí. To mohl mít na starost *jmy-r3 pr (wr)*. (Grajetzki 2000: 112) Funkcím tohoto úředníka již byla věnována jedna z podkapitol v rámci velké kapitoly o správě Střední říše. Na tomto místě tedy lze zopakovat, že býval součástí správy *pr-nswt*, kde měl na starosti obzvláště správu polí *hbs*. (Grajetzki 2000: 112) Dalším úkolem tohoto úředníka se poté zdá být počítání věcí a práce. Důležitou avšak nezodpovězenou otázkou je, zdali byl ve Střední říši oddělen státní a králův soukromý majetek. Helck který toto dělení předpokládá, tvrdí, že *jmy-r3 pr (wr)* spravoval králův soukromý majetek. (Helck 1958: 19 a dále) Grajetzki se však přiklání k tomu, že v této době majetek rozdělen nebyl, jak však probíhala jeho správa jasné není. (Grajetzki 2000, 112-114) Dalším vysokým úředníkem spojovaným se správou zemědělské půdy je *jmy-r3 3h.wt*. O jeho úřadu přináší informace již dříve zmiňovaný papyrus *Harageh 3* či *Brooklyn 35.1446*. Jeho úřad spočíval v dohlížení na vyměřování orné půdy, které probíhalo pravděpodobně po období záplav. Následně se staral o dávky, které měly z těchto polí plynout státu. (Grajetzki 2000: 139) Jakožto vysoký státní úředník byl také pověřován dalšími úkoly, jako například organizací práce. Některé z dokladů navíc nasvědčují, že přinejmenším v pozdní 12. a ve 13. dynastii se u dvora mohlo vyskytovat několik nositelů titulu *jmy-rA 3h.wt*. (Grajetzki 2000: 139-140) Již v reisnerových papyrech se objevuje vezír jako nadřízený *jmy-r3 pr*. (Grajetzki 2000: 140)

Grajetzki zmiňuje jako oblast řízení *jmy-r3 pr* pole *hbs*. Moreno García však v těchto polích vidí spíše půdu určenou ke zdanění. (Moreno García 2006a: ?) Naopak půdu obdělávanou vesnickými komunitami ve prospěch koruny označuje jako *h3-t3*. (Moreno García 2008: 109) V pozdějších textech z Nové říše jsou totiž označovány jako *h3-t3 n pr-c3* tedy půdy *h3-t3* faraona. (Moreno García 2008: 109) Tyto prameny ale spíše vypovídají o tom, že takováto králi náležející půda byla obdělávána vesnicemi nebo institucemi, které měly povinnost odvádět

do královské pokladny rentu. I o něco starší doklad z vlády Sobekhotepa III. se zdá naznačovat, že půdu obdělávali buďto chrámoví zaměstnanci nebo jednotlivci různých hodností a povolání, kteří z ní odváděli platby. (Moreno García 2008: 120-2). Do určitého protikladu k *h3-t3* poté tentýž autor klade pole *zht*, která měla spadat do kategorie půdy náležející institucím. Tato pole jsou často zmiňována v kontextu zaopatřování chrámů a jejich obětín. (Moreno García 2008: 123) Je tedy možné, že země náležející králi byla obhospodařována podobným způsobem, jako půda náležející jiným institucím a to především chrámům. Mohla být obdělávána jak jednotlivci, tak institucemi, kteří za její obdělávání odváděli králi, jakožto vlastníkovu rentu. Přesto je možné, že stejně jako i chrámy obdělávaly část svých pozemků ve vlastní režii, i některé královské pozemky mohly být obhospodařovány přímo. Zajímavou otázkou je jaký byl rozdíl mezi daněmi a rentou, kterou panovník obdržel z vlastních pozemků. Ať už jde o výši poplatků, nebo o druh. Také by bylo zajímavé zjistit, do jakých institucí jednotlivé platby směřovaly a ve kterých oblastech byly využívány.

Na základě předchozích paragrafů lze tedy shrnout, že královské příjmy pocházely zejména z daní placených v naturáliích a robotě pro státní projekty a z pozemků náležejících panovníkovi. Není možno říci, jak vysoké byly daně. Pravděpodobně se však jejich výška vypočítávala z rozlohy pozemku a snad i z bonity půdy. Allen ve své edici Hekanachtových dopisů odhaduje možnou výši na 10% úrody, nicméně tuto figuru nic nepotvrzuje. (Allen 2002: 181) Půda, která náležela panovníkovi jakožto instituci, mohla být zčásti obdělávána podobným způsobem jako půda chrámová, a to tak, že byla přinejmenším zčásti pronajímána za určitý poplatek či rentu. Hekanacht ve svých dopisech hovoří o tom, že platba za pronájem byla placena předem a preferovaným platidlem byl ječmen, avšak mohla proběhnout i prostřednictvím jiných komodit. (Allen 2002: 182-183) Na základě pramenů z pozdějšího období, kdy pronájmy probíhaly na základě sdílení úrody, a také na základě výše Hekanachtových plateb, se odhaduje že cena za pronájem se mohla pohybovat až okolo 1/3 úrody. (Allen 2002: 182-183) Část půdy mohl panovník obdělávat i ve vlastní režii, nicméně o této oblasti toho není možno mnoho říci. Pokud by se navrhované hodnoty, alespoň svým poměrem, blížily pravdě, získával by panovník ze své vlastní půdy, i v tom případě, že ji pronajímal o něco vyšší příjem, než z půdy, kterou vlastnil někdo jiný, kdo byl

pouze povinován platit mu daně. Ovšem otázkou, která musí zůstat nezodpovězena, je, v jakém poměru byly tyto pozemky, tedy kterých bylo více.

Výběr daní byl pravděpodobně organizován na lokální úrovni, přičemž za doručení daní do centrálních institucí byli zodpovědní normarchové (Favry 2004: 348) a později guvernéri měst. (Eyre 1999: 39) Zajímavou otázkou je, zda písaři, kteří vyměřovali pole pro daně, byli z centrální instituce, a nebo byli ve službách vládců jednotlivých krajů či později guvernérů měst. Evidence půdy však pravděpodobně existovala na centrální úrovni protože, z Druhého přechodného období existuje doklad obviňující guvernéra Elefantiny z toho, že za některé pozemky, které údajně měly spadat do jeho kompetence, neodvedl požadované dávky. Vybrané daně i nájmy, popřípadě další renty, poté směřovaly do centrálních institucí, i když zřejmě část z nich zůstávala v provinciích. (Grajetzki 2000: 240) Přičemž institucí, do které směřovala velká část příjmů, byla pokladnice. (Desplancques, 2006) Evidentně však nebyla institucí jedinou. Protože někteří královi úředníci byli placeni i jinými institucemi jako například *h3 n dd rmt*. (viz *pBoulaq* 18 Spalinger, 1985; Quirke, 1990; Ezzamel, 2002)

Mimo daní a jiných dávek, plynuly do pokladnice také dávky od neegyptského obyvatelstva, přičemž nejčastěji je v tomto spojení zmiňovaná Núbie. (Favry, 2004) Tato skutečnost rozhodně nepřekvapuje, protože toto území bylo podmaněno už v rané fázi Střední říše a soudě z rozvoje a růstu tamějších egyptských opevnění a později dokonce i měst, která se rozvinula v těsném sousedství některých pevností, se egyptská vláda v Núbii s postupem času upevňovala. Z biografie a titulatury Sarenputa I. a do určité míry také jeho vnuka Sarenputa II. plyne, že alespoň v určitém období byli za dávky od núbijské populace odpovědní nomarchové z Elefantiny. (Favry 2004: 351) Sarenput I. vysloveně zmiňuje tribut nazývaný *g3.wt* (součástí titulu *jmy-r3 g3.wt nb.t*, viz tabulka 12). Wörterbuch toto slovo překládá jako *poplatky*. Sarenput II. ve své titulatuře zmiňuje výkon své funkce v jižních (cizích) zemích. (Favry 2004: 351) Ani u jednoho z těchto čelních představitelů 1. hornoegyptského nomu nelze říci, kam až dosahovala jejich autorita. (Favry 2004: 351) Svou roli totiž bezesporu hrály i pevnosti. Jejich původně vojenská správa se na konci Střední říše podobala egyptské civilní správě, kdy v čele stál *h3ty-ꜥ*. Pokud tedy fungovala stejně jako městská centra v samotném Egyptě, také musela vybírat dávky od svých obyvatel. Otázkou však zůstává, zdali takovéto dávky putovaly dále do Egypta či spíše

zůstávaly na místě a zajišťovaly chod pevnosti a přilehlého města. Pravděpodobnější se zdá druhá možnost, protože Núbie nebyla úrodným zemědělským regionem a její produkce sice mohla zajišťovat zásobování pevností, ale představit si existenci zemědělských přebytků, které by měly dostatečnou hodnotu na to, aby byly odeslány dále na sever, je obtížné. To co z tamní oblasti plynulo do královské pokladnice, bylo luxusní zboží, ať už zlato vytěžené v místních dolech či luxusní zboží plynoucí od jihu z Kermy. Zboží z oblasti mimo přímý egyptský vliv však získávali obchodem nebo vojenskými výpravami. Jako obchodní centrum sloužila, dle svědectví dobových stél, pevnost Mirgissa – Iken. (Tallet 2005: 62) Odtud zboží směřovalo na panovníkových lodích dále do Egypta. Není však zcela jasné, čím Egyptané za dotyčné zboží platili. Za doklady vzájemného styku mezi oběma státy jsou někdy považovány artefakty nalezené v Kermě. (Tallet 2005: 34-40; Valbelle 1999: 83-84) Ovšem je těžké si představit, že by tyto tvořily hlavní vývozní artikl.

Posledními ze zdrojů králových příjmů, ovšem poněkud specifickými, byly kořist z vojenských tažení, zahraniční obchod a expedice za surovinami. Specifická těchto příjmů spočívá jednak v získávaném zboží a jednak v tom, že k získání tohoto zboží byl panovník nucen použít příjmy získané odjinud. Zboží, které takto získával, bylo určeno především k jeho bezprostřední legitimizaci. Celý výše pojednaný systém se jeví jako velice komplexní. Všechny jeho součásti spolu vzájemně souvisely a tvořily spolu jedinečný celek. Všechny výše zmiňované příjmy panovník následně využíval k pokrytí výdajů, o kterých bude blíže pojednáno v následující kapitole.

6.4 Výdaje

6.4.1 Výdaje na luxusní zboží

Klíčovou rolí v panovníkově legitimizaci hrálo luxusní zboží. Jak jej tedy získával? V Núbii lze vidět snahu o opanování zdrojů v poušti a státní monopol na obchod s jihem. (Adams 1977: 183) Luxusní zboží zde mohl panovník získat i jako tribut podmaněné populace, popřípadě při nájezdech jako kořist. Na rozdíl od období velkých válečných výprav Nové říše, byly ve Střední říši takto získané prostředky méně časté a nebylo jich takové množství. V případě obchodu je hůře monitorovatelná činnost panovníků Střední říše v Syro-palestinské oblasti, popřípadě ve středomoří obecně. Není jasné, jak v této oblasti probíhaly obchodní

aktivity státu. V podstatě jediné, co je známo, je skutečnost, že v Egyptě se nacházejí cizí importy a v zahraničí zase importy egyptské a tyto importy jsou pravděpodobně výsledkem obchodních aktivit a v hrobce Chnumhotepa II. je vyobrazen vůdce asijské skupiny Abiša. (Grajetzki 2006: 57)

Kromě vyloženě luxusního zboží potřeboval panovník ke svým legitimizačním aktivitám i produkty, které se na první pohled nejeví jakožto luxusní zboží, i když mezi něj bývají často řazeny. I do získávání těchto komodit musel panovník investovat. Těmito produkty je myšlena měď a stavební kámen. Obojí král získával ve vlastní režii, vysíláním těžařských výprav do oblasti východní pouště, Dolní Núbie a Sinaje. K jejich získání potřeboval vládce v první řadě pracovní sílu a v druhé řadě uhradit jejich výživu, popřípadě platy.

Panovník ale neplatil jen takovéto příležitostné pracovníky účastníci se expedic, popřípadě stavby chrámů. Vyživoval i své úředníky. Ze 13. dynastie pochází pramen umožňující náhled na hospodářské fungování královského paláce. Tímto pramenem je papyrus *Boulaq 18* zachycující denní příjmy a výdaje v průběhu poměrně krátkého časového úseku, kdy král a s ním i část jeho úředníků a královna, pobývali v paláci v Thébách. (Quirke, 1990) Tento papyrus je zajímavou mikrosondou do hospodářského fungování dvora, která je dnešnímu badateli k dispozici, bohužel však zůstává pouhou mikrosondou. Údaje, které papyrus obsahuje, jsou sice bezesporu zajímavé, ovšem nelze je bez výhrad aplikovat v širším měřítku. Papyrus dokládá, že hodnostáři byli odměňováni podle svých hodností a z toho jak jsou na papyru řazeni, lze vysledovat jejich postavení na hierarchickém žebříčku, (Quirke 1990: 41-65; 87-90) což je bezesporu velkým přínosem, vezme-li se v úvahu jak problematická je interpretace úřednických titulů. Papyrus, ale zachycuje událost svým způsobem výjimečnou. Dvůr není přítomen v hlavní rezidenci v Ičtaweji, nýbrž v Thébách. Ty se sice nejpozději na konci 12. dynastie staly druhým nejdůležitějším centrem po severní metropoli, ale nakolik lze srovnávat chod tamního paláce s rezidencí v Ičtaweji nelze říci. Lze však očekávat, že v Ičtaweji působilo větší množství úředníků a tedy i celkové náklady na tamní dvůr byly vyšší. I přesto však množství poživatin vyžadované thébským palácem nebylo zrovna malé. Zachyceny jsou různé komodity, několik druhů chlebů, z nichž jeden pravděpodobně označoval sladké pečivo, dále do paláce směřovalo pivo, zelenina, ovoce a některé těžko přeložitelné položky. (Spalinger 1985: 217-219) Denně mohl palác disponovat až okolo 1700 chleby a

145 džbány piva, i když běžná suma byla přece jen menší. (Spalinger 1985: 219) Otázkou také zůstává, zdali se jednalo o speciální přiděly nebo o běžný plat. Jako pravděpodobnější se jeví první možnost, ale s jistotou jí prokázat nelze. (Spalinger 1985: 217-219)

Zřejmě nejlépe zdokumentovanou ekonomickou aktivitou staroegyptského státu Střední říše jsou výpravy do lomů a dolů. Egypťané mířili do pouště kvůli zlatu, mědi a stavebnímu kamení. Zlato se nacházelo jednak v egyptské východní poušti a jednak v Núbii. Klemmové a Andreas Murr, kteří v roce 2002 vydali článek s výsledky průzkumu staroegyptských těžebních míst, (Klemm, Klemm, Murr, 2002) přináší zajímavé poznatky. V egyptské východní poušti se objevují první stopy po sběru zlata v Amratienu. Tehdy se jednalo v podstatě o sbírání valounů na dně vyschlých Wádí. (Klemm, Klemm, Murr 2002: 215) První stopy po reálné těžební činnosti pochází z pozdního Predynastického období a Ranně dynastické doby. Ve Staré a Střední říši se však překvapivě našly stopy po poměrně slabých aktivitách. Těžební praktiky se však mezi koncem Staré říše a zejména ve Střední říši zefektivnily. (Klemm, Klemm, Murr 2002. 215) Dle Klemmů a Murra došlo k největší revoluci v těžbě zlata až v průběhu Nové říše, z nástrojů se zdá, že těžba byla v této době již plně v rukou Egypťanů, zároveň v té době byla objevena všechna později využívaná ložiska. (Klemm, Klemm, Murr 2002: 218) K daleko menším těžebním aktivitám v předchozím období historie se autoři zmiňovaného článku vyslovují následně. Dle jejich názoru je v dobových pramenech výslovně zmiňován import zlata z Núbie. Ve Střední říši takto poukazují na nápisy budoucího nomarchy Ameniho, který píše o výpravách do Núbie a jejich výsledcích. (Klemm, Klemm, Murr 2002: 218) Jedna z řetězce núbijských pevností – Kúbán stála v ústí Wádí Allákí, které proslulo právě nalezišti zlata. Tato pevnost byla vystavěna již na počátku Střední říše a její stavební fáze připomínají stavební fáze v Buhenu. Se zlatem však byla spojována i další z núbijských pevností-Askút. V této pevnosti se ve vrstvách ze Střední říše našla i závaží, ze kterých se usuzuje na místní zpracování zlata. Ovšem jejich použití k tomuto účelu není zcela jisté. (Smith 1991:111) Našla se tu i další technická zařízení k úpravě zlata. Nicméně Smith povětšinou neuvádí dataci. (Smith 1991: 111-116) Klemmovi a Murr píší, že většina tamních nalezišť začala být využívána až v Nové říši. (Klemm, Klemm, Murr 2002: 216). Avšak lze očekávat, že již ve Střední říši docházelo ve Wádí Allákí k těžbě zlata. Nicméně,

nedá se popřít, že k opravdovému rozvoji těžebních aktivit došlo až v následujících obdobích. To spolu s tvrzením o nižším využívání zlatých dolů v samotném Egyptě, přináší některé otázky. Měli panovníci Střední říše menší potřebu zlata? A pokud tomu tak bylo, z jakých důvodů? Kolik zlata mohli získávat jinými cestami – obchodem či při příležitostných válečných taženích?

Kámen se těžil buďto v nilském údolí samotném, popřípadě na okrajích pouště, ale ten nejvíce ceněný se dobýval hluboko v poušti. James Harell identifikuje dvě taková naleziště hluboko v poušti využívaná i v průběhu Střední říše. Jedním byl Gebel el-Asr 65 km severovýchodně od Abú Simbelu a proslulý Wádí Hammamát asi 75 km východně od Koptu. (Harell 2002: 233) V Gebel el-Asr se těžila rula a vedla odtud cesta wádím dlouhá přibližně 80 km do Tošky. Podél této cesty byla nalezena keramika ze Střední říše a u Tošky byla objevena stéla jistého Horemhata s doby vlády Amenemhata II. Ten zaznamenává výpravu pro kámen *mntt*, které se účastnilo přes 2000 mužů a 1000 oslů. (Harell 2002: 238) Nejproslulejší výpravy však směřovaly na druhé ze zmíněných míst tedy do Wádí Hammamát a bude o nich pojednáno níže spolu s dalšími cíli těžebních výprav. Hodnostář Horemhat rozhodně nebyl jediným, kdo o své činnosti zanechal písemné svědectví. Mnoho dalších vzdělaných účastníků výprav po sobě zanechalo nápisy na skalách, popřípadě stélách. Některé z těchto epigrafických pramenů zaznamenávají jak počet účastníků výpravy a dávky jim poskytované, tak i zmínky o cíli výpravy. Jedním z nejznámějších příkladů této skutečnosti je bezpochyby text č. 61 z Wádí Hammamát, který zde zanechal herald (*wḥmw*) Ameni v 38. roce vlády Senusreta I. (Goyon, 1957) Jednalo se pravděpodobně o nejmasivnější výpravu z celého období Střední Říše, které se zúčastnilo více než 18 600 osob. Ameniho nápis je datován do 25. dne, 3. měsíce období *zḥt*, kteréžto datum mohlo korespondovat s příchodem výpravy. (Favry 2009: 113) Z dalšího záznamu poté vyplývá, že práce započaly o dva dny později. (Favry 2009: 113) Cílem výpravy bylo s největší pravděpodobností vytěžit během 30 dnů 210 bloků droby určených k výrobě 60 sfing a 150 soch. Mezi účastníky bylo 80 úředníků a tisíce pracovníků. (Favry 2009: 113) Na konci nápisu jsou vypočítávány přiděly *ḥ.w* různých skupin účastníků, přičemž lze vyčíst existenci sedmi platových skupin. Text představuje tyto skupiny podle důležitosti tedy od těch s nejvyššími přiděly po ty nejméně placené. (Goyon 1957: 18-19) Nicméně, pořádek není vždy striktně dodržován a někdy se příjemce o něco vyššího platu objevuje až za

skupinou příjemců nižších dávek. Postupuje-li se však od základny pyramidy k jejímu vrcholku, je obraz takovýto. V nejnižší platové skupině se objevují prostí dělníci s denní dávkou 10 chlebů a 1/3 jednotky piva. Do druhé skupiny jsou zařazeni *htmtjw*, hlídači a lovci s 15 chleby a 47/60 jednotky piva denně. O skupinu výše se pohybují řemeslníci s 20 chleby a 1/2 jednotky piva. Čtvrtou skupinu tvoří *šmsw n nb*, *sš.w* a *jmy r3 ḥnwtj* s 30 chleby a jednou jednotkou piva. V páté skupině ohodnocené 50 chleby a 2 jednotkami piva byl *jmy-r3 pr ḥda jmy-r3 n d3d3.t ʿ3.t*. Do předposlední šesté skupiny jsou zařazeni *Wr 10 šmʿ, ḥ3ty.w-ʿ, jmy-r3 (s3) n hrtjw-ntr* s platem 100 chlebů a tří jednotek piva. Poslední sedmá skupina je tvořena pouze jedinou osobou-a sice, velitelem celé výpravy *wḥm.w* Amenim s platem 200 chlebů a pěti jednotkami piva. (Goyon 1957: 18-19; inscription no. 61) Dieter Mueller ve svém článku o přidělech ve Střední říši ještě připomíná, že 80 hodnotářů uvedených v textu je rozděleno do třinácti skupin a totéž platí i pro pracovníky, bude-li se nekvalifikovaná pracovní síla počítat jako jednotná skupina, dalo by se očekávat 27 různých platových úrovní. Tak tomu ovšem není. (Mueller 1975: 256)

Výprava heralda Ameniho, ač se stala nejproslulejší, rozhodně nebyla jedinou expedicí podniknutou za vlády Senusreta I. Na stejné místo směřovaly přinejmenším dvě další výpravy, i když už poněkud skromnějších rozměrů. První byla na základě epigrafického svědectví nápisu Goyon 67 vyslána v roce 2, 3. měsíci období *pri*, 20 dní a byla pod vedením *jmy-r3 pr* Antefa. (Goyon 1957: 89-90) Počet účastníků této expedice bohužel nebyl zaznamenán. Druhá výprava proběhla v 16. roce vlády Senusreta I., 3. měsíci období *3ḥt*, 3. dni a čítala 5000 osob pod vedením *jmy-r3 k3.t nbt n t3-r-dr=f* Hekaiba. (Favry 2009: 113-115) Ani jeden z obou posledně zmiňovaných nápisů bohužel neuvádí bližší informace o dávkách poskytnutých jednotlivým účastníkům, ani o přesném cíli výpravy. Početné expedice však do těchto míst směřovaly již dříve – a sice na konci 11. dynastie. V 8. roce vlády Mentuhotepe III. se zde na své zpáteční cestě z Puntu zastavil *jmy-r3 pr (wr)* Henenu spolu s 3000 muži. Jeho úkolem bylo vytěžít kámen pro chrámové sochy. Nedlouho poté proběhla další slavná výprava vedená ve 2. roce vlády Mentuhotepe IV. Vezírem Amenemhatem za účasti 10 000 mužů. (Favry 2009: 113-115) Nápis Couyat Montet 104 na též lokalitě je věnovaný výpravě z druhého roku vlády Senusreta II., 4. měsíci záplav. Počet jejích účastníků není uveden, nicméně z nápisu vyplývá, že výprava vytěžila 200 bloků kamene a 171

setrvala na místě přibližně dva měsíce, je tedy možné, že počet jejích účastníků mohl dosáhnout až okolo poloviny velikosti výpravy expedice z roku 38 Senusreta I., tedy okolo 9000 mužů. (Favry 2009: 113-115) Z vlády Senusreta III. se ve Wádí Hammamát dochovaly tři nápisy vážící se k jediné výpravě ve 14. roce vlády. Cílem této výpravy bylo získat kámen ke stavbě monumentu věnovaného Herakleopolskému Herišefovi. (Tallet 2005: 131-133) Z doby následujícího panovníka Amenemhata III. se dochovalo nápisů osm. Později však činnost podstatně zeslábla a do období 13. dynastie je datován pouze jeden nápis a další dva vznikly v dynastii 17. (Tallet 2005: 135)

Kromě Wádí Hammamátu proslul těžbou nerostných surovin také Sinajský poloostrov. Zde se nacházely zdroje měděné rudy a ložiska tyrkysu. Nejznámějším z tamějších nalezišť je Serabit el-Chádim, kde byl dokonce vystavěn chrám zasvěcený Hathoře založený s největší pravděpodobností za vlády Senusreta I. (Favry 2009: 120-121) Největší aktivitu však lokalita zažila až na konci 12. dynastie za vlády Amenemhata III., který vyslal přinejmenším jednadvacet pravděpodobněji však až šestadvacet expedic. Zdá se ale, že s rostoucím počtem výprav klesl počet jejich účastníků. Například jeden z nápisů datovaný do 2. roku vlády tohoto panovníka se zmiňuje o 734 mužích. (Tallet 2005: 146) Ve *svatyni králů* v Serabit el-Chádim byla objevena malá stéla, jejíž těžce poškozený nápis obsahuje tabulku přidělů pro různé skupiny pracovníků. (Mueller 1975: 250) Oproti nápisu č. 61 z Wádí Hammamát je zde uvedeno větší množství komodit kromě chleba a piva zde figuruje i víno a koláče. (Mueller 1975: 250) Některá políčka nenesla číselný údaj, to by mohlo znamenat buďto, že některé potraviny nebyly distribuovány všem skupinám a nebo že nápis byl ponechán nedokončený. (Mueller 1975: 250) Vzhledem k jeho poškození, bohužel nelze zjistit přesný počet pracovníků ani poskytovaných komodit. Dalšími cíli expedic byly lokality jako Wádí el-Húdí, Wádí Alláqí, Punt, Hatnúb a další. S výjimkou Hatnúbu, však žádné z těchto míst nepodává tak bohatá svědectví. V kapitole o provinciální správě, však bylo zmíněno, že těžba v Hatnúbu byla poněkud specifická, protože probíhala v režii tamních lokálních správců.

Již na předchozích řádcích byly zmíněny núbijské pevnosti Kúbán a Askút. Dvě představitelky celé skupiny podobných staveb vystavěných v oblasti druhého nilského kataraktu a části Dolní Núbie. Tyto pevnosti byly osazeny pevnou vojenskou posádkou a vznikaly postupně v průběhu 12. dynastie. Svou finální

podobu nabyly za vlády Senusreta III., který přenesl hranici egyptského státu až do tamní oblasti. Protože v těchto pevnostech sídlila stálá vojenská posádka, někteří badatelé předpokládají, že již v tomto historickém období vznikla v Egyptě první stálá armáda. (Richards, 1992; Richards, 2000) Někteří badatelé se snažili vyjádřit k účelu a funkci celého pevnostního komplexu obecně. Výstavba pevností tak měla souviset například se změnou zahraniční politiky a změnou vnímání královského úřadu na počátku Střední říše. Podle některých badatelů byla totiž královská legitimita vzájemně propojena s rozšiřováním egyptských hranic. (Török 2009: 81) Souviselo to s novou agresivní ideologií dominance a stále expandujícího Egypta, jehož vládce je dobyvatelem okolních zemí, vzniklou v počátcích Střední říše. Tato ideologie byla pravděpodobně ovlivněna dojmy z První přechodné doby (Török 2009: 81) a od této doby se stala součástí pojetí královské úlohy. Její stopy lze nalézt například v hymnu na Senusreta III., kde je král označen za ochránce země, který rozšiřuje její hranice. (Török 2009: 81) Pokud jde o samotný účel těchto staveb, objevují se v literatuře různé názory a většina z nich připisuje pevnostem hned několik funkcí. Obvykle se připisuje jiná funkce pevnostem severně od druhého kataraktu a těm jižním. Severní pevnosti, zejména ty postavené na počátku 12. dynastie, měly mít na starost kontrolu místní skupiny C, podporu dálkového obchodu, těžbu nerostných surovin a snad i začlenit samotnou Núbii do Egyptského státu. (Török 2009: 82) Skupina pevností v oblasti druhého kataraktu měla být ochranou proti rostoucí moci Kermy, měla kontrolovat tok Nilu a okolní území a v neposlední řadě také obchod. (Török 2009: 85) Ne všichni, ale souhlasí s *kermským ohrožením* například Adams tvrdí, že v době Střední říše Kerma ještě nebyla hrozbou a hlavní úlohou pevností byla kontrola nilského toku kvůli obchodu, který měl zůstat monopolem vlády a zároveň umožnit přepravu zboží přes obtížně splavitelné místo. Příkladem by měl být slap Kabuka kousek po proudu od Mirgissy. Na jeho břehu byly francouzskou expedicí nalezeny zbytky bahnité skluzavky *mud-lines slipway* dlouhé 1,5 míle, po které byly taženy lodě okolo nejhorších částí proudu. (Adams 1977: 184-5) Velikost a propracovanost pevností pak měla být typickou odpovědí státu na situaci, ve které měl vysoký zájem. (Trigger 1982: 4-5) Podle Smithe fungovaly všechny pevnosti, jako integrovaný systém, ve kterém měla každá z pevností svou vlastní roli. (Török 2009: 90) Při odhadech počtu egyptské populace, která mohla sídlit v těchto pevnostech a především vojáků a státních úředníků, kteří museli být

státem zajišťování, se odhady pohybují okolo několika tisíců. Předpokládá se však zároveň, že v případě, kdy zrovna nebyla vedena vojenská kampaň, nebyla využívána plná kapacita pevností. (Török 2009: 91) Některé z pevností také měly vlastní zemědělské zázemí a vcelku se předpokládá, že celý systém mohl být soběstačný a nezávislý na dovážení obilovin z Egypta. Ovšem potvrzení chybí. Celý systém tedy mohl být jak poměrně velkým požíračem králových příjmů, tak poměrně nenáročným samostatně se zásobujícím systémem, který koruně přinášel zisky. Nebyl to ani jediný pevnostní systém známý ze Střední říše. Z literatury jsou známy vládcovy zdi – *ʿInb.w ḥꜥz*. Na základě povídky o Sinuhetovi se dá předpokládat, že se jednalo o systém samostatně stojících pevností, lemujících východní hranice, podobný tomu, který známe z Núbie. (Posener 1956: 12-13) Přesná lokace je neznámá. Hraniční oblast hořkých jezer *Km-wr* se již v textech pyramid psala s determinativem zdi a z této indicie někteří badatelé vyvozují, že už v této době tu muselo existovat jakési opevnění. Nicméně předmět této kapitoly, známé vládcovy zdi zřejmě nestály právě na tomto místě. (Posener 1956: 13) Ostatně kromě skutečné polohy, se k Vládcovým zdem váží ještě další nezodpovězené otázky. Tuto problematiku pak ve svém díle *Literature et politique dans l’Egypte de XII. dynastie* shrnuje Georges Posener. (Posener 1956: 13) Obecně se má za to, že Vládcovy zdi byly postaveny Amenemhatem I. Usuzuje se tak ze zmínky v Nefertejově proroctví, kde se výstavba připisuje králi „Ameni“, který přijde z jihu. Tento Ameni, je většinou badatelů ztotožňován právě s Amenemhatem I. Ne všichni badatelé s tímto názorem souhlasí, například Struve tvrdí, že Amenemhat I. Vládcovy zdi pouze opravoval, nikoli vystavěl, slovo použité v Nefertejově proroctví je ale *qd*, které primárně znamená stavět, význam rekonstruovat je až druhotný. (Posener 1956: 13) Struve však nesouhlasí ani s názorem, že král Ameni z proroctví a Amenemhat I. jsou jedna a táž osoba. (Posener 1956: 14) Vedle osoby stavitele, je dalším problémem samotný název Vládcovy zdi. Ten je totiž doložen pouze ve dvou pramenech a to v již dříve zmiňované Povídce o Sinuhetovi a Nefertejově proroctví. Název není pro dobu jejich předpokládaného vzniku příliš obvyklý, ale paralely k němu by mohly existovat v názvech *inb.w ʿImn-m-ḥꜥz.t* a *inb.w ššm.w-tꜥ.wy*. (Posener 1956: 16) V lépe zachovaných manuskriptech proroctví se slovo *ḥꜥz* píše v kartuši a za ním následuje tradiční formule L.P.H. obracející se k žijícímu vládci. V Sinuhetovi se v některých opisech z Nové říše je slovo *ḥꜥz* (vládce) nahrazeno výrazem *it-i* (můj

otec). (Posener 1956: 17) Z těchto indicií se usuzuje, že „Proroctví“ mluví o vládnoucím panovníkovi Amenemhatu I. a ve druhém případě označuje Amenemhata I. jako již zesnulého otce vládnoucího panovníka Senusreta I. (Posener 1956: 17-18) Je možné, že i na západní hranici Egypta fungovaly podobné pevnosti, ale jejich archeologické doklady pocházejí až z následujících období, i když Badawy datuje pozůstatek pevnosti z Wádí Natrún již do 12. dynastie (Badawy 1966 vol.2: 205)

Jak s pevnostmi, tak i s expedicemi za surovinami je spojeno vojsko. To jinak působilo i na své tradiční půdě. I panovníci Střední říše totiž podnikali válečná tažení, ovšem v daleko skromnějším měřítku, než tomu bylo v pozdější době. Vojenské výpravy vždy patřily mezi nákladné záležitosti. Ať už byly vedeny žoldnéři, nebo odvedenci. Egypt ve Střední říši fungoval na systému odvedenců. Jednotliví lokální úředníci shromáždili odvedence a následně stáli v čele takovéto skupiny. Dokladem takovéto praxe je například biografický nápis nomarchy Ameniho z období vlády Senusreta I. (Lichtheim 1988: 138) Amenemhat popisuje několik tažení, které podstoupil a u druhého tažení uvádí:

I sailed south to fetch gold ore to the majesty of king cheperkare, living forever and ever, i sailed south with the prince, count, eldest kings son of his body, ameny life-prosperity-health. I sailed south with 400 conscripts, the choicest of my troops, and returned in safety without loss to them i brough the gold i had demanded, was rewarded for it in the kings house and kings sone thanked me. (Lichtheim 1988: 138)

Při třetím popisuje: Then I sailed south to fetch gold ore to the town of Coptos, with the prince, count, governor of the city and vizier SEnusret life-prosperity-health. I sailed south with 600 conscripts, the bravest of the Oryx nome. I returned in peace, my soldiers safe, and I had done all I had been ordered. (Lichtheim 1988: 138)

Odvody do armády snad vypadaly stejně jako odvody k robotě pro stát. Podobně existují náznaky, že určité skupiny robotujících odvedenců, byly vedeny svými lokálními předáky. (Moreno García 2006a: 118) Možná by se tím dala vysvětlit i přítomnost početnější skupiny *ḥꜣty.w-ꜥ* na výpravě do Wádí Hammamát z 38. roku vlády Senusreta I. Snad se tito úředníci účastnili právě jakožto představení skupin odvedenců, za něž zodpovídali a kterým veleli. Jakým způsobem byli verbováni vojáci sloužící v pevnostních posádkách, je otázkou.

Například Janet Richards soudí, (Richards, 2005) že vznik stálé armády nabízel nové cesty k sociálnímu vzestupu. Někteří jedinci se tudíž dobrovolně rozhodli pro vojenskou kariéru. (Richards 2005: 42) Jak tomu bylo s profesionální armádou ve Střední říši nelze prokázat. Nicméně nelze popřít existenci zahraničních žoldnéřů, dá-li se pro cizozemské vojáky v rámci egyptské armády použít toto označení. Nejznámější jsou skupiny núbijských válečníků, z nichž jednu zobrazuje například model z Meketreovy hrobky. Postupem času však v egyptské armádě sloužilo více a více Asiatů, z nichž někteří získali i prominentní místa. (Smyth 1998: 7-12; Grajetzki 2006: 136) Jak už bylo výše řečeno, ve srovnání s Novou říší se vládci Střední říše jeví jako méně bojovní. Po vzniku centralizovaného státu a po nástupu nové dynastie, provázeného boji válečných aktivit ubylo. Hlavní zájem byl nasměrován jižním směrem k Núbii. Vojenské tažení do Núbie popisuje již Mentuhotep II., s jistotou se tam vydal Amenemhat I. a celou akci podmanění Dolní Núbie dokončil několika kampaněmi a výstavbou pevností Senusret I. (Favry 2009: 66-70) Senusret I., s největší pravděpodobností směřoval na jih 3 výpravy, a to v 7., 9. a 18. roce vlády. Přičemž nejznámější a zřejmě i největší byla ta poslední směřována daleko na jih až za 2. nilský katarakt. (Favry 2009: 66-70) Později se věnoval spíše aktivitám těžebním, nicméně je třeba zdůraznit, že i výprav do lomů a dolů se účastnili vojáci. Vlády dalších dvou Senusretových nástupců se zdají ještě poklidnější. Z více než tří desetiletí, které na trůně strávil Amenemhat II. se dochoval pouze jediný doklad, který naráží na jakousi výpravu. Tímto dokladem jsou anály, které byly nalezeny na několika kouscích původně jednoho granitového bloku v chrámu boha Ptaha v Memfidě. (Farak 1980: 75-77) Hlavní fragment má 41 sloupců a pokrývá část 2 let. Většinou bývá datován do počátku jeho vlády, ale Vandersleyen si myslí, že důkazy pro dataci, nejsou dostatečně přesvědčivé. (Vandersleyen 1995: 80) Text pojednává především o ustanovení obětí pro kult Senusreta I. a Amenemhata II. a o stycích se zahraničím, ať už ve formě přivezení zboží či expedic. Zmiňovány jsou kmeny Sečetyu a Chentiw-š. (Farak 1980; příloha; Vandersleyen 1995: 80) Následující panovník zanechal stopy v podobě vizitací núbijských pevností, ovšem doklad o vojenském tažení chybí, do boje se znovu vydal až jeho nástupce Senusret III. Tento panovník se proslavil svou agresivní núbijskou politikou. Na jih směřoval hned čtyři výpravy, a to v 8., 10., 16. a 19. roce vlády. (Grajetzki 2006: 42) Při druhé z nich přitom pravděpodobně pronikl až do oblasti 3. nilského

kataraktu. Z jeho vlády existuje také jedna narážka na aktivity v Asii. Jedná se o Chusobkovu stélu. (Vandersleyen 1995: 90) Cílem královy výpravy do těchto končin mělo být pobití *Mntiw stt.* Stéla navíc cituje toponymum Sekemem, či Sekemkem, které bývá ztotožňováno s Palestinským Sichemem, tato identifikace, však není zcela jistá. (Vandersleyen 1995: 90-91) Existují ale i jiné a velice specifické prameny z tohoto a pozdějších období, zmiňující Asijce, jedná se o tzv. proklínací texty, ve kterých figuruje velké množství asijských toponym. (Tallet 2005: 167-168) Nástupce Senusreta III. Amenemhat III. se proslavil jako stavebník a jako vojevůdce nezanechal žádné doklady, za to však jeho vláda zaznamenala opravdový rozkvět těžařských aktivit, a to především na Sinaji kam směřovalo již výše zmíněných jedenadvacet/šestadvacet výprav. Ani z období vlád posledních dvou panovníků Amenemhata IV. A Sobeknofru se nedochovaly záznamy o vojenských taženích. (Grajetzki 2006: 61-63)

Na první pohled to tedy vypadá, že vojáci ve Střední říši byli zaměstnáni především doprovázením výprav do dolů a lomů, popřípadě obchodních expedic a střežením hranic či dalšími úkoly spojenými s bezpečností uvnitř egyptských hranic. Do Egypta tedy neplynula ona obrovská kořist, kterou přinesla tažení pozdějších panovníků v Nové říši a z níž těžili i vojáci. Je ovšem možné, že tento obraz je způsobem nedostatkem pramenů, spíše než neexistencí vojenské aktivity. Nicméně, je-li takovýto obraz alespoň zčásti pravdivý, nelze opomenout otázku, jak a odkud byli tito vojáci odměňováni. S velkou pravděpodobností lze očekávat, že z královy pokladnice a stejným způsobem jako i jiné osoby pracující pro stát. Ostatně o jejich platu si lze učinit představu z již mnohokrát zmiňovaného pramene Wádí Hammamát Goyon 61. (Goyon 1957: 18-19)

Pokud jde o obchod se zahraničím, Trigger se o něm vyjadřuje, jako o jedné z klíčových aktivit vlády v teritoriálních státech. (Trigger 2003: 351) Vládní kontrola tohoto obchodu byla důležitým zdrojem moci vládců. Monopolistická kontrola exotických surovin, produkce a zejména následná distribuce žádaného luxusního zboží byly totiž důležité pro upevnění vládní autority. (Trigger 2003: 351) O existenci zahraničního obchodu Egypta ve Střední říši nikdo nepochybuje. Zmínky obchodních styků se hledají již ve slavné povídce o Sinuhetovi. (Posener 1956: 87-115; Lichtheim 1975: 222-236) Proslulá stéla Senusreta III. ze Semny datovaná do 8. roku jeho vlády, zmiňuje, že všem Núbijcům je zakázáno překročit hranici. Výjimku z tohoto zákazu tvoří pouze Núbijci směřující za obchodem do

Ikenu (Mirgissy), popřípadě ti, cestující s oficiálním pověřením. (Tallet 2005: 42) Egypt ve Střední říši na severu sousedil s rozvíjejícími se městskými státy v syropalestinské oblasti a sílícím kermským státem na jihu. Vzájemné vztahy těchto celků a Egypta jsou potvrzeny i existencí egyptských importů mimo Egypt a zahraničních importů v Egyptě. Přesto se nabízejí některé těžko zodpověditelné otázky. Například egyptologové mají vcelku jasnou představu o zboží, které Egypt dovážel. Z Asie to měly být především cedry, pravděpodobně stříbro, snad cín, lapis lazuli, pryskyřice, či víno a olivový olej. Z Núbie pak především luxusní zboží jižních zemí, jako například slonovina, či eben. (Callender 2003: 193-194) Daleko hůře se odpovídá na otázku, co za tyto produkty Egyptané nabízeli. V Asii, ale i Núbii byly nalezeny především skarabové, ale také některá sochařská díla. Například v Meggidu se našla socha nomarchy Chnumhotepa. (Flammini 2001: 60-69) V Ugaritu archeologové objevili sochu Chnumet, manželky Senusreta II. a sfingu datovanou do 12. dynastie. (Caubet 2006: 88) Podobně je tomu i s Byblem, kde se některé podobné předměty našly dokonce v hrobkách tamějších vládců. (Tallet 2005: 177 a dále; Vandersleyen 1995: 115-116) Obdobně je tomu i v Kermě. (Valbelle 1999: 83-84)⁵⁹ Problémem těchto nálezů, je špatně datovatelný kontext. Nelze říci, kdy a už vůbec ne jakým způsobem se tyto předměty dostaly na místo nálezů. Mohlo k tomu dojít až později, za vlády hyksóských panovníků. (Vandersleyen 1995: 115-116; Tallet 2005: 179 a dále) Ještě složitější je to se skaraby. Přesto někteří badatelé neváhají označit malé sošky, votivní sfingy a skaraby právě za zboží, které Egypt vyvážel. Mělo se jednat o prestižní položky pro tamní elity, které tak ukazovaly svou pozici ve společnosti. (Smyth 1998: 7-12) Tento názor sice zatím není možno vyvrátit, přesto si však nelze snadno představit pravidelný obchod s takovými komoditami. Bruce Trigger se poté domnívá, že egyptský stát mohl v případě odmítnutí spolupráce používat hrozbu hrubou silou. (Trigger 2003: 351)

Dalším z očividných nákladů byly královy stavební aktivity. Stavební činnost je velice široký pojem a lze do ní zařadit mnoho položek. Například výše zmiňované pevnosti chránící egyptské hranice, byly královskými stavebními podniky. Střední říše také proslula pyramidovým městem Senusreta II. *Htp-S-n-wsr.t*. Toto dobře dochované sídliště ležící asi 1,2 km východně od pyramidy výše

⁵⁹ http://www.kerma.ch/index.php?option=com_wrapper&Itemid=204

zmiňovaného panovníka, zkoumal na konci 19. století William Matthew Flinders Petrie a v současnosti v oblasti probíhá za mezinárodní účasti *El-Lahun survey project*.⁶⁰ Město zaujímal plochu přibližně 13ha a místní populace mohla čítat okolo 3000 obyvatel. Město je velice pravidelné, zabírá plochu přibližně tvaru čtverce a rovnoběžné ulice se protínají v pravém úhlu. Ve městě byly nalezeny papyry, přičemž některé zmiňují úřad starosty/guvernér města *ḥꜣty-ꜥ* a jiné dokonce i vezírova kancelář působící ve městě. (Tallet 2005: 207) Archeologické průzkumy, ale odkryly i pozůstatky dalších dobových sídlišť a přinejmenším u některých se dá očekávat participace státu na jejich výstavbě. Od roku 1994⁶¹ probíhá intenzivní výzkum v jižním Abydu, kde bylo v blízkosti pohřebního monumentu Senusreta III. odkryto sídliště *Wꜣḥ-swt (Wꜣḥ-swt-ḥꜥj-kꜣw-Rꜥ-mꜣꜥ-ḥrw-m-zbꜥw)*. Odkryté pozůstatky se nacházejí asi 300 m východně od monumentu a vykazují velice podobné rysy jako *Ḥtp-S-n-wsrt*. Město vykazuje znaky plánovité výstavby, doby mají podobné půdorysy, zejména elitní vily. Dle odhadů celkové velikosti se však zdá, že město bylo poněkud menší než *Ḥtp-S-n-wsrt*. Odhadem přibližně 4,5-6 ha. (Tallet 2005: 209) Mezi již odkrytými stavbami se nachází i rezidence starosty/guvernéra města *ḥꜣty-ꜥ* města. I její architektura se velice podobá vilám v *Ḥtp-S-n-wsrt*, navíc zde však bylo objeveno velké množství keramiky a otisky pečetí. Ty nejen přinášejí jména jednotlivých hodnostářů stojících v čele města, ale osvětlují i fungování této nejvyšší městské instance. (Tallet 2005: 209-210) Je však možné, že panovníci se podíleli i na rozšiřování Théb, protože zde byly nalezeny pozůstatky sídliště ze Střední říše vykazující plánovitou výstavbu. (Kemp 1985: 137-170) Bezpochyby největším podnikem však musela být výstavba nové rezidence - Ičtawej. Toto město bohužel zatím nebylo odkryto, existují však určité předpoklady, že pozůstatky obytných staveb odkrytých v Lištu mohli patřit k jednomu z Ičtawejských předměstí. Viz článek Felixe Arnolda *Settlement Remains in Lisht North* (Arnold Fel., 1996)

Panovníci samozřejmě neinicizovali pouze stavbu pevností a sídlišť. Naopak velice důležité byly jejich aktivity při výstavbě kultovních staveb, tedy chrámů zasvěcených božstvům či posmrtnému kultu jich samých. Tyto aktivity byly úzce spojeny s legitimizací a propagandou. V kapitole věnované

⁶⁰http://www.magyarintezet.hu/index2.jsp?lang=ENG&id=30717&high_art=false&page=1&HomeID=7&std_func=MIS

⁶¹ Vede tým Pennsylvania-Yale expedition pod vedením Josefa Wegnera.

královskému úřadu a legitimizaci bylo osvětleno ideologické pozadí těchto aktivit. Nyní zbývá připomenout, že i ony měly svůj ekonomický aspekt. Většina vládců Střední říše si, stejně jako jejich předchůdci ve Staré říši, nechala vystavět pyramidové komplexy. Byly však menších rozměrů a zejména pyramidy se lišily použitým materiálem a technikou stavby. Pyramida Amenemhata I. byla postavena ze znovupoužitých bloků z oblasti Memfidy, které tvořily skelet, do kterého se kladly sušené cihly, hlína, suť a další odpadní stavební materiál. (Verner 2008: 308) Pyramida Senusreta I. byla postavena z vápence pocházejícího z nedalekých lomů, skelet tvořený těmito kamennými bloky byl vyplněn suti z úlomků vápence, písku a odpadního stavebního materiálu. Všechny bloky použité na stavbu byly pravděpodobně původní. (Verner 2008: 311) Pyramida Amenemhata II. měla opět vápencový skelet, ale většina její masy byla z nepálených cihel. Stejně tak byla postavena pyramida Senusreta II., Senusreta III. (Verner 2008: 318) Pyramida Amenemhata III. v Dáhšúru již dokonce zcela postrádala kamenný skelet a její jádro bylo plně cihlové. (Verner 2008: 328) V podstatě totéž lze říci i o jeho druhé pyramidě v Hawáře. (Verner 2008: 332) U všech těchto pyramid se předpokládá obložení z jemného bílého vápence. Co se týče zádušních chrámů, ten je natolik poničen, že kromě toho, že byl malých rozměrů o něm nelze mnoho říci. (Verner 2008: 310) Zádušní chrám Senusreta I. velice připomíná své staroříšské předchůdce, nicméně počet skladů byl výrazně zredukován. (Verner 2008: 312). Zádušní chrám Amenemhata II, byl opět natolik poškozen, že o něm nelze mnoho říci a totéž platí i o chrámech Senusreta II. a Senusreta III. (Verner 2008: 318;320;324) Zádušní chrám Amenemhata III. v Dáhšúru byl skromných rozměrů. (Verner 2008: 328) Komplexy mívaly i další součásti známé ze Staré říše, tedy Údolní chrám a vzestupnou cestu, mnoho ale bylo poničeno. U pyramidového komplexu Senusreta III. se však objevuje nový stavební prvek *Jižní chrám*, který byl dále rozvinut pro Amenemhata III. v Hawáře a který se později proslavil, jako labyrint. Tyto chrámy bývají považovány za jakési předchůdce *Chrámu miliónů let* stavěných později panovníky Nové říše. (Arnold 1997: 80-81) U Senusreta III. také nesmí být zapomenuto na jeho kultovní komplex vystavěný v Abydu sestávající z Údolního chrámu, pohřebního ohrazení obrovské podzemní hrobky a opatřený navíc městem, jehož obyvatelé se měli s největší pravděpodobností účastnit na udržování kultu tohoto panovníka. Právě v tomto monumentu měl být dle

některých badatelů Senusret III. pohřben. (Arnold 1997: 80) Všechny tyto ve zkratce vyjmenované skutečnosti vedou k závěru, že komplexy věnované zádušnímu kultu byly mnohem méně nákladnými stavbami, než jejich dřívější předchůdci. Stejně tak by i snížení počtů skladů mohlo indikovat menší náklady na zajištění fungování kultu. Papyrový archiv nalezený u údolního chrámu komplexu Senusreta II. však svědčí o velmi podobném průběhu zajišťování kultu, jako tomu bylo zvykem dříve. Už v kapitole o legitimizaci byly zmíněny změny v reliéfní výzdobě spojené se změnou vnímání královského úřadu. Otázkou, která se vynořuje, je, proč byly tyto komplexy méně nákladné. Většinou se předpokládá, že je to spojeno právě se změnou v královské ideologii, popřípadě s poklesem moci a bohatství panovníků. Co z toho je však pravdou a byli vládcové Střední říše opravdu chudší?

Jak už bylo zmíněno ve 2. a 5. kapitole, ve Střední říši narůstá dokladů o královské stavební činnosti v provinciích, spojené se změnami v legitimizaci panovnické moci. (Hirsch, 1999) Chrámy věnované božstvům byly ještě poměrně skromných rozměrů, obzvláště ve srovnání s jejich následovníky z Nové říše. Přece však nelze stavební aktivity v provinciích podceňovat. Naneštěstí se nedochovalo mnoho pozůstatků těchto kultovních staveb. Mnohdy jsou prameny pro dnešní badatele pouhé zlomky reliéfů. Nepopiratelným faktem však zůstává, že lépe dochované doklady byly vystavěny z kamene. I když se často jednalo o pouhé části rozsáhlejších komplexů, v nichž byly stále ještě s velké části používány nepálené cihly. (Favry, 2009; Grajetzki, 2006; Tallet, 2005) Zároveň nelze přehlédnout narůstající sochařský program. Značné množství královských soch z období vlády Senusreta III. a jeho nástupce určených pravděpodobně pro tyto chrámy. Ostatně většina plastik Senusreta III. pochází z jihu z thébské oblasti a ne z rezidence. (Tallet 2005: 186-187) Výše zmiňované výpravy do lomů měly především zajistit materiál určený na zvelebování chrámů, i když zde se jednalo jak o královny tak božské kultovní komplexy. Toto samozřejmě příliš nevysvětluje, jak byla organizována jejich výstavba. Petra Andrassy ve svém článku zabývající se financováním stavby chrámů ve starém Egyptě (Andrassy, 2007) shrnuje, že neoficiální prameny jakými jsou stavební grafita, ostraka a papyry poskytly odlišný obraz o původu účastníků chrámové výstavby, než jaké poskytují oficiální nápisy, jako zakládací nápisy panovníků. (Andrassy 2007: 160-161) Chrámová výstavba, a to jak chrámů pyramidových komplexů, tak chrámů zasvěcených

bohům, byla součástí rozsáhlého systému veřejných prací. Uvnitř tohoto systému bývalo běžnou praxí pojmenovávat pracovní sílu, nebo určité pracovní skupiny jménem nadřízené osoby nebo instituce. Například v případě jmen nalezených na pyramidových blocích 5. a 6. dynastie, je následně možné usuzovat, že se jednalo o jedince, kteří danou pracovní sílu poskytli k výstavbě. (Andrássy 2007: 160-161) Dále tyto neoficiální prameny poukazují, že pracovní sílu poskytovali jak instituce, tak osoby a místní společnosti. Andrassy také píše, že ačkoli se v průběhu času měnily konkrétní správní praktiky, lze vysledovat i jisté kontinuity v postupech. (Andrássy 2007: 160-161) Pomyslným okénkem umožňujícím přiblížení stavební praxe se nachází v Reisnerových papyrech. Jedná se o dokumenty nalezené expedicí George Reisnera mezi lety 1901-1904 v Naga ed-Dér. Papyrus označovaný jako *Reisner I* zaznamenává stavební práce, počty potřebných pracovníků, dále řemeslnické dílny, loděnice a seznamy náradí. William K. Simpson rozdělil papyrus na sekce. (Simpson, 1986) Záznamy o stavebních aktivitách se nacházejí v sekcích G, H, I, J a K. Sekce O zaznamenává odměnu za vykonanou práci. Papyrus takto zachycuje časový úsek 72 dní. (Ferguson 2006: 154) Stavební projekt zachycuje i papyrus *Reisner III*. Obecně se předpokládá, že papyrus zachycuje etapu výstavby chrámu. (Ferguson 2006: 154-155) Papyrus například zaznamenává kolik mužů je třeba pro práci ve dni X a jinde se počítá s jednotkou *mužo-den* – jde o práci, kterou odvede jeden muž za jeden den, zároveň je také jasné jaké dávky muž za den obdrží, tato jednotka tedy umožňuje zjistit ekonomické náklady na daný úkol. (Ferguson 2006: 155) Denní dávkou obyčejných pracovníků bylo 8 chlebů *trsst* a jednotka piva – zřejmě polovina džbánu. Získávali tedy o něco méně než pracovníci při výpravách v poušti. (Ferguson 2006: 155) Pracovníci na stavbě byli organizováni do poměrně malých skupin, 2-22 mužů. V Papyru *Reisner III* byly skupiny pojmenovávány podle svého vedoucího a v papyru *Reisner I* byl vedoucí uváděn jako *hrp* a skupina jako *tst*. Pracovníci byli označováni, jako *mnjw*, nebo *hbsw*. Právě posledně zmiňovaný termín ale může znamenat i abstraktní jednotku *mužo-den* (Ferguson 2006: 157). Ti byli vedeni předáky *hrp*, *tsw*, *tst*. (Mueller 1975: 254; Simpson 1986: 22) Papyry mimo jiné obsahují tři instrukce vezíra Antefokera pro *jmy-r3 pr* usazeného v cenejském nomu. V jednom z registrů se nachází i vložená instrukce *jmy-r3 hnwj* Si-Sopdua pro *jmy-r3 nbt šps(s)*, žádá jej o vyslání desíti mužů z těch, které má k dispozici. Vezír zase v jednom ze

svých dopisů odpovídá na stížnost, že byli odvedeni někteří dělníci loděnice a napravuje situaci. (Ferguson 2006: 158-159) Kromě těchto papyrů se zmínky o výstavbě chrámů dají nalézt i v biografických soukromých osob. Nejznámějším příkladem jsou stéla pokladníka Senusreta III. Iychernefreta (Berlin 1204) a jeho podřízeného Sa-Sateta (Geneve D 50). Oba referují o misi, kterou byli pověřeni na konci vlády tohoto vládce. Sa-Satet naznačuje, že odjel do Abydu spolu s pokladníkem Iychernefretem, kvůli výrobě sochy Usira. Jeho nadřízený potvrzuje cíl této mise a reprodukuje královský dopis s dotyčnými instrukcemi. (Tallet 2005: 95) O výstavbě chrámů mohou referovat i nápisy v lomech, například nápis z Wádí Hammamát datovaný do 14. roku vlády Senusreta III. hovoří o tom, že kámen je určen na stavbu chrámu pro Herišefa. (Tallet 2005: 98) Zajímavým dokladem je biografie a jiné nápisy vážící se k nomarchovi Ahanachtovi I. z Dér el-Berši, který referuje o zvelebování chrámu boha svého kraje ve vlastní režii. (Willems 2007: 90) Žádný z posledně zmiňovaných nápisů však již nepodává stejný náhled na ekonomický aspekt výstavby, jako Reisnerovy papyry. Zároveň je třeba připomenout, že se jedná pouze o výběr dostupných pramenů, který má za cíl ilustrovat poměry panující ve Střední říši.

Panovník chrámy nejenom stavěl, ale také obdarovával půdou. Dokladů tohoto rázu není mnoho, za všechny je však možno jmenovat například nadaci Senusreta I. *Hw.t-shm-hpr-k3-r*. Tato ekonomická doména, jejíž jméno bylo později zkracováno na Hu, byla určena k zajištění kultu boha Amona v Karnaku a je zmíněna v Bílé kapli Senusreta I. (Favry 2009: 212) Nacházela se v 7. hornoegyptském kraji. (Favry 2009: 212) To, že chrámy byly panovníkem nadány i půdou určenou k zajištění kultu a personálu připouští i Moreno García ve svém článku *Les temples provinciaux et leur role dans l'agriculture institutionnelle de l'Ancien et du Moyen Empire*. (Moreno García, 2006a)

V rámci historie starého Egypta tvoří dnešní badatelé umělé kategorie, které mají za cíl usnadnit chápání a popis situace. Ve skutečnosti se však tyto kategorie mnohdy prolínají, je tudíž těžké hovořit zvlášť o hospodářství a jednotlivých jeho aspektech a zvlášť o legitimizaci, propagandě a administrativě. Jsou body, kde se všechny tyto tři pojmy prolínají. Nejinak je tomu i v případě králových darů jeho elitám. Poskytování luxusního zboží elitám je považováno za jednu z klíčových legitimizačních praktik panovníka. Hovoří o ní Trigger (Trigger 2003: 351), ale i další badatelé. (Baines; Yoffee, 1998) Tato královská aktivita

tedy, posilovala královu autoritu a moc, ale zároveň měla ekonomické aspekty. Je tedy otázkou kam ji zařadit. Zmíněna rozhodně musí být v kapitolách věnovaných oběma těmito oblastem. Zde by však měl být zmíněn zejména ekonomický aspekt. Problémem je nedostatečná dokumentace. Jakým způsobem panovník poskytoval toto zboží elitám a v jakém množství. Pro Starou říši je například poměrně dobře zdokumentována panovníkova účast na stavbě hrobek jeho úředníků. Někdy panovník jedinci věnoval nepravé dveře vyrobené v královských dílnách, jindy sarkofág a někdy pravděpodobně i celou hrobku. (Baines 1997: 129-131) Ve Střední říši je tato činnost zdokumentována daleko méně. Sarenput I. ve své biografii hovoří, že mu panovník věnoval pohřební výbavu. (Favry 2004: 338-339) Tato praxe by se ale dala spíše očekávat na pohřebištích v blízkosti rezidence. Nejznámějším dokladem je ale kupodivu literární dílo – *Povídka o Sinuhetovi* datované do počátku 12. dynastie. Hlavní hrdina píše, že mu panovník nechal vystavět a zaopatřit hrobku. (Posener 1956: 87-115; Lichtheim 1975: 222-235) Z obou těchto pramenů lze učinit závěr, že dřívější praxe zřejmě, alespoň do jisté míry, pokračovala i ve Střední říši. Hrobky na pohřebištích v blízkosti rezidence či okolo královských pyramidových komplexů jsou značně poničeny a mnohdy nedostatečně publikovány, nedochoval se tedy dostatek epigrafického materiálu na to, aby se dalo říci, nakolik se panovník angažoval při výstavbě hrobek svých podřízených. Jak bylo také již výše zmíněno, není ani zcela jisté, jak byli úředníci placeni. Pravděpodobně stejně jako ve Staré říši dostávali k úřadu půdu, z které jim plynul jejich plat. Přesně se vyjadřující prameny však neexistují. Vodítkem by snad mohl být nápis z hrobky krajského vládce Hapidžefaie⁶², ten totiž dělí půdu na půdu příslušející k jeho úřadu a na soukromě vlastněnou půdu. (Spalinger 1984: 7; 9) Z papyru *Boulaq 18* lze zase vyčíst kolikero různých poživatin obdrželo vysoké úřednictvo během svého pobytu u dvora. Nemuselo se však jednat o jejich pravidelný plat, nýbrž o něco navíc. (Spalinger, 1985) Kromě propojení mezi zahraničním obchodem, legitimizací a získáváním nerostných surovin, toho nelze mnoho o tomto aspektu ekonomie říci.

⁶² Asjút hrobka č. I/ Kahl tomb P 10-1; severovýchodní zeď druhé komory obsahuje sérii 10 kontraktů s různými náboženskými činiteli a laiky z lokálních chrámů Wepwaweta a Anupa.

6.5 Závěr

Celkový obraz hospodářství Střední říše se nejeví v příliš lichotivých barvách. Není no proto, že by se toto období jevilo jako chudé, nýbrž z důvodu nedostatku relevantních pramenů. Je toho jen velmi málo, co je možno říci o daních. Stejná situace panuje i s platy a jinými výdaji. Přibližně lze určit odkud, skrze které instituce a kam co směřovalo, vůbec se však nedá hovořit o konkrétním množství. Poněkud více je toho možné říci o stavebních aktivitách a pracovních na nich účastných. Hovoří se o existenci roboty pro panovníka a existují i seznamy osob, které se této povinnosti chtěly vyhnout. (Trigger 2003: 38; Tallet 2005; Moreno García 2006a,b; Menu, 1998) Velice zhruba se dají odhadnout hodnoty dávek poskytovaných takovýmto odvedencům, jistější je tvrzení, že dávky jim poskytované, byly daleko nižší než dávky specializovaných řemeslníků a dalších osob. (Mueller, 1976; Ferguson 2006) Opět však ve většině případů chybí přesná čísla. O málo více se dá usoudit ze stavebních aktivit. Lze sledovat poměrně vysokou aktivitu v oblasti těžby dosahující svého maxima za Amenemhata III a utlumenou po konci 12. dynastie. (Tallet, 2005; Vandersleyen, 1995; Grajetzki, 2006) Zároveň je možné sledovat snížení nákladů na stavby královských zádušních komplexů, na druhé straně však vyváženou rostoucí stavební aktivity ve prospěch jednotlivých božstev, což dobře ilustruje změnu v oblasti náboženství, královské ideologie a legitimizace. (Hirsch, 1999) Z některých pramenů lze vyčíst, kteří úředníci mohli být pověřováni expedicemi do pouště, či stavbou monumentů. Je možno se tu setkat s *Jmy-r3 pr* – často v pramenech z počátku dynastie, ale také s *jmy-r3 htmt*, *jmy-r3 ḥnwtj*. (Favry 2009: 95 a dále) Zajímavý je poté Talletův přehled vůdců jednotlivých výprav vedených na Sinaj mezi vládou Senusreta III. a Amenemheta IV. (Tallet 2005: 160-161) Z 31 zachycených výprav bylo 17 vedeno hodnostáři s tituly *ḥtmw-ntr* a *jmy-r3 ḥnwtj*, dvě hodnostáři nesoucími pouze titul *ḥtmw-ntr* a 4 *jmy-r3 ḥnwtj*. (Tallet 2005: 160-161) Lze tedy souhlasit s expediční povahou královské správy, ale i sledovat určité trendy, zejména jakousi stabilizaci a pravidelnost na konci 12. dynastie. Je také možno sledovat stopy zahraničního obchodu, pomocí kterého byla získávána většina luxusního zboží, ovšem opět chybí jakékoli přesné údaje. S jistotou se nedá hovořit ani o všech dopravovaných komoditách. Jisté je pouze to, že takový obchod byl pro panovníka a udržování jeho autority klíčový. Jeho narušení tedy mohlo mít pro vládce špatné následky. V některých oblastech, které

je také možné spojovat s hospodářstvím, se objevují zajímavé situace a trendy. Například přes obecné tvrzení, že v této době měl egyptský stát stále ještě dostatek půdy k vlastní výživě a nadprodukcii, co mu však scházelo, byla pracovní síla, (Moreno García 1997a, Warburton 2000: 88) je možné sledovat úsilí o kultivaci Fajjúmu a tedy zjevnou snahu o navýšení zisků. Potřeboval panovník nutně zdroje v blízkosti rezidence? Mohla by tomu nasvědčovat jistá analogie ze Staré říše, kdy byl okruh asi 200 km okolo rezidence spravován jiným způsobem než zbytek Egypta. (Moreno García 1999b: 242-243) Potřeboval panovník zvýšit vlastní majetek, kterého bylo méně než potřeboval, či mu šlo o zajištění vhodných komodit pro zahraniční obchod? Jak vysvětlit poměrně nízkou těžbu zlata? Co znamenalo vymizení nomarchů, zejména tedy vymizení bohatých hrobek z provincií? A v neposlední řadě jak správně vysvětlit zdánlivé chudnutí pohřbů v pozdní Střední říši. Vysvětlení se nabízí celá řada, mnohdy je ale nemožné oddělit možné příčiny od možných následků. Celou kapitolu ale bohužel nelze ukončit jinak než tvrzením, že z pramenů vážících se k hospodářství nelze vysledovat příčiny úpadku.

7 ZÁVĚR

Střední říše vznikala postupně na základech, z nichž většina měla svůj původ již na konci Staré říše. Rozpad centralizovaného státu jim však leckdy dodal nového významu. Zodpovědět otázku, které faktory vedly ke sjednocení Egypta, není jednoduché. Pramenů není mnoho a v podstatě každý badatel si může utvořit svůj vlastní názor. Rolf Gundlach si například myslí, že klíčovým bodem byla změna v ideologii thébské dynastie. (Gundlach, 1999) Darnellovi přisuzují velkou roli strategické pozici Théb. (Darnell; Darnell, 1997) Na proces vzniku nového státu však s největší pravděpodobností nepůsobil jediný faktor. Dle názoru autorky této práce je pravděpodobné, že jakýmsi pomyslným prvotním impulsem byla chaotická situace v nejnižnější části země, která nastala po pádu Staré říše. V části pojednávající o historii a v kapitole pojednávající o nomarších již bylo řečeno, že v této části Egypta pravděpodobně panovala horší situace než ve zbytku země. Probíhaly zde časté boje jak mezi vládci jednotlivých krajů, tak mezi lokálními předáky v rámci jednoho kraje. Tato situace vedla ke zhoršení životních podmínek a možná i k hladomorům. (Willems, 2008) Když se nakonec jednomu místnímu vůdci z thébského nomu podařilo ovládnout celý tento nom a následně i jeho sousedy, začal poučen předchozí situací reorganizovat správu. Tato reorganizace spočívala v centralizaci administrativy a odstranění mocných vládců krajů v jeho sféře vlivu. Díky této reorganizaci se pozice Thébanů konsolidovaly, což ve spojení se strategickou pozicí Théb samotných dalo do rukou místních vládců mocnou zbraň. Když pak získali pod svou kontrolu karavanní cesty (Darnell, Darnell, 1997), jejich pozice dále posílila a jejich teritorium se rozrostlo. S růstem teritoria pak rostly i prostředky, které měly k dispozici pro další vývoj. Celý proces vedoucí ke znovusjednocení byl ale relativně pomalý a mohl trvat až okolo sta let. Ačkoli reorganizace thébské správy a strategická pozice tohoto kraje umožnily, aby byla země znovu sjednocena pod vládou místních panovníků. Nelze opomenout roli jedince v historii. Kdyby sami thébscí vládcové nebyli schopnými administrátory, a přinejmenším někteří z nich i schopnými strategy a vojevůdci, ke sjednocení z jejich strany by nedošlo.

Nově sjednocený stát se ve svých počátcích potýkal s problémy, které patrně poměrně záhy vedly k dynastické změně na trůnu. Co přesně tuto změnu způsobilo? O tom se můžeme jen dohadovat. Nejčastějším názorem je, že vládcové nedokázali vítězství zbraní řádně zužitkovat a položit pevné základy

nového státu. (Gundlach, 1999; Gestermann, 1987) Problémem mohl být thébský systém poznamenaný jistým regionalismem. Památky této dynastie se totiž i po sjednocení země soustředily na jih Egypta, kde zůstalo i nové hlavní město. Théby sice možná disponovaly strategickou pozicí ohledně přístupu ke karavanním cestám a do Núbie, rozhodně však nebyly vhodným administrativním centrem celé země. Dle mého názoru nedokázala 11. dynastie vytvořit pevný administrativní systém schopný plně vládnout celému Egyptu. V zemi existovaly v té době dva správní systémy: centralizovaný thébský a severní – herakleopolský i nadále spočívající na krajových vládciích. (Willems, 2008; Gestermann, 1997) Mocné rody v provinciích sice mohli panovníkovi proklamovat loajalitu, ale své záležitosti si spravovali sami a jakoukoli intervenci ze strany krále rozhodně nevívali. Vzhledem k posledním výzkumům, které umožňují dataci některých nomarchů do 11. dynastie, je nyní jasné, že Mentuhotepové nomarchy z jejich postů nesesadili, z čehož logicky vyplývá, že správní systém země po celou dobu zůstával smíšený. Krajoví vládcí se přitom v této době neostýchali datovat dle vlastních roků vlády a obecně vystupovat v rolích, kde bychom očekávali panovníka. (Willems, 2007) O králi se naopak jejich nápisy příliš nezmiňují. Není nesnadné představit si v takovéto situaci, že většina zdrojů z této části Egypta zůstávala v provinciích (Grajetzki, 2000). Král tak sice vládl v celé zemi, ale užitek nebyl tak velký, jak by mohl být. Přesné příčiny změny na trůně už pak mohou být jen domněnky, které nelze nijak podložit. Nápisy z provincií se sice zmiňují o probíhajících bojích, ale neobjasňují jejich příčiny.

S novou dynastií se situace začíná pozvolna měnit. Amenemhat I., pravděpodobně bývalý vezír posledního panovníka předchozí dynastie Mentuhotepa IV., upevňuje s pomocí nejvyšších dvorských úředníků a některých prozíravých nomarchů pozici centrální vlády v zemi. V rámci tohoto procesu přesunuje rezidenci na sever do daleko vhodnějšího místa k ovládní celé země. Nezaměřuje se však pouze na administrativu, nýbrž uvádí do chodu rozsáhlý program legitimizace sebe sama a celé nové dynastie. Jeho vláda je ale spíše počátek cesty, která byla dokončena až jeho bezprostředním nástupcem. Za vlády Senusreta I. je již možno pozorovat nový systém. Zdá se, že nyní konečně centrální moc více méně ovládá celou zemi. Nomarchové sice nevymizeli, ale lze vysledovat změnu v jejich vztahu s panovníkem. Král nyní hraje v jejich biografích daleko důležitější roli než dříve. Mnoho nomarchů se zmiňuje o svém

jmenování panovníkem. Zdá se totiž, že velké množství mocných provinciálních rodin, které zřejmě stály v opozici k novým panovníkům, bylo vystřídáno osobami zcela loajálními nové dynastii. (Favry 2004, 2009, Grajetzki, 2006) Jak však bylo zmíněno už v kapitole o provinciální správě (kap IV.3.1), vztah mezi nimi a panovníkem byl založen na reciprocitě. Panovník sice získal jejich plnou loajalitu a daně z provincií, na oplátku jim však poskytl jistá privilegia a materiální dary. (Favry, 2004) Centralizaci lze sledovat i v materiální kultuře, kdy se kultura rezidence pomalu šíří provinciemi. Senusret nejen konsoliduje zemi, ale i dále rozšiřuje její hranice směrem na jih. V centrální administrativě Senusretovy doby se lze setkat s titulaturami stále ještě připomínajícími ty staroříšské. Obecně však v této oblasti nelze sledovat velké rozdíly mezi vládou pozdní 11. dynastie a vládou Senusreta I. Postavení nejvyšších zemských úředníků se pravděpodobně příliš nezměnilo.

Výrazné změny se ale objevují v oblasti královské ideologie a propagandy. Panovník sice v mnoha ohledech čerpá ze staroříšských vzorů, zároveň ale přejímá některá témata a ideály První přechodné doby. Je to tedy s největší pravděpodobností právě nyní, kdy je plně dotvořen onen specifický obraz panovníka spojený se Střední říší. Důležitou roli v něm získává nový prostředek – literatura, ale opomenuty nesmí být ani klasičtější doklady z chrámů či obraz, který poskytují ve svých nápisech soukromníci. Těmito klasickými obrazy je panovník jakožto stvořitel, ochránce a dobrý pastýř svého lidu, ideologie loajality, která bude bohatě odměněna. Dále obraz schopného válečníka a nově se objevivší představa o překonání minulosti. (Hirsch, 2008) Panovník se objevuje obdařen božskými vlastnostmi a tvoří se nově vyhlížející úzké pouto mezi ním a bohem stvořitelem. Ve stejné chvíli se však objevuje i obraz panovníka uctívajícího boha v pozici *dw3*, který je později přenesen do královských plastik zobrazujících klečícího a obětujícího krále. Král také nyní dává najevo, že jeho jednání je poslušno božským příkazům. Na jedné straně tedy panovník vystupuje ztotožněn se slunečním bohem, ale na straně druhé oproti Staré říši některé své ideologické pozice ztrácí. (Hirsch, 2008)

Za vlády Senusreta III. a Amenemhata III. se tento výše nastíněný systém mění. I toto období je, stejně jako vláda Senusreta I., poznamenáno hlubší kulturní proměnou v zemi. Mimo to se ale objevují změny v centrální i provinciální administrativě a královské ideologii. V centrální administrativě postupně mizí

rozsáhlejší titulatury. Z provincií mizí nomarchové a objevují se nové rozsáhlé správní celky. Vše se zdá svědčit ve prospěch ještě větší centralizaci země. Ovšem jak již bylo řečeno v kapitole o provinciální správě, mizení nomarchů je problematickou záležitostí. Lze sice s jistotou říci, že v této době vymizel titul *ḥry-tp-ꜣ*, ovšem jak již bylo řečeno k jeho postupnému mizení docházelo po celou 12. Dynastii. Navíc existovaly osoby disponující stejnými pravomocemi jako nomarcha, pocházející ze stejných prominentních lokálních rodin, ale bez explicitního titulu *ḥry-tp-ꜣ*. Badatelé se snažili podpořit tezi o vymizení těchto mocných místních správců vymizením bohatých a nákladných hrobek z provincií a růstem nekropolí v okolí rezidence. (Vandersleyen, 1995; Willems, 2008; Grajetzki, 2006) Nicméně, jak nyní poukazuje například Grajetzki, v rámci jedné generace mizí jak tyto bohaté provinciální pohřby, tak i bohaté hrobky z rezidenčních pohřebišť. Je tedy možné, že zchudnutí provinciálních pohřebišť mohlo mít jiné důvody. (Grajetzki, 2006; Grajetzki, 2004) S určitou pravděpodobností tedy změna správního systému a větší centralizace neznamenaly, že z provincií vymizely bohaté a vlivné rodiny. A ačkoli pro to neexistuje žádný jednoznačný důkaz, není obtížné si představit, že byli členové těchto rodin začleněni do nově vzniklé správy a stále si drželi přinejmenším určitou míru vlivu na lokální záležitosti. Další otázkou, která v současné době nemůže být zodpovězena, je, zda byla výše zmiňovaná centralizace postupným procesem, či zda k ní došlo více méně v jediném okamžiku. Jasně nejsou ani impulsy k tomuto kroku. V dějinách však obecně docházelo k centralizaci, když vláda potřebovala zvýšit příjmy. Tuto dedukci by mohlo podpořit i Senusretovo připojení Núbie až ke druhému kataraktu, které mu umožnilo lepší čerpání místních zdrojů, či rozsáhlá kultivace Fajjúmu spojená zejména se jménem Amenemhata III. Jaké však byly příčiny těchto kroků, zůstává pouhými spekulacemi. Snad zmizely některé jiné zdroje příjmů, například města v syropalestinské oblasti mohla natolik posílit, že již nebylo jednoduché je vydrancovat a přivést bohatou kořist, jako to ve svých análech popisuje Amenemhat II. Senusret III. sám táhl do Palestiny pouze v jedinkrát a to bylo naposled v celé 12. dynastii. Také mohl narůstat tlak na východní a snad i jižní hranici. Nezpochybnitelné jsou stavební aktivity těchto panovníků, které mohly být soudě z dochovaných plastik daleko rozsáhlejší než by se mohlo zdát. Příčiny ale mohly být i čistě vnitřní, třeba nové potřeby vyplývaly z oněch sociálních

proměn sledovatelných v materiální kultuře i v literatuře. Či snad díky recipročním vztahům, které poutaly panovníka ke krajoým vládcům, byl tento způsob správy nákladnější než jiný. To se však nezdá příliš pravděpodobné, protože materiální výhody byly spojeny i s centrální administrativou, do které se předpokládá, že byli tito provinciální úředníci začleněni.

Podobně je tomu i s proměnou ideologie. Ta nebyla tolik výrazná jako proměny v administrativě. V podstatě šlo jen o další či hlubší rozpracování témat, které jsou známy již od vlády Senusreta I. a leckdy i dříve. Některé změny se mohly týkat i jen změny v náboženských představách. Tak tomu mohlo být například u změn v zádušních komplexech obou panovníků spojených s objevením tzv. *chrámu milionů let* a rituálního paláce. V literatuře narůstají díla s tématem loajality, která bude dobře odměněna. A objevují se díla líčící společnost v chaosu, která mohla sloužit k tomu, aby ukázala, jak by vypadala společnost bez silného panovníka. Největší proměnou prošly královské plastiky, také ve službách propagandy. Obecně se předpokládá, že v tomto období dosáhla centrální moc svého vrcholu. Tento vrchol byl ale doprovázen i negativní situací.

Značky u núbijské Semny zaznamenávající výšku záplav mnohdy vykazují extrémně vysoké hodnoty. V případě nilské záplavy jsou špatné oba extrémy, jak nízká tak i vysoká záplava. Nízká záplava nedostatečně zavlaží pole a způsobí nedostatečnou úrodu. Vysoká záplava však páchá materiální škody. Může smést domy ve vesnici, či zaplavit hospodářské stavby. Velké množství vody navíc delší dobu opadává a zpožďuje tak úrodu. Údaje ze Semny jsou známy již dlouho. Jak však bylo zmíněno v jedné z předchozích kapitol, badatelé měli dříve tendenci vykládat takto vysokou hladinu Nilu existencí přehrady či změnou koryta Nilu. (de Putter 1993) Na počátku 90. let se snažil tuto tezi vyvrátit Thierry de Putter, poukazoval na to, že údajné pozůstatky po přehradě jsou zcela přírodního rázu. Pokud jde o změnu koryta, snažil se tento autor poukázat na fakt, že za geologických podmínek, které jsou u Semny, by eroze nikdy nemohla proběhnout tak rychle. (de Putter, 1993) Takto se francouzskému badateli podařilo poměrně přesvědčivě dokázat, že nilské záplavy na konci 12. dynastie a v dynastii třinácté byly opravdu vyšší než optimální. Neodvažoval se však říci, jaký dopad mohly mít takto zvýšené záplavy na Egypt samotný. Semna je jednak daleko a jednak postrádáme přesný krajinný profil nilského údolí konce Střední říše. Nebylo tedy možné vytvořit záplavový model. V publikaci z loňského roku však Toby

Wilkinson poukazuje na písemné prameny z 13. dynastie zmiňující katastrofické záplavy. (Wilkinson, 2010) V loňském roce navíc Dieter Arnold publikoval článek o pravděpodobném silném zemětřesení v oblasti rezidence, které se mělo odehrát okolo 12. roku vlády Amenemheta III. (Arnold, 2010) Toto zemětřesení poškodilo mastaby na severním pohřebišti Senusreta III. v Dáhšúru, mohlo způsobit vážné poškození pyramidy Amenemhata III. tamtéž a poškodilo i mastaby v na pohřebišti v Lištu. Pokud má D. Arnold pravdu, znamenalo by to další tlak na panovníkovy hmotné zdroje a dost možná i zvýšenou potřebu legitimizace. To vše znamená další zhoršení situace před koncem 12. dynastie.

Temné stránky s sebou nese i centralizace. Ačkoli je většinou prostředkem k získání větších příjmů, sama centrální administrativa je obrovskou požíračkou prostředků. Dobře to vystihuje příspěvek v jedné internetové diskuzi o astronomické výši dluhů v USA - Ryan Toole (Tucson, Arizona) *Having a large centralized Government is the problem.*⁶³ V případě starého Egypta však bylo poukazováno na to, že úředníci byli placeni přidělováním pozemků. I takovýto systém odčerpává prostředky, ale rozhodně ne takovým způsobem jako klasický systém. Vzhledem k tomu, že nevíme, jak byli egyptští úředníci odměňováni, ani jaká byla bilance příjmů a výdajů, nelze učinit žádný relevantní závěr o důsledcích politiky Senusreta III. a Amenemhata III.

Nedlouho po smrti Amenemhata III. se systém začíná hroutit. Jeho nástupce Amenemhat IV. vládl necelých 10 let a po něm nastoupila na trůn dcera Amenemhata III. Sobeknofru. Krátké vlády obou těchto panovníků vykazují ještě klasické rysy. Stále jsou vysílány expedice pro suroviny a probíhají stavební aktivity v chrámech. Vzhledem k tomu, že poslední panovnicí 12. dynastie byla žena, která byla zároveň vždy pokládána za legitimní, je možno tvrdit, že tato dynastie neměla legitimního mužského potomka a její vláda tak byla ukončena přirozenou cestou a nikoli státním převratem. Jak již bylo výše naznačeno, na konci 12. dynastie se sice objevovaly některé negativní skutečnosti, které mohly stát oslabit, ale neexistuje jediný důkaz, že by způsobily pád dynastie.

A je to právě po zhroutilí dynastie, v období rychle se střídajících panovníků pocházejících z mocných úřednických rodin, kdy nastává přelom. Administrativa sice zdánlivě funguje jako dříve. Avšak titulatury vykazují jistě

⁶³ <http://www.wtfnorway.com/>

proměny. Už neexistují rozsáhlé titulatury známé z dřívější doby. Úředníci povětšinou nesou hodnostní tituly, hlavní úřední titul a občas i velice omezené počty vedlejších titulů. Nejčastější jsou ale jednoduché titulatury. Tento trend však mohl být způsoben i změnami v preferencích a zejména povahou pramenů. Mnoho úředníků je totiž známo pouze z pečeti, které poskytují omezený prostor. Snižuje se také počet nositelů nejvyšších hodnostních-titulů *jrj-p^ct* a *ḥzty-^c*. Nejvíce úředníků je v hodnosti *ḥtmj-bjty*. Některé úřady byly, přinejmenším v některých obdobích, obsazeny větším počtem osob. Tato situace zřejmě souvisela se střídáním panovníků ne-královského původu. Ti potřebovali získat příznivce, popřípadě své přívržence odměnit, udělovali jim tedy úřady. Úřad však byl ve starém Egyptě neoddělitelně spjat se svou ekonomickou stránkou. (Quirke, 1986) Panovníci tedy neudělovali pouze úřady, ale také hmotné a jiné výhody s nimi spojené. To dále vyčerpávalo stát. Po většinu 13. dynastie nejsou zmínky o výpravách za surovinami, neexistuje mnoho dokladů o stavebních aktivitách a už vůbec ne o válečných výpravách. Pohřebiště výrazně chudnou a nachází se na nich méně cenných materiálů než dříve. Až na několik málo výjimek jsou i samotní panovníci pohřbíváni v prostých hrobech. Sliboval-li tedy panovník dříve svým nejloajálnějším příznivcům zajištění pohřbu, měl by nyní velké problémy takovéto sliby plnit.⁶⁴ Kupodivu však nejsou vnější změny v královské ideologii nijak markantní. Ze zřídkačných značek ze Semny je jasné, že i ve 13. dynastii se objevovaly ničivé záplavy. V zemi zároveň působilo mnoho Asijců⁶⁵, mnoho z nich ve vojsku včetně velitelských pozic i ve vysoké správě. V jistém okamžiku se odděluje bohatá východní Delta, čímž se rozpadá centralizovaný stát a končí Střední říše. Je možné, dokonce by se dalo říci pravděpodobné, že egyptský stát byl oslaben již na konci 12. dynastie. Značný úpadek je však možno spojovat až s 13. dynastií. Stát byl tedy nejvíce oslaben krizí legitimacy, ke které se připojily vnější faktory ztělesňované špatnou výškou záplav a činností Asiatů. Není však pochyb, že mnoho příjmů požírala administrativa, která se velice rozbujněla.

Toto je tedy celkový obraz Střední říše vyvozený z analýzy hlavních vývojových trendů ve třech oblastech sledovaných touto prací. Následuje

⁶⁴ Povídka o Sinuhetovi (Lichtheim 1975: 222-235) Sarenput I. (Favry 2004: 338)

⁶⁵ pap. Brooklyn 35.1446

http://www.brooklynmuseum.org/opencollection/objects/3369/Historical_Papyrus_in_Five_Pieces
či (Grajetzky 2006: 42)

představení konkrétních výsledků jednotlivých rozborů. Změny v průběhu Střední říše lze nejlépe sledovat v administrativě a v královské ideologii. Ani tak však není snadné učinit si zcela komplexní obraz. Hospodářství se na základě analýzy jeví jako statické, i když tento obraz je způsoben spíše nedostatkem pramenů než skutečností. V průběhu Střední říše pak lze sledovat tři přelomová období, kterými jsou vláda Senusreta I., vlády Senusreta III. a Amenemheta III. a konečně 13. dynastie. V těchto obdobích lze sledovat proměny hned v několika oblastech. Změny v královské ideologii tedy nastávají v období, kdy se zdá celá společnost procházet kulturní proměnou a kdy se přinejmenším částečně proměňuje i administrativa (spíše jde o hlubší proměny v provinciální než v centrální správě). Královská ideologie tak pravděpodobně pružně reagovala na nové podmínky a vytvářela nové způsoby legitimize.

Nyní ještě zbývá odpovědět na otázku, zda došlo v případě konce Střední říše ke kolapsu. Odpověď na tuto otázku může být v mnoha ohledech subjektivní stejně jako definice kolapsu. Je zcela jasné, že v určitém bodě, pravděpodobně uprostřed 13. dynastie okolo 1695/1685 př.n.l, došlo k rozpadu centralizovaného státu. Ovšem v té době se egyptský stát potýkal s problémy již okolo 100 let, což není doba, kterou by mnoho z nás označilo za krátkou. Po rozpadu země ale její část i nadále ovládala původní dynastie a na základě zřídka dokladů se zdá, že se po dlouhou dobu nezměnil ani správní systém. (Grajetzki, 2000) Část země ovládaná následníky původní dynastie (2. polovina 13. dynastie a 17. dynastie) nicméně značně zchudla, což bylo následkem odříznutí tohoto panství od obchodu se Syropalestinou a nedostatku prostředků k udržení nadvlády nad Nubií. To donutilo místní obyvatele spoléhat se pouze na vlastní zdroje a snížilo to kvalitu keramiky a dalších řemesel. Avšak zbylá část země ovládaná novou dynastií cizích vládců naopak vzkvétala a pouta se syropalestinskou oblastí se prohloubila. Evokuje takováto situace kolaps? Čistě podle Tainterových kritérií, by bylo možno odpovědět ano, přinejmenším v případě jižního Egypta. Ovšem v případě kolapsu se míní prudké snížení složitosti a to se již s danou situací příliš neshoduje. Osamostatňování východní delty navíc probíhalo delší dobu (Wilkinson, 2010) a stát se v konečném důsledku rozpadl proto, že jeho část byla ovládnuta cizinci. Tato část i nadále prosperovala, což nepůsobí jako zcela klasický případ kolapsu. I v případě dalších definic by se daly nalézt shodné body, jako například změna struktury celku, nicméně na základě předložené práce se

rozpad jednotného státu Střední říše jeví spíše jako pomalé chátrání. Jak totiž naznačují autoři zabývající se správou, a to jak centrální (Grajetzki, 2000), tak i lokální (Wegner, 2006), mezi 12. a 13. dynastií se neobjevuje v administrativě žádný dramatický přelom, naopak vše se zdá pokračovat ve vyjetých kolejích. Dynastická krize a rychlé střídání panovníků tedy oslabovaly stát pozvolna, až se nakonec jeho severní část formálně oddělila a Střední říše skončila. Avšak jak naznačují hmotné i to málo písemných pramenů, pro obyvatelstvo zřejmě tato situace nepředstavovala velkou změnu. (Bourriau, 1991; Grajetzki, 2000)

7.1 Appendix

Nakonec bych ještě ráda upozornila na několik bodů hodných zamyšlení. Prvním bodem je délka trvání Střední říše (1980-1695/85 př.n.l). Při pohledu na předcházející a následující období sjednoceného státu lze jednoduchým odečtem zjistit, že Střední říše trvala podstatně kratší dobu. V podstatě se jedná přibližně o polovinu času existence Staré (2592-2118 př.n.l) i Nové říše (1539-1077 př.n.l). Navíc zejména daleko bohatší prameny z Nové říše poukazují, že egyptský stát byl schopen přežít i vymření dynastie a následnickou krizi. Je proto zajímavé se zamyslet nad tím, co mohlo vést k tak krátkému trvání Střední říše. Bylo to systémem, který nestál na pevných základech, či byly hlavními faktory vnější okolnosti? Střední říše se přesto později stala klasickým obdobím a velkým zdrojem inspirace pro pozdější panovníky Nové říše. Její systém je specifický, ale při bližším pohledu se může zdát jako jakýsi přechod. Administrativa se tak zdá do určité míry navazovat na Starou říši, ale zároveň je možné sledovat nové prvky, které se později stanou charakteristické pro administrativu Nové říše. Podobně je tomu i u královské ideologie. A koneckonců i válečné podniky a kolonizace Núbie svým způsobem poukazují na směr, který dosáhl svého zenitu v následujícím období. V případě hospodářství a společnosti se bohužel nedá učinit jednoznačný závěr, ale zejména v případě společnosti je to dost pravděpodobné. Lze totiž sledovat rozvoj některých společenských vrstev, který je taktéž dokončen v následujícím období. Je tedy možné, že takovýto systém „na přechodu“ mohl být vnitřně nestabilní, i když z vnějšku se mohla situace jevit jinak. Je však také možné, že bez zásahu vnějších okolností by byl přechod systému dokončen bez mezifáze Druhého přechodného období.

Posledním tématem, které by nemělo přejít bez povšimnutí a je také do

jisté míry problematické, je literatura, která tak dobře vystihuje „*ducha Střední říše*“. První písemné doklady mnoha literárních děl však ve skutečnosti pocházejí až z Nové říše. A to i u tak stěžejního díla, jakým je *Naučení pro Merikarea*. Na základě pojednávaných témat, jazyka a jiných kritérií bývá jejich vznik datován do Střední říše. Přesné datování v rámci Střední říše je velice spekulativní a většinou se řídí historickými okolnostmi. Nechci na tomto místě zpochybňovat dataci stěžejních děl, jako je *Povídka o Sinuhetovi*, či *Nefertejovo proroctví*. V poslední době se však začínají objevovat jednak nové edice těchto klasických děl a jednak nové studie. Zde se pak zpochybňuje datace takových prací, jako je *Naučení pro Merikarea*, *Výmluvného venkovana* a v případě vezírových povinností se pak někteří autoři spíše kloní až k jeho novoříšskému původu. Zejména bych pak ráda upozornila na esej Davida Lortona (Lorton 2003), která přináší některé pádné důvody pro dataci *Naučení pro Merikarea* až do Nové říše. Je tedy třeba zacházet s literaturou a její výpovědí s velkou opatrností. Stejně tak je tomu i u její propagandistické hodnoty. Z některých esejí může čtenář nabýt dojmu o „modernosti“ egyptské společnosti a legitimačních prostředků vlády. Otázkou je, nakolik je takováto představa relevantní. Obecně bývá přijímáno, že literatura šířila své poselství mezi mládeží, přesněji, sloužila k výuce budoucích vzdělaných zemských elit. Je však nejasné vša, jak byla ve skutečnosti v Egyptě rozšířena a jaký dopad mohla ve skutečnosti mít. Přesněji jak rychle se například mohla šířit z rezidence do provincií a nakolik budoucí úředníky opravdu ovlivnila.

8 BIBLIOGRAFIE

ADAMS, William Y. (1977). *Nubia, Corridor to Africa*. Princeton

ALLEN, James P. (1996). Some Theban Officials of the Early Middle Kingdom, In P. der Manuelian (Ed.), *Studies in honor of William Kelly Simpson 1* (s. 1 – 26). Boston

- (2002). *The Heqanakht Papyri*. New York
- (2003). The high officials of the early Middle Kingdom, In N. Strudwick, C. Nigel, J.H. Taylor (Eds.), *The Theban Necropolis; Past, Present and Future* (s. 14 – 29). London

ANDRASSY, Petra (1998). Überlegungen zur Bezeichnung s n njwt tn "Mann dieser Stadt" und zur Sozialstruktur des Mittleren Reiches, In Ch. J. Eyre (Ed.), *Proceedings of the seventh International Congress of Egyptologists; Cambridge, 3-9 September 1995*, (s. 49-58). Leuven, Orientalia Lovaniensia analecta OLA 82

- (2007). Zur Organisation und Finanzierung von Tempelbauten im Alten Ägypten, *IBAES VII*, 143-164, (http://www2.hu-berlin.de/nilus/net-publications/ibaes7/publikation/andrassy_ibaes7.pdf)

ARNOLD, Dietrich (1976). Gräber des Alten und Mittleren Reiches in El-Tarif. Mainz

- (1987). Der Pyramidenbezirk des Königs Amenemhet III. In D. Arnold (Ed.), *Dahschur/1: Die Pyramide*, Mainz
- (1988). The south cemeteries of Lisht/1: The pyramid of Senwosret I. New York
- (1988b). Manoeuvring Casing Blocks of Pyramids. In J. Baines (Ed.), *Pyramid studies and other essays; presented to I. E. S. Edwards* (s. 54-56). London, Egypt Exploration Society; Occasional publications 7
- (1991). *Building in Egypt: Pharaonic Stone Masonry*. New York
- (1992). The south cemeteries of Lisht/3: The pyramid complex of Senwosret I. New York
- (1995). Reexcavating the Senwosret III Pyramid Complex at Dahshur: A Report on the Architecture & Reliefs. *KMT A Modern Journal of Ancient Egypt* 6/2, 44 – 56
- (1996). Hypostyle Halls of the Old and Middle Kingdom. In P. De Manuelian (Ed.), *Studies in honor of William Kelly Simpson 1* (s. 39 – 54). Boston
- (1997). Royal Cult Complexes of the Old and Middle Kingdoms. In B.E. Shafer, D. (Eds.), *Temples of Ancient Egypt* (s. 31 – 85),
- (2002a). The pyramid complex of Senwosret III at Dahshur: architectural studies. New York
- (2002b). Middle Kingdom mastabas at Dahshur. *Egyptian archaeology EA, the bulletin of the Egypt Exploration Society* 21, 38 – 40
- (2006). Changing the shape of the pyramid of Senusret III. In M. Bárta, H. Vymazalová (Eds.) *Abusir and Saqqara in the year 2005* (s. 108-115). Praha (2007a). *Middle Kingdom Tomb Architecture at Lisht*, New Heaven; London
- (2007b). Buried in two tombs? Remarks on "cenotaphs" in the Middle

- Kingdom. In Z. Hawass (Ed.) *The archaeology and art of Ancient Egypt; Essays in Honor of David B. O'Connor I* (s. 55-61). Káhira, Annales du Service des Antiquités de l'Egypte ASAE 36
- (2009). Pyramid Shapes of the Twelfth Dynasty. *Bulletin of the Egyptological Seminar BES 18*, 91 – 101
 - (2010). Earthquakes in Egypt in the Pharaonic Period: The Evidence at Dahshur in the Late Middle Kingdom. In S. D'Auria (Ed.), *Offerings to the discerning eye; An Egyptological medley in honor of Jack A. Josephson* (s. 9-16). Leiden, Culture and history of the ancient Near East CHANE 38
- ARNOLD, Doroteha (1991). Amenemhet I and the Early Twelfth Dynasty at Thebes. New York
- (1995). The Metropolitan Museum of Art's Work at the Middle Kingdom Sites of Thebes and Lisht. In N.K. Thomas, J.P. Allen (Eds.), *The American Discovery of Ancient Egypt; Essays* (s. 57 – 77), New York
 - (2010). Image and Identity: Egypt's eastern Neighbours, East Delta People and the Hyksos, In *The second intermediate period; (thirteenth - seventeenth dynasties); current research, future prospects* (s. 183 – 221). Leuven, Orientalia Lovaniensia analecta OLA 192
- ARNOLD, Felix (1990). The South Cemeteries of Lisht/2 : The Control Notes and Team Marks. New York
- (1991). The High Stewards of the Early Middle Kingdom. *Göttinger Miszellen GM 122*, 7 – 14
 - (1995). (s Dorothea Arnold a Susan Allen) Canaanite Imports at Lisht, the Middle Kingdom Capital of Egypt, In M. Bietak (Ed.), *Trade, power and cultural exchange; Hyksos Egypt and the eastern mediterranean world 1800 - 1500 B.C Ägypten und Levante ÄL 5* (s. 13 – 32). Wien
 - (1996). Settlement Remains in Lisht-North. In M. Bietak (Ed.), *Haus und Palast im Alten Ägypten 14* (s. 13 – 21). Wien
- ASSMANN, Jan (1996). *Preservation and Presentation of Self in Ancient Egyptian Portraiture*, In P. Der Manuelian (Ed.) Studies in honor of William Kelly Simpson 1 (s. 55 – 81). Boston
- (1998). *Egypt ve světle teorie kultury*, Praha
- AUFRENER Sydney H. (2002). The Deserts and the Fifteenth and Sixteenth Upper Egyptian Nomes during the Middle Kingdom. In R.F. Friedman (Ed.), *Egypt and Nubia; gifts of the desert* (s.207 – 214). London
- BAILLET, Jules (1912). Le régime pharaonique dans ses rapports avec l'évolution de la morale en Egypte. Blois
- BAINES, John (1995). Kingship, Definition of Culture, and Legitimation. In D. O'Connor (Ed.), *Ancient Egyptian Kingship* (s. 3-47). Leiden, Probleme der Ägyptologie 9
- (1997). Kingship before literature: the world of the king in the Old Kingdom, In *Selbstverständnis und Realität, Ägypten und Altes Testament ÄAT, Studien zu Geschichte, Kultur und Religion Ägyptens und des Alten Testaments* (s. 125 – 174). Wiesbaden

- BAINES, John, YOFFEE, Norman (1998). Order, Legitimacy and Wealth. In
- BARTA, Winifred (1975). Untersuchungen zur Göttlichkeit des regierenden Königs : Ritus und Sakralkönigtum in Altägypten nach Zeugnissen der Frühzeit und des Alten Reiches, Munich
- BÁRTA Miroslav, POKORNÝ Petr (Eds.) (2008). Něco překrásného se končí: Kolapsy v přírodě a ve společnosti, Praha
- BECKERATH, Jürgen von (1997). Chronologie des pharaonischen Ägypten : Die Zeitbestimmung der ägyptischen Geschichte von der Vorzeit bis 332 v. Chr. Mainz
- BENETT, J.W. (1967). Microcosm-macrocosm relationships in a North American agrarian society. *American Antropology* 69, 441-454
- BIETAK, Manfred (2010). From where came the Hyksos and where did they go?. In The second intermediate period (thirteenth - seventeenth dynasties) current research, future prospects; (s. 139-181). Leuven, Orientalia Lovaniensia analecta OLA 192
- BLEIBERG, Edward L. (1996). *The official gift in ancient Egypt*. Norman, Oklahoma
- (2007). State and private enterprise, In T.A.H. Wilkinson (Ed.), *The Egyptian world* (s. 175-184). London, New York
- BLOM-BÖER, Ingrid (2006). Die Tempelanlage Amenemhets III. in Hawara: das Labyrinth; Bestandsaufnahme und Auswertung der Architektur- und Inventarfragmente. Leiden
- BLUMENTHAL, Elke (1970). Untersuchungen zum ägyptischen Königtum des Mittleren Reiches. Berlin
- BONHEME, Marie-Ange, FOURGEAU, Annie (1988). *Pharaon : les secrets du pouvoir*, Paris
- BOURRIAU, Janine (1991). Patterns of change in burial customs during the Middle Kingdom, In S. Quirke (Ed.), *Middle Kingdom Studies* (s. 3 – 20). New Malden
- BROVARSKI, Edward (2010). The Hare and Oryx Nomes in the First Intermediate Period and Early Middle Kingdom. In A. Woods, A. McFarlane, S. Binder (Eds.), *Egyptian culture and society; Studies in honour of Naguib Kanawati I*; (s. 31-85). Káhira, Supplément aux annales du service des antiquités de l'Égypte 38
- BUTZER, Karl W. (1976), *Early Hydraulic Civilization in Egypt*. Chicago, London

CALLENDER, Vivianne G. (1996). A Note on the Title chenmet nefer hedschet, *Studien zur altägyptische Kultur SAK* 22, 43 – 46

- (1998a). Materials for the Reign of Sebekneferu, In Ch. Eyre (Ed.), *Proceedings of the seventh International Congress of Egyptologists; Cambridge, 3-9 September 1995* (s. 227 – 236). Leuven, Orientalia Lovaniensia analecta OLA 82
- (1998b). What Sex Was King Sobekneferu?. *KMT; A Modern Journal of Ancient Egypt* 9/1, 45 – 56

CAMPAGNO, Marcelo (1998). God-Kings and King-Gods in Ancient Egypt. In Ch. J. Eyre (Ed.), *Proceedings of the seventh International Congress of Egyptologists Cambridge, 3-9 September 1995* (s. 237 – 243). Leuven, Orientalia Lovaniensia analecta OLA 82

- (2006). Estudios Sobre Parentesco y Estado En El Antiguo Egipto. Buenos Aires

CARNEIRO R.L. (1967). On the relationship between size of population and complexity of social organization. *Stwest. J. Antropology* 23, 234-243

CAUBET, Annie (2006). Ougarit et l'Égypte. In E. Czerny (Ed.), *Timelines: studies in honour of Manfred Bietak 2* (s. 87-95). Leuven, Orientalia Lovaniensia Analecta OLA 149

CLAESSEN, Henri J.M., SKALNÍK, Peter (Eds.) (1978). *The Early State*. Haag, Paris, New York

COONEY, Kathlyn M. (2007). Labour. In T.A.H. Wilkinson (Ed.), *The Egyptian world*; (s. 160 – 174). London

DESPLANCQUES, Sophie (2006). L'institution du trésor en Égypte: des origines à la fin du Moyen Empire. Paris

DIAMOND, Jared (2008). Kolaps: proč společnosti zanikají a přežívají. Praha

DODSON, Aidan (1995). From Dahshur to Dra Abu el-Naga: The Decline and Fall of the Royal Pyramid, *KMT* 5/3, 25-40

EYRE, Christopher J. (1994). Feudal Tenure and Absentee Landlords. In S. Allam (Ed.), *Grund und Boden in Altägypten (rechtliche und sozio-ökonomische Verhältnisse), Untersuchungen zum Rechtsleben im Alten Ägypten 2* (s. 107 – 133). Tübingen

- (1994b). The Water Regime for Orchards and; Plantations in Pharaonic Egypt, *Journal of Egyptian archaeology JEA* 80, 57- 80
- (1999). The Village Economy in Pharaonic Egypt. In A.K. Bowman (Ed.), *Agriculture in Egypt: from Pharaonic to modern times* (s. 33 – 60). Oxford Proceedings of the British Academy 96
- (2000). Pouvoir central et pouvoirs locaux: problemes historiographiques et methodologiques. In B. Menu (Ed.), *Égypte pharaonique: déconcentration, cosmopolitisme, Méditerranées* (s. 15 – 39) Paris, revue

- du Centre d'Études Internationales sur la Romanité 24
- (2004). How Relevant was Personal Status to the Functioning of the Rural Economy in Pharaonic Egypt?, In B Menu (Ed.), *La dépendance rurale dans l'Antiquité égyptienne et proche-orientale* (s. 157 – 186). Káhira, Bibliothèque d'étude BdE 140
 - (2009). On the inefficiency of bureaucracy. In P. Piacentini, Ch. Orsenigo (Eds.), *Egyptian archives, proceedings of the first session of the International Congress Egyptian* (s. 15 – 30). Milano, Quaderni di Acme 111
 - (2010). Who Built the Great Temples of Egypt?. In B. Menu (Ed.), *L'organisation du travail en Égypte ancienne et en Mésopotamie* (s. 117 – 138). Káhira, Bibliothèque d'Étude BdE 151

EZZAMEL, Mahmoud (2002). Accounting and redistribution: The palace and mortuary cult in the Middle Kingdom, ancient Egypt. *Accounting Historians Journal* 29, 59 – 101

FARAG, Sami (1980). Une inscription memphite de la XIIe dynastie. *Revue d'égyptologie RdE* 32,75 – 82

FAROUT, Dominique (1994). La carrière du wehemu Ameny et l'organisation des expéditions au ouadi Hammamat au Moyen Empire, *Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale BIFAO* 94, 143 – 172,

FAVRY, Nathalie (2004). Le nomarque sous le règne de Sésostri Ier: l'homme et sa fonction civile. Paris

- (2009). Sésostri Ier et le début de la XIIe dynastie: Karnak, Abydos, La mer rouge, La Nubie. Paris

FERGUSON, Juan (2006). Estado, trabajo y trabajadores en el Antiguo Egipto, el Reino Medio. In M. Campagno (Ed.), *Estudios sobre parentesco y el estado en el Antiguo Egipto* (s. 147-167), Buenos Aires

FISHER, Henry G. (1997). *Egyptian Titles of the Middle Kingdom: A Supplement to Wm. Ward's Index*. New York

FLAMMINI, Roxana (2001). Megiddo y su relación con Egipto durante MBA II. In A. Daneri de Rodrigo (Ed.), *Relaciones de intercambio entre Egipto y el Mediterráneo oriental* (s. 59-75), Buenos Aires

FRANKE, Detlef (1997). "Schöpfer, Schützer, Guter Hirte" : Zum Königsbild des Mittleren Reiches. In R. Gundlach (Ed.) *Selbstverständnis und Realität, Ägypten und Altes Testament ÄAT: Studien zu Geschichte, Kultur und Religion Ägyptens und des Alten Testaments* 36 (s. 175 – 209). Wiesbaden

FRANKFORT, Henri (1978). *Kingship and the gods: a study of ancient Near Eastern religion as the integration of society & nature*, Chicago

GESTERMANN, Louise (1987). *Kontinuität und Wandel in Politik und Verwaltung des frühen Mittleren Reiches in Ägypten*. Göttingen, Göttinger

Orientforschungen GOF Reihe 4, Ägypten 18

- (1995). Der politische und kulturelle Wandel unter Sesostri III. - Ein Entwurf, In *Per Aspera ad Astra: Wolfgang Schenkel zum neunundfünfzigsten Geburtstag* (s. 31 – 50).
- (1997). Sesostri III. - König und Nomarch. In R. Gundlach (Ed.), *Selbstverständnis und Realität, Ägypten und Altes Testament ÄAT: Studien zu Geschichte, Kultur und Religion Ägyptens und des Alten Testaments 36* (s. 37 – 47). Wiesbaden

GODELIER, Maurice (1975). Préface. In K. Polanyi, C. Arensberg, M. Godelier (Eds.), *Les systèmes économiques dans l'histoire et dans la théorie*. Paris

GOEDICKE, Hans (1960). Die Stellung des Königs im alten Reich. Wiesbaden

- (1984). *Studies in the Hekanakhte papers*. Baltimore

GOYON, Jean-Claude (1957). Nouvelles inscriptions rupestres du Wadi Hammamat. Paris

GRAJETZKI, Wolfram (2000). Die höchsten Beamten der ägyptischen Zentralverwaltung zur Zeit des Mittleren Reiches : Prosopographie, Titel und Titelreihen. Berlin

- (2004). Harageh: an egyptian burial ground for the rich around 1800 BC. London
- (2006). *The Middle Kingdom of Ancient Egypt: history, archaeology and society*. London
- (2010). Notes on Administration in the Second Intermediate Period, in: *The second intermediate period (thirteenth - seventeenth dynasties) current research, future prospects* (s. 305 – 312). Leuven, *Orientalia Lovaniensia analecta OLA 192*

GRIMAL, Nicholas, MENU, Bernadette (1998). *Le commerce en Egypte ancienne*. Káhira, BdE 121

GUNDLACH, Rolf (1994). Die Zwangsumsiedlung auswärtiger Bevölkerung als Mittel ägyptischer Politik bis zum Ende des Mittleren Reiches. Stuttgart

- (1997). Die Legitimation des ägyptischen Königs - Versuch einer Systematisierung, In R. Gundlach (Ed.), *Selbstverständnis und Realität, Ägypten und Altes Testament ÄAT: Studien zu Geschichte, Kultur und Religion Ägyptens und des Alten Testaments 36* (s. 11 – 20). Mainz
- (1997b). Zu Inhalt und Bedeutung der ägyptischen Königsideologie. In R. Gundlach (Ed.), *Selbstverständnis und Realität Ägypten und Altes Testament ÄAT: Studien zu Geschichte, Kultur und Religion Ägyptens und des Alten Testaments 36* (S. 1 – 8). Mainz
- (1999). Die Neubegründung des Königtums in der 11. Dynastie, In R. Gundlach (Ed.) *Das frühe ägyptische Königtum, Ägypten und Altes Testament ÄAT: Studien zu Geschichte, Kultur und Religion Ägyptens und des Alten Testaments 36* (s. 21 – 41), Mainz

HARELL, James A. (2002). Pharaonic Stone Quarries in the Egyptian Deserts. In 202

- R. F. Friedman (Ed.), *Egypt and Nubia; gifts of the desert* (s. 232 – 243). London.
- HELCK, Wolfgang (1954). *Untersuchungen zu den Beamtentiteln des ägyptischen Alten Reiches*, Ägyptologische Forschungen (ÄF) Nr. 18, Glückstadt/Hamburg/New York
- (1958). *Zur Verwaltung des Mittleren und Neuen Reichs*. Leiden, Probleme der Ägyptologie Band 3
 - (1975). *Wirtschaftsgeschichte des Alten Ägypten im 3. und 2. Jahrtausend v. Chr.* Leiden/Köln, HDO 1 Abt. 1. Band, 5
- HIRSCH, Eileen N. (1994). Die Kultpolitik Amenemhets I. im Thebanischen Gau. In R. Gundlach (Ed.), *Ägyptische Tempel - Struktur, Funktion und Programm*; Hildesheimer ägyptologische Beiträge HÄB 37; S. 137 – 142
- (1999). Zur Kultpolitik der 12. Dynastie. In R. Gundlach (Ed.), *Das frühe ägyptische Königtum; Ägypten und Altes Testament ÄAT Studien zu Geschichte, Kultur und Religion Ägyptens und des Alten Testaments* 36 (s. 43 – 62), Mainz
- HORNUNG, Erik (1989). *Geist der Pharaonenzeit*. Zürich
- HORNUNG, Erik, KRAUSS, Rolf, WARBURTON, David A. (Eds.) (2006). *Ancient Egyptian chronology; Handbuch der Orientalistik*. Leiden, HdO
- JACOBSON, Helmuth (1939). *Die dogmatische Stellung des Königs in der Theologie der alten Ägypter*. Glückstadt, New York
- JÁNOSI, Peter (2010). Montuhotep-Nebtawyre and Amenemhat I: Observations on the Early Twelfth Dynasty in Egypt. *Metropolitan Museum Journal* 45, 2010
- JANSSEN, Jacobus J. (1982). Gift-Giving in Ancient Egypt as an Economic Feature. *Journal of Egyptian Archaeology JEA* 68, 253 – 258.
- KADISH, Gerald E. (1996). Observations on Time and Work-Discipline in Ancient Egypt. In P. Der Manuelian (Ed.), *Studies in honor of William Kelly Simpson*; 2 (s. 439 – 449). Boston.
- KATARY, Sally L. D. (2007). Land tenure and taxation. In T. A. H. Wilkinson (Ed.), *The Egyptian world*. (s. 185 – 201). London.
- KEMP, Barry J. (1986). Large Middle Kingdom Granary Buildings (and the archaeology of administration). *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde ZÄS* 113, 120 – 136.
- (1989). *Ancient Egypt: anatomy of a civilization*. London.
- KLEMM, Dietrich, KLEMM, Rosemarie, MURR, Andreas (2002). Ancient Gold Mining in the Eastern Desert of Egypt and the Nubian Desert of Sudan. In R. F. Friedman (Ed.), *Egypt and Nubia; gifts of the desert* (s. 215 – 231). London.
- KÓTHAY, Katalin A. (2009). Le passé, le présent et le future des archives

d'Illahoun : Méthodes, résultats et perspectives de recherche. In P. Piacentini / C. Orsenigo (Eds.), *Egyptian archives* (s. 46 – 60). Milano, Quaderni di Acme 111

- (2010). La notion de travail au Moyen Empire : Implications sociales. In B. Menu, *L'organisation du travail en Égypte ancienne et en Mésopotamie* (s. 155 – 170). Káhira, Bibliothèque d'Étude BdE 151.

KRUCHTEN, Jean-Marie (2001). Pharaon, sculpteur des images divines. In C. Cannuyer (Ed.), *La Femme dans les civilisations orientales et miscellanea aegyptologica; Christiane Desroches Noblecourt in honorem* (s. 299 – 302), Bruxelles, Acta Orientalia Belgica 15

KUBISCH, Sabine (2010). Biographies of the Thirteenth to Seventeenth Dynastie. In: *The second intermediate period; (thirteenth - seventeenth dynasties); current research, future prospects* (s. 313 – 327). Leuven, Orientalia Lovaniensia analecta OLA 129

KUSHNER, Gilber (1969). The Antropology od Complex Societies. *Biennial Review of Antropology vol. 6*, 80-131. <http://nau1.ufsc.br/files/2010/09/the-atropology-Of-Complex-Societies.pdf>

LEHNER, Mark (2000). Fractal House of the Pharaoh. In T. A. and G. J. Gumerman (Eds.), *Dynamics in Human and Primate Societies: Agent-Based Modeling of Social and Spatial Processes* (s. 275–353), Oxford

LEPROHON, Ronald J. (1996). The Programmatic Use of the Royal Titulary in the Twelfth Dynasty. *Journal of the American Research Center in Egypt JARCE* 33, 165 – 171

LICHTHEIM, Miriam (1975). Ancient Egyptian literature : a book of readings. Vol. 1., The Old and Middle Kingdoms . Berkeley/Los Angeles/London

- (1988). Ancient Egyptian autobiographies chiefly of the Middle Kingdom : a study and an Anthology. Göttingen, OBO 84

LOPRIENO, Antonio (1996). Loyalistic instructions. In A. Loprieno (Ed.), *Ancient Egyptian literature: history and forms* (s. 403 – 414). Leiden, Probleme der Ägyptologie 10

- 1996b Loyalty to the King, to God, to oneself. In P. Der Manuelian (Ed.), *Studies in honor of William Kelly Simpson 2* (s. 533 – 552). Boston.

LORTON, David (1991). What was the per-nsw and who managed it? : Aspects of Royal Administration in "The Duties of the Vizier". *Studien zur Altägyptische Kultur SAK*, 18, 291 – 316.

- (2003). The Institution of Kingship in Ancient Egypt. In A. K. Eyma (Ed.), *A Delta-man in Yebu; Occasional volume of the Egyptologists' electronic forum 1* (s. 3 – 11)

LURSON, Benoit (2001). La légitimation du pouvoir royal par l'observance des rites osiriens : analyse d'une séquence de scènes de la grande salle hypostyle de Karnak. In C. Cannuyer (Ed.), *La Femme dans les civilisations orientales et*

miscellanea aegyptologica, Christiane Desroches Noblecourt in honorem (s. 303 – 332). Bruxelles, Acta Orientalia Belgica 15

MATZKER, Ingo (1986). *Die letzten Könige der 12. Dynastie*. Frankfurt am Main.

McCORMACK, Dawn (2010). The Significance of royal funerary Architecture for the Study of Thirteenth Dynasty Kingship. In: *The second intermediate period (thirteenth - seventeenth dynasties) current research, future prospects* (s. 69 – 84). Leuven, Orientalia Lovaniensia analecta OLA 192

- (2010b). Establishing the Legitimacy of Kings in Dynasty Thirteen. In Z. A. Hawass / J. R. H. Wegner (Eds.) *Millions of Jubilees; Studies in Honor of David P. Silverman I*. (s.375 – 385). Káhira, Annales du Service des Antiquités de l'Égypte ASAE Supplement 39
- MENU, Bernadette (1982). *Recherches sur l'histoire juridique, économique et sociale de l'ancienne Égypte*. Paris.
- (1994). La détention des terres en Égypte au Ier millénaire avant J.-C. *Revue histoire droit*, 72/2, 193 – 202.
- (1998). *Recherches sur l'histoire juridique, économique et sociale de l'ancienne Égypte*. Káhira, Bibliothèque d'étude BdE 122

MORENO GARCÍA, Juan Carlos (1997a). Administration territoriale et organisation de l'espace en Égypte au troisième millénaire avant J.-C./2 : swnw. *Zeitschrift für altägyptische sprache ZÄS* 124, 116 – 130

- (1997b). Études sur l'administration, le pouvoir et l'idéologie en Égypte, de l'Ancien au Moyen Empire. Liège.
- (1998). La population meret : une approche du problème de la servitude dans l'Égypte du IIIe millénaire/1. *Journal of Egyptian Archaeology JEA* 84, 71 – 83
- (1999a). J'ai rempli les pâturages de vaches tachetées ... Bétail, économie royale et idéologie en Égypte, de l'Ancien au Moyen Empire. *Revue d'égyptologie RdE* 50, 241 – 257
- (1999b). Hwt et le milieu rural égyptien du IIIe millénaire : Economie, administration et organisation territoriale. Paris.
- (2000). Acquisition de serfs durant la Première Période Intermédiaire: une étude d'histoire sociale dans l'Égypte du IIIe millénaire. *Revue d'égyptologie RdE* 51, 123 – 139.
- (2001). L'organisation sociale de l'agriculture dans l'Égypte pharaonique pendant l'ancien empire (2650-2150 avant j.-c.). *Journal of the Economic and Social History of the Orient JESHO*, 44, 411 – 450
- (2005). Elites provinciales, transformations sociales et idéologie à la fin de l'Ancien Empire et à la Première Période Intermédiaire. In L. Pantalacci (Ed.), *Des Néferkarê aux Montouhotep; travaux archéologiques en cours sur la fin de VIe dynastie et la Première Période Intermédiaire* (s. 215 – 228). Lyon.
- (2006a). Les temples provinciaux et leur rôle dans l'agriculture institutionnelle de l'Ancien et du Moyen Empire. *Cahiers de Recherches de l'Institut de Papyrologie et d'égyptologie de Lille CRIPEL* 25, 93 – 124
- (2006b). Introduction: nouvelles recherches sur l'agriculture institutionnelle et domestique en Égypte ancienne dans le contexte des sociétés antiques.

Cahiers de Recherches de l'Institut de Papyrologie et d'égyptologie de Lille CRIPEL 25,11 – 78

- (2008). La dépendance rurale en Égypte ancienne. *Journal of the Economic and Social History of the Orient JESHO 51, 99 – 150*
- (2010a). Introduction. Élités et états tributaires: le cas de l'Égypte pharaonique. *Cahiers de Recherches de l'Institut de Papyrologie et d'égyptologie de Lille CRIPEL 28, 11 – 50*
- (2010b). Les jhwtyw et leur rôle socio-économique du IIIe millénaire avant J.-C., *Cahiers de Recherches de l'Institut de Papyrologie et d'égyptologie de Lille CRIPEL 28, 321 – 352*

MORENZ, Ludwig D. (2003). Literature as a construction of the past in the Middle Kingdom. In W. J. Tait (Ed.), *Never Had the Like Occured; Egypt's view of its past; Encounters with ancient Egypt* (s. 101 – 117). London.

MORET, Alexandre (1902). Du caractère religieux de la royauté pharaonique. Paris.

MUELLER, Dieter (1975). Some remarks on wage rates in the Middle Kingdom. *Journal of Near Eastern Studies JNES 43*

MÜLLER, Maya (1998). Egyptian Aesthetics in the Middle Kingdom. In C. J. Eyre (Ed.), *Proceedings of the seventh International Congress of Egyptologists; Cambridge, 3-9 September 1995* (s. 785 – 792). Leuven, *Orientalia Lovaniensia analecta OLA 82*

- (2009). Self-perception and Self-assertion in the Portrait of Senwosret III: New methods for reading a face. In R. Nyord / A. Kjølbj (Eds.), *Being in ancient Egypt; thoughts on agency, materiality and cognition* (s. 47 – 61). Oxford, *British archaeological reports BAR*

MÜLLER-WOLLERMAN, Renate (1986). Krisenfaktoren im ägyptischen Staat des ausgehenden Alten Reiches. Tübingen

OBSOMER, Claude (1995). Sésostri Ier : étude chronologique et historique du règne. Bruxelles.

- (2005). Littérature et politique sous le règne de Sésostri Ier: l'enseignement d'Amenemhat, l'enseignement loyaliste et le roman de Égypte. *Afrique et Orient 37, 33 – 64*

O'CONNOR, David B. (2003). Egypt's view of 'others'. In W. J. Tait (Ed.), *Never Had the Like Occured; Egypt's view of its past, Encounters with ancient Egypt* (s. 155 – 185). London.

OTTO, Eberhard (1969). Legitimation des Herrschers im pharaonischen Ägypten. *Saeculum 20/4, 385-411*

PARKINSON, Richard B. (1996). Individual and society in Middle Kingdom literature. In A. Loprieno (Ed.), *Ancient Egyptian literature; history and forms* (s. 137 – 155). Leiden, *Probleme der Ägyptologie 10*

- (1996b). Khakheperreseneb and Traditional Belles Lettres. In P. Der Manuelian (Ed.), *Studies in honor of William Kelly Simpson 2* (s. 647 – 654). Boston.
- (2005). 'No One is Free From Enemies' : Voicing Opposition in Literary Discourse. In Felber, Heinz (Ed.), *Feinde und Aufrührer; Konzepte von Gegnerschaft in ägyptischen Texten besonders des Mittleren Reiches* (s. 11 – 31). Leipzig
- (2007). The text of Khakheperreseneb: an addendum. *Journal of Egyptian Archaeology* JEA 93, 270

POSENER, Georges (1956). Littérature et politique dans l'Égypte de la XIIe dynastie. Paris.

- (1960). *De la divinite du pharaon*. Paris.

PUTTER, Thierry de (1993). Les inscriptions de Semna et Koumma (Nubie): Niveaux de crues exceptionnelles ou d'un lac de retenue artificiel du Moyen Empire. *Studien zur altägyptische Kultur SAK* 20, 255 – 288

- (1996). Semna-Koumma: un mot encore.... Göttingen *Miszellen* GM 152, 51 – 54

QUIRKE, Stephen (1986). The regular titles of the late Middle Kingdom. *Revue d'égyptologie RdE* 37, 107 – 130

- (1988). State and Labour in the Middle Kingdom : A Reconsideration of the Term *cheneret*. *Revue d'égyptologie RdE* 39, 83 – 106
- (1990). The administration of Egypt in the Late Middle Kingdom : the hieratic documents. New Malden.
- (1991). "Townsmen" in the Middle Kingdom. On the Term *s n njwt tn* in the Lahun Temple ; Accounts, *Zeitschrift für altägyptische Sprache ZÄS* 118, 141 – 149
- (1991b). Royal Power in the 13th Dynasty, in: S. Quirke (Ed.), *Middle Kingdom Studies* (s. 123 – 139). New Malden.
- (1996). Horn, Feather and Scale, and Ships : On Titles in the Middle Kingdom. In P. Der Manuelian (Ed.), *Studies in honor of William Kelly Simpson 2* (s. 679 – 682). Boston.
- (1999). Visible and invisible : the King in the administrative papyri of the late Middle Kingdom. In R. Gundlach (Ed.), *Das frühe ägyptische Königtum Ägypten und Altes Testament ÄAT Studien zu Geschichte, Kultur und Religion Ägyptens und des Alten Testaments* 36 (S. 63 – 7). Wiesbaden
- (2004). *Titles and bureaux of Egypt 1850 - 1700 BC*. London.
- (2010). Provincialising elites: defining regions as social relations. *Cahiers de Recherches de l'Institut de Papyrologie et d'égyptologie de Lille CRIPEL* 28, 51 – 66

RICHARDS, Janet E. (1992). Mortuary variability and social differentiation in Middle Kingdom Egypt, diss. Ann Arbor, Mich.

- (2000). Modified order, responsive legitimacy, redistributed wealth : Egypt, 2260 - 1650 BC. In J. Richards, A. Van Buren (Eds.), *Order, legitimacy, and wealth in ancient states; New directions in archaeology* (s.

36 – 45)

- (2005). *Society and death in ancient Egypt : mortuary landscapes of the Middle Kingdom*. Cambridge

ROTH, Ann M. (1998). Buried Pyramids and Layered Thoughts: the Organisation of Multiple Approaches in Egyptian Religion. In C. J. Eyre (Ed.), *Proceedings of the seventh International Congress of Egyptologists* (s. 991 – 1003). Leuven, *Orientalia Lovaniensia analecta OLA 82*

RYHOLT, Kim (1997). *The Political Situation in Egypt during the Second Intermediate Period: c. 1800-1550 B.C.*. Kopenhagen

- (2004). The Turin king-list. *Ägypten und Levante ÄL 14*, 135 – 155
- (2006). The Turin king-list or so-called Turin canon (TC) as a source for chronology. In E. Hornung / R. Krauss / D. A. Warburton, (Eds.) *Ancient Egyptian chronology* (s.26 – 32). Leiden, *Handbuch der Orientalistik HdO*

SELVE, Valerie (1993). Les fonctions religieuses des nomarques au Moyen Empire, *Cahiers de Recherches de l'Institut de Papyrologie et d'égyptologie de Lille CRIPEL 15*, 73 – 81

- (2000a). Les titulatures religieuses des nomarques comme indices de l'évolution des relations entre pouvoir central et pouvoirs locaux avant et au-delà de la Première Période Intermédiaire. In B. Menu (Ed.), *Égypte pharaonique : déconcentration, cosmopolitisme; Méditerranées* (s.69 – 80). Paris. revue du Centre d'Études Internationales sur la Romanité 24
- (2000b). hry-tp aa : es premières attestations ; Les fonctions religieuses des premiers nomarques. *Discussions in egyptology DE 47*, 79 – 94
- (2001a). Rôle et attributions des nomarques dans les cultes locaux de la cinquième à la douzième dynastie. *Discussions in egyptology DE 50*, 79 – 86
- (2001b). Les fonctions sacerdotales du vizir Montouhotep de la douzième dynastie : D'après la stèle CG 20539. *Discussions in egyptology DE 49*, 71 – 80

SILVERMAN, David P. (1995). The Nature of Egyptian Kingship. In D. O'Connor (Ed.), *Ancient Egyptian Kingship* (s. 49 – 92). Leiden. *Probleme der Ägyptologie 9*

SIMPSON, William K. (1986). *Papyrus Reisner/4 : with indices to Papyri Reisner I - IV and palaeography to Papyrus Reisner IV, Sections F, G*. Boston

- (1996). Belles lettres and propaganda. In A. Loprieno (Ed.), *Ancient Egyptian literature; history and forms* (s. 435 – 443). Leiden. *Probleme der Ägyptologie 10*

SMITH, Stuart T. (1991). A Model for Egyptian Imperialism in Nubia. *Göttinger Miszellen GM 122*, 77 – 102

SMITHER, Paul C. (1941). Tax assessor's journal of the Middle Kingdom. *Journal of Egyptian Archaeology JEA 27*, 74-76

SPALINGER, Anthony J. (1984). A redistributive pattern at Assiut. *Journal of the American Oriental Society JAOS* 105, 7 – 20

- (1985). Notes on the day summary accounts of P.Boulaq 18 and the intradepartmental transfers. *Studien zur altägyptische Kultur SAK* 12, 179 – 241

STRUDWICK, Nigel C. (1983). The administration of Egypt in the old Kingdom: the highest titles and their holders. London.

TAINTER, Joseph A. (2009) *Kolapsy složitých společností*. Praha.

TALLET, Pierre (2005). Sésostri III et la fin de la XIIe dynastie. Paris.

TIDYMAN, Richard A. J. (1995). Further Evidence of a Coup d'Etat at the end of Dynasty 11. *Bulletin of the Australian Centre for Egyptology BACE* 6, 103 – 110

TÖRÖK, László (2009). Between Two Worlds: The Frontier Region between Ancient Nubia and Egypt 3700 BC – 500 AD. Leiden, *Probleme der Ägyptologie* 29

TRIGGER, Bruce G. (1982). The Reasons for the Construction of the Second Cataract Forts. *Journal of the Society for the Study of Egyptian Antiquities JSSEA* 12

- (2003). *Understanding Early Civilizations: a comparative study*. Cambridge.

UPHILL, Eric P. (2000). Pharaoh's Gateway to Eternity: the Hawara Labyrinth of King Amenemhat III. London.

VALBELLE, Dominique (1999). Les fouilles archeologiques de Kerma (Soudan). In W. Deonna; C. Menz (Ed.), *L'archéologie classique dans l'objectif*; Waldemar Deonna 1880 - 1959; Geneva; revue d'histoire de l'art et d'archéologie, Neue Serie 47 (s. 57 – 86) (www.kerma.ch).

VALLOGGIA, Michel (1974). Les vizirs des XIe et XIIe dynasties. *Le Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale BIFAO*, 74, 123 – 134., Káhira.

- (1976). Recherche sur les "Messagers" (WPWTYW) dans les sources égyptiennes profanes. Geneve, Paris.

VAN DEN BOORN, Guido P. F. (1988). The duties of the vizier: civil administration in the early new kingdom. London.

VANDERSLEYEN, Claude (1995). L'Égypte et la vallée du Nil 2: De la fin de l'Ancien Empire à la fin du Nouvel Empire. Paris.

VERCOUTTER, Jean (1992). L'Égypte et la vallée du Nil 1: Des origines à la fin de l'Ancien Empire. Paris

VERNER, Miroslav (2008). *Pyramidy* 2. vydání, Praha

- (2010). Chrám světa – Svatyně, kultury a mysteria starověkého Egypta. Praha.

WADDEL, William G. (1964). *Manetho*. London

WARBURTON, David A. (2010). The Egyptian Economy: Sources, Models and History. In A. Hudecz / M. Petrik (Eds.), *Commerce and economy in Ancient Egypt* (s. 165 – 175). Oxford, British archaeological reports BAR

- (2007a). Work and compensation in ancient Egypt. *Journal of Egyptian Archaeology JEA* 93, 175 – 194
- (2007b). Ancient Egypt: a monolithic state in a polytheistic market economy. *IBAES* 7, 79 – 94
- (2006). Literature & Architecture: political discourse in Ancient Egypt. In H. Behlmer / K. Demuß / G. Moers / K. Widmaier (Eds.), *jn.t dschr.w; Festschrift für Friedrich Junge 2* (s. 699 – 711). Göttingen
- (2000). Before the IMF: The Economic Implications of Unintentional Structural Adjustment in Ancient Egypt. *Journal of the Economic and Social History of the Orient JESHO* 43, 65 – 131
- (1999). Economic Thinking in Egyptology. *Studien zur Altägyptischen Kultur SAK* 26, 143 – 170
- (1995). The Economy of Ancient Egypt Revisited Yet Again or: Die wirtschaftliche Bedeutung der Erweiterung des Bestehenden. *Göttingen Miszellen GM* 146, 103 – 111

WARD, William A. (1982). Index of Egyptian administrative and religious titles of the Middle Kingdom: with a glossary of words and phrases used. Beirut.

WEGNER, Josef W. (2000). The Organization of the Temple Nfr-Ka of Senwosret III at Abydos. *Ägypten und Levante; ÄL* 10, 83 – 125

- (2004). Social and historical implications of sealings of the king's daughter Reniseneb and other women at the town of Wah-Sut. In Bietak Manfred (Ed.), *Scarabs of the second millennium BC from Egypt, Nubia, Crete and the Levant: Chronological and historical implications* (s. 221 – 240). Wien
- (2006). Echoes of power: the mayor's house of ancient Wah-Sut. *Expedition; the magazine of archaeology, anthropology* 48/2, 31 - 36
- (2007). The mortuary temple of Senwosret III at Abydos. New Heaven.

WILDUNG, Dietrich (2003). Looking back into the future: the Middle Kingdom as a bridge to the past. In W. J. Tait (Ed.), *Never Had the Like Occured: Egypt's view of its past; Encounters with ancient Egypt* (s. 61 – 78). London.

WILLEMS, Harco (2007). Dayr al Barsha/1: the rock tombs of Djehutinakht (No. 17K74/1), Khnumnakht (No. 17K74/2) and Iha (No. 17K74/3); with an essay on the history and nature of nomarchal rule in the early Middle Kingdom. Leuven, *Orientalia Lovaniensia analecta OLA* 155

- (2008). *Les textes des sarcophages et la démocratie: éléments d'une histoire culturelle du Moyen Empire Égyptien*. Paris.

WILKE, Thomas (2000). Ancient Egypt: an Economist's View. *Göttingen*

Miszellen GM 178, 81 – 95

WILKINSON, Toby (1999). *Early Dynastic Egypt*. London, New York.

- (2010). *The Rise and Fall of Ancient Egypt*. London.

WILLOCK, Wiliam, CRAIG, J. I., BROWN, Handbury (1913). *Egyptian irrigation*. London

WILSON G., WILSON M. (1954). *The analysis of social change*. Cambridge.

YOYOTTE, Jean (1959). *Dictionnaire de la civilisation égyptienne*. Paris.

9 PŘÍLOHY

Obsah CD

tabulka 1	vezírové	v souboru tabulky 1,2,3
tabulka 2	pokladníci	v souboru tabulky 1,2,3
tabulka 3	vrchní hospodářští správci	v souboru tabulky 1,2,3
tabulka 4	vojenští velitelé	v souboru tabulky 4,5,6
tabulka 5	představení polí	v souboru tabulky 4,5,6
tabulka 6	představení dvojité brány	v souboru tabulky 4,5,6
tabulka 7	představení pečovníků	v souboru tabulky 7,8,9
tabulka 8	představení pracovního tábora	v souboru tabulky 7,8,9
tabulka 9	vedoucí širokého sálu	v souboru tabulky 7,8,9
tabulka 10	osobní písaři královských aktů	v souboru tabulky 10,11
tabulka 11	představení obyvatel mokřadů	v souboru tabulky 10,11
tabulka 12	nomarchové	v souboru tabulka 12- nomachové
grafy	analýza výskytu vybraných hodnostních titulů u skupiny vrchních hospodářských správců	v souboru tabulky 1,2,3